

BİYOGRAFI

DÜŞÜNCE VE AKTİYON
EVALUASYONLARI

Muhammed
İKBAL

Ahmet ALBAYRAK

Muhammed

İKBAL

AHMET ALBAYRAK

Muhammed

İKBAL

Ahmet ALBAYRAK

MUHAMMED İKBAL

Copyright © Kaynak Yayınları, 2007

Bu eserin tüm yayım hakları Işık Ltd. Şti.'ne aittir.

Eserde yer alan metin ve resimlerin Işık Ltd. Şti.'nin önceden yazılı izni olmaksızın, elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Editör
Şeref YILMAZ

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
Erhan KARA

Sayfa Düzeni
Necmi TOPAL

ISBN
978-9944-125-34-5

Yayın Numarası
215

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası Sarnıç Yolu Üzeri No: 7
Gaziemir/İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Kasım 2007

Genel Dağıtım
Gökkuşaklı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 00 Faks: (0212) 444 85 96

Kaynak Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.kaynakyayinlari.com.tr

İÇİNDEKİLER

UYANI.....	9
ÖNSÖZ	11

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

YETİŞTİĞİ COĞRAFİ BÖLGE	15
Ataları ve Ailesi.....	19
Eğitimi.....	23
Evlilikleri	27
Avrupa Macerası.....	29
Avrupa'dan Dönüşü.....	29
Milleti Adına Çalışmaları.....	31
Vardığı Zirve Noktası	34
Hastalığı ve Vefatı	36

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

A) NESİR	43
1) İlmü'l-İktisad, 1903 (İktisat İlmü).....	43
2) İran'da Metafizik İlimlerin Gelişimi, İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı, 1908.....	43
3) İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İhyası Üzerine Altı Konferans, 1930	44
B) ŞİİR.....	46

1) Esrâr-ı Hûdî, 1915 (Benliğin Sırları)	46
2) Rumûzu Bihûdî, 1918 (Benlikten Geçmenin [Benliksizliğin] İşaretleri).....	47
3) Peyâm-ı Meşrik, 1923 (Şarktan Haber).....	48
4) Bâng-i Derâ, 1924 (Kervanın Çağrısı).....	51
5) Zebûr-i Acem, 1927 (Acem İlahileri)	52
6) Gülşen-i Râz-ı Cedid, 1927 (Yeni Sır Güllerinin Açtığı Bahçe).....	52
7) Bendeginâme, 1927 (Kulluk Kitabı).....	53
8) Câvidnâme, 1932 (Sonsuzluk Kitabı)	53
9) Müsafir, 1934 (Yolculuk Hatırası)	54
10) Bâl-i Cibril, 1935 (Cebrail'in Kanadı)	55
11) Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri, 1936.....	55
12) Hz. Musa'nın Darbesi, 1936.....	56
13) Hicaz Armağanı, 1938.....	57
C) DİĞER ESERLER	57
AHLÂKI VE ŞAHSİYETİ	58
ANA HATLARIYLA DÜŞÜNCE YAPISI	88
KUR'AN VE PEYGAMBER SEVGİSİ	94
MEVLÂNA İLE ETKİLEŞİMİ.....	102
ÖLÜME BAKIŞI.....	111
KENDİSİNİ TANIMLAMASI	120

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞİİRİ ve SANATI

ŞİİRİ ve SANATI.....	131
İKBAL HAKKINDA.....	141

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

YAZILARINDAN SEÇMELER

I) YANSIMALAR isimli günlüğünden (çev. Halil Toker).....	153
Kibrin Tatmini	153

İslâm'da Tanrı.....	153
İslâm	153
Yönetim Şekilleri.....	154
Afganistan'ın Geleceği.....	154
Aristo.....	154
Eflatun ve Goethe	155
Meseller	155
Beyaz Irkın Sorumluluğu	155
Eğitimin Gayesi	155
Felsefe ve Şiir	156
Güçlü İnsanın Tasavvuru	156
Şairler ve Siyasetçiler.....	156
Sonsuzluk	156
Fikirler	156
Mehdi'yi Beklerken	156
Ölmek Üzere Olan Organizmanın İyileşmesi.....	156
Nefse Hakim Olma	157
Dünyanın Yeniden İmarı.....	157
Sağlıklı Siyasi Hayat	157
Izdırap	157
Kitlelerin Önderi Olma Sanatı.....	157
Ahlâk Kitapları Okuyucuları	157
Bu Ân.....	157
Ânın Değeri.....	158
Miraç	158
Zayıflar ve Güçlüler	158
II) İRAN'DA METAFİZİK İLİMLERİN TEKÂMÜLÜ	
isimli doktora tezinden (çev. Cevdet Nazlı).....	158
III) İSLÂM'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN İHYASI	
isimli konferans metinlerinden.....	161

BEŞİNCİ BÖLÜM

ŞİİRLERİNDEN SEÇMELER

ÇOCUĞUN DUASI	169
HIZIR.....	169

MERHUME VALİDEM ANISINA	170
İSLÂM ÜLKELERİ şiirinden.....	171
İLİM VE AŞK.....	171
ŞARÂB-I BÂKÎ'den	172
TUR LÂLESİ'nden rubailer	173
GARPLI RUHU'ndan	174
FELSEFE.....	174
KURTUBA CAMİİ	175
BENLİK	180
MÜSLÜMAN.....	181
MÜSLÜMANIN ZEVALİ.....	181
O HÂLDE NE YAPMALIDIR EY ŞARK MİLLETLERİ.....	182
MİLLÎ MARŞ	183
ELVEDA EY DÜNYA BEZMÎ!	183
DUA	184

ALTINCI BÖLÜM

TÜRKÇE MUHAMMED İKBAL ÇALIŞMALARI

TÜRKÇE MUHAMMED İKBAL ÇALIŞMALARI	187
BİBLİYOGRAFYA	201
İKBAL KRONOLOJİSİ (Ek-1)	217
İKBAL'İN ESER LİSTESİ (Ek-2)	221
TÜRKÇE'DE İKBAL'İN ESERLERİ (Ek-3)	223
A-NESİR	223
B-ŞİİR.....	224
C-SEÇMELER & DİĞER ESERLER	228
Toplu Çeviri Kitapları.....	229
Diğer Çalışmalarından Çeviriler	230
DİZİN.....	233
İKBAL ÇİZGİLERİNDEN SEÇMELER (Ek-4)	243
İKBAL FOTOĞRAFLARINDAN SEÇMELER (Ek-5).....	247

UYAN!

Derin uykulara dalan gonca uyan!
Uyan! Kalk! Nergis gibi göz açıp etrafına bak!
Safâ sarayımızı keder talân etti bak!
Kuşlar ötüyor, uyan!
Bu sûzişli eninler her tarafı kavurdu;
Her tarafta bir figân.
Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!
Bütün Doğu dünyası ne hale geldi bir bak!
Külü göğe savrulmuş bir ateş gibi sanki;
Boğulmuş bir inilti susuyor, eseri yok;
Bu kaybolmuş bir feryat.
Bu toprakta her zerre kederli bir nazardır.
Başkaldır Hindistan'dan, Irak'tan, Semerkand'dan,
Tuğyan et Hemedan'dan,
Bir hayat emaresi göster bize ve canlan!
Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!
Seher vaktidir, güneş ufukta yükseldi bak!
Sabahın kulağına kanlı bir küpe taktı;
Sahralardan, dağlardan kabileler, kervanlar yola
koyuldu,

Uyan!
Ey dünyayı gören göz, sırrını anlayan göz!
Uyan! Bir bak ne haldedir şu cihan.
Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!
Nasıl denizsin ki, sen vadiler gibi sakin!
Böyle deniz mi olur? Artmıyor, eksilmiyor.
Daha derinlerinden kabaran dalgalar yok!
Ve suyunun üstünde timsahlar kaynaşmıyor.
Böyle deniz mi olur?
Bu denizin göğsünden başı göklere değen bir dalga ol,
kanatlan!

Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!
Hakk'ın kanunu sana, sana teslim edildi.
Allah'ın varsa eğer, sağı sen, solu sensin.
O'nun serveti sensin, O'nun kudreti sensin.
Topraktan yaratılmış bir kulsun sen, ey insan!
Lâkin zemin de sensin, zaman da sensin.
Hakk'a vuslat sırrının şarabını iç ve kan!
Atıl! Kurtar kendini, şüphe uçurumundan.
Ne duruyorsun davran!
Uyan derin uykudan!
Derin uykudan uyan!
Derin uykudan uyan!

Muhammed İkbâl

ÖNSÖZ

Biyografi, yolları gösteren bir harita gibidir. Okuduğunuz biyografi, size, o kişinin genel bir bakışla hayat görüşünü, yer alan örnekleriyle çalışmalarını, sınırlarını belirler. Bir ülkenin farklı sınır kapıları olması gibi, tanımak istediğiniz kişi için de nereden başlamanız, onun ruhunun derinliklerini hissedebmeniz için hangi kapılardan girmeniz gerektiğini öğretir. Belki farklı yaş gruplarında veya toplumsal olayların seyrine göre farklı zaman dilimlerinde farklı kapılardan giriş yapmak, bizler için daha verimli olabilir. Biyografi yazarı, ilköğretim düzeyinden üniversite düzeyine kadar toplumun değişik katmanlarından okuyucuların muhtemel farklı yönelimleri olabileceğini de dikkate alarak, eserini pek çok kişinin ihtiyacına göre ortak bir düzlemde ve yalın olarak yazmağa çalışmalıdır.

Yaşadığı şartları yeterince tecrübe etmeden, onun soluduğu havayı teneffüs etmeden, bir kişinin hayatını incelemek, davranışlarını yönlendiren duygu ve düşüncelerini belirleyebilmek oldukça zordur. Bu kişi farklı bir coğrafyanın ve kültürün yetiştirdiği bir insan ise, hatta bu kişi milletine önderlik yaparak devlet kurma kabiliyetine sahip ise, bahsettiğimiz şey daha da zordur. Elinizdeki bu eserin zorluğunu artıran bir faktör daha vardır: o da bir kahraman ile karşı karşıya gelmiş olmanız!

Kendi psikolojik ve sosyolojik şartlarını fersah fersah aşarak tarihte kahraman olarak anılmayı hak etmiş İkbâl gibi bir kişinin biyografisini yazma durumunda kalmışsanız, engin sulara kulaç açma cüreti göstereceğinize,

sık sık onun eserlerine yapacağınız atıflara bir liman gibi sığınmanız, zorlayıcı yorumlardan kaçınarak okuyucuya tahlil etme imkânı vermeniz, edebî anlamda daha doğru bir davranış olsa gerektir. Çünkü Mevlâna hazretlerinin “Beni anlamak için, benim gibi olmalısın” ihtarını kulaklarımızda çınlamaktadır. Bu ihtar aynı zamanda, Mevlâna gibi Allah katında yüksek değeri olduğuna inandığımız şahsiyetler hakkında konuşan ve yazan kişiler için bir serzeniştir.

Bununla birlikte, Carlyle’in dediği gibi, büyük insanlar –ne şekilde yanlarına yaklaşırsak yaklaşıalım bir arada bulunulması faydalı insanlardır. Bir büyük adamı, tam olmadan da gözlemlese mutlaka bir şeyler kazanırız. O, bir canlı ışık kaynağıdır ki yanında bulunmak, daima iyi ve tatlıdır. Çünkü o, dünya karanlıklarını aydınlatan ve aydınlatacak olan bir ışık, hem de kendi elimizle yakılmış değil, Allah’ın lütfuyla parlayan bir tabii yıldızdır. Hangi şartlar içinde olursa olsun, belli bir zaman böyle insanların yakınında dolaşmaya katlanmamız gerekir.

Eğer bu kişiler, ruhen her zaman aramızda olsalar da, maddî anlamda vefat etmişler ise, bu durumda, onların gelecek nesillere mirasları konumunda olan eserleri, bizler için paha biçilmez birer hazinedir. Bu arada, bizzat yaşadıkları hayatların da, en büyük eser olarak karşımızda durduğunu unutmamalıyız.

Dünyamız var olduğundan beri, değişik alanlarda kahramanlığını ortaya koymuş, bir elmas gibi parıltı veren değerli kişilerin üstün gayretleri ile sürekli yenilenmiştir. Bu yenilenme, insanların zihin ve gönül dünyalarının tazelenmesi olduğu kadar, hem milletin ihyası hem de maddî anlamda restorasyonu da ifade eder. Kahraman, dış dünyayı iç dünyası ile birlikte ihata edebilen insandır. Dolayısıyla kahraman için, her ikisinin de canlanması

hedeftir. Bir milletin tarihi, kahramanları göz ardı edilerek yazılabilir mi?

Biyografi eserin rolü, artık bizler için harita olma işlevinin de ötesine uzanmaya başlar. Yaşananlar, yapılanlar, yazılanlar, tarihi bir vakıa olarak bizleri geçmişe taşıırken, bir yandan geldiğimiz kültür havzasını, yani üzerinde durduğumuz ilim ve irfan birikimini taşıyan gelenek zincirinin halkalarını idraklerimize taşır; diğer yandan bunlar, geleceğe daha donanımlı olarak uzanabilmemiz için bizleri motive eder. Dolayısıyla bu tür eserler, tüm dünyaya mesajı olan insanlar için vazgeçilmez bir köprü gibidir.

Muhammed İkbâl, pek çok ilim, hikmet ve irfan pınarından beslenmiştir. Eserlerinde bu pınarlardan aldıklarını, bizler için bir kez daha damıtarak sunduğunu görürüz. Onun eserlerini anlayarak okumak, pek çok farklı kaynaklara ulaşmamızı sağlayacaktır. İkbâl'in yetişmesinde belirgin katkıları olan kişi ve eserlere ulaşp bunları tahlil edebilirsek, işte o zaman kendimizi İkbâl'i anlamaya bir adım atmış kişi olarak düşünebiliriz.

İkbâl, yaşadığımız çağda medeniyetimizin dirilişi açısından incelenmesi gereken köşe taşlarından biridir. O, hem Doğu zihni ve irfanının bir temsilcisi, hem de çalkantılı geçen son yüzyılın bir tanığıdır. İkbâl'e bakış, Mevlâna'ya kapı araladığı gibi, aynı zamanda insanı Goethe'ye de taşımaktadır. İngiliz ve Alman sanat ve felsefeleri ile İslâm ve Doğu düşünceleri arasında gel-gitler yaşayan İkbâl, sonunda yönünü Hicaz'a çevirmiş, kendisinden önce yola koyulmuş kervanların çağrısına uyarak Medine özlemiyle yanıp tutuşmuştur.

İkbâl, aynı çağrıyı gelecek kuşaklar için de yapmaktadır. Onun mısraları, bu çağrının müşahhas hâle gelmiş biçimleridir. Mevlâna hazretlerini barındıran Anadolu top-

raklarına karşı derin ilgisi ve coşkun sevgisinin tezahürü olarak ülkemizde de ilgiyle takip edilen İkbâl, yıllardır yapılan araştırmalara rağmen hâlâ keşfedilmeyi bekleyen pek çok hazinelere sahiptir.

İkbâl'de söz ve hüner sahibi olacak nice İkballere ihtiyacımız vardır. Kendisinin tanınması ve anlaşılmasında, ideallerinin benimsenmesinde, Allah'ın inayetiyle ufak bir katkımız olabilirse kendimizi bahtiyar sayarız.

Ahmet Albayrak\Rize\2007

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI

YETİŞTİĞİ COĞRAFİ BÖLGE

Muhammed İkbal, Doğu'nun karakteristik özelliklerini kişiliğinde barındıran bir şair ve düşünürdür. Doğu, hem coğrafi konumu ve iklimi, hem de içerdiği hayat tarzı ile insandaki ruhi derinliği ortaya çıkarabilen bir bölgedir. Doğu'nun bu mahiyeti İkbal'in şiirine şöyle yansımıştır:

“Manevî yanış, şevk ve heyecan Asya'dan zuhur etmiştir.

Hem şarap, hem kadeh yine Asya'dandır.

Aşka güzelliği biz öğrettik;

Ona hakiki insan vücuda getirmek usulünü biz öğrettik.

Sanat da, din de Asya'dan zuhur etmiştir.

Şark'ın mukaddes toprağına felekler haset eder.” (Pesçi Bâyed, s. 106)

İkbal'in doğduğu yer olan Siyalkot şehri, Kuzey Pencap'daki Himalaya'nın ön dağlarının eteklerindedir. Bu dağın eteğinde yetişmek, İkbal için tabiatın kapılarını aralamaya vesile olmuştur. Nitekim İkbal, Himalaya Dağı için bir şiir yazmış ve:

“Ey Himalaya, ey Hint ülkesinin Seddi

Öpüyor alnını alçalarak gök

...Dış görünüşüne bakılırsa sen sadece bir dağsın,

Oysa sen bekçimiz, Hindistan'ın da duvarısın.” (*Bâng-i Derâ*, s. 53) diyerek bu dağın Hindistan için önemini vurgulamıştır.

Muhammed İkbâl'in dedeleri Keşmirli göçmenlerdendir. İkbâl'in yetişme sürecinde etkilendiği çevrelerden biri de Keşmir'dir. İkbâl'de tabiat tecrübesinin derinleşmesinde bu bölgenin etkisi büyüktür. “Keşmir'e git; dağ, tepe şimdi yemyeşil olmuş, cihan cihan çemenler, çemen lâleler... Dalga dalga her yandan bahar rüzgârı eser. ...Toprak kıvılcımlarla alev alev yanıyor..” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 85) Bu tabiat tasviri bize İkbâl'de tabiat tecrübesinin derinliğini göstermektedir. Bu tecrübenin önemi, kendisinin tabiatı algılama biçiminin dinî bir tecrübe olarak yaşanmasıdır. Yani O, “Onun (*Keşmir*) beyaz başlı dağlarına bak! ...Dağ, deniz, güneşin batışı. Orada Allah'ı perde olmadan gördüm.” (*Câvidnâme*, s. 375) diyerek tabiatı hem fiziksel hem de metafiziksel gerçekliği ile algılamaya çalışmaktadır. İkbâl'in Keşmir bağı gezintisinde yazdığı Sakinâme isimli şiiri de bu bölgeyi tasvir etmektedir:

“Ne güzel bir mevsimdir bu ilkbahar mevsimi, çemen-
de ot yerine Ülker yıldızı sürmüş.

...Sığırcık nağmesinden, bülbülün feryadından tende
can, canda ise arzu, hayat bulur.

Yuvaları yüksekte kuşların nağmeleri, ırmağın sesiyle
sarmaş dolaş oluyor.

Zannedersin ki Allah, o yüksek cenneti dağ eteğine
kurmuş...” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 74)

İkbâl kendisini Keşmir'li olarak tanımlar. Maddî varlığı ile Keşmir'e, manevî varlığı ile de Hicaz'a bağlıdır: “Tenim, Keşmir cennetinin bahçesinden bir güldür. Gönlüm, Hicaz'ın Kâbe'sinden, nağmelerim de Şiraz'dandır.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 114) *Câvidnâme* isimli eserinde de Brahman Oğulları'ndan

olan Keşmirli Nehru ailesi için “Onların aslı adalet talep eden bizim toprağımızdandır; o yıldızların doğduğu yer, bizim Keşmir’imizdir” (*Câvidnâme*, s. 381) demektedir. Kendisini Keşmir’le özdeşleştiren İkbâl, günümüzde de problemleri devam eden Keşmir halkı için serzenişte bulunmaktadır:

“Keşmir ehli için canım saman gibi yanıyor; gönülden dertli nâleler çıkıyor.

O, akıllı, çabuk idrak eden, iyi tabiatlı bir millettir;

Dünyada onun mahareti bir ayet sayılır.

Onun kadehi kendi kanında yuvarlanıyor.

Benim neyimde onun nâlesi gizlidir.

Ben’den nasibi olmadığı için memleketinde yabancı gibi yaşıyor.

Onun ecri başkalarının eline akıyor; onun nehirlerinin balıkları başkalarının ağlarındadır.” (*Câvidnâme*, s. 373-374)

“Ey Pencaplı! Kabilecilik, bölgecilik putlarını kır artık,

Köhne batıl inanç zincirlerini kır artık, İslâm’a sarılman gerekir.

İslâm birliğinin üstündeki perde kalkıverince,

Sağlam din de, zafer kapısı da görünür.” (*Bâl-i Cibril*, s. 151)

Bu mısralarda benlik ve bağımsızlık ilişkisi de göze çarpmaktadır. Ben’den nasibi olan insan, kendisini ve çevresini yeterince tanımlayabileceği için özgürce hareket edebilecektir.

Muhammed İkbâl’in Keşmir ile ilgili şiirleri *Peyâm-ı Meşrik* isimli eserinden itibaren görülmektedir. Bu eseri 1923 yılında yayınlanmıştır. İkbâl’in doktora tezinde belirttiği doğum tarihi olan 1877 yılını dikkate alırsak, 46 yaşında ve sonrasında Keşmir bölgesini mısralarına taşıması, olgunluk döneminde kendi kişiliğinde ve ruhunda

bu bölgenin izlerine rastlaması ve bu izlerin derin etkilerini hissetmesi ile açıklanabilir.

Keşmir'in de içinde bulunduğu Pencap bölgesi de İkbâl için değerli bir yerdir:

“Rumî'nin sözü gönlüme ateş verdi.

Ah Pencap! Ah muhterem toprak!

Dostların ateşinden cennette bile titredim;

Eski kederlerimi cennette bile hissettim.” (*Câvidnâme*, s.

369)

İkbâl'e göre bu bölgeyi farklılaştıran kişilerin başında Seyyid Ali Hucvûrî hazretleri gelmektedir. İkbâl, Hucvûrî'ye derin saygı duymaktadır. Hatta Hucvûrî'nin tasavvufî etkilerini İkbâl'in kişiliğinde ve düşüncelerinde görmek mümkündür. Lahor'a yerleşen Hucvûrî, tasavvuf hakkında ilk Farsça kitabı 'Keşfu'l-Mahcûb'u yazmıştır. 1071 yılında vefat eden bu mutasavvıfın türbesi Lahor'da Muhammed İkbâl'in türbesine çok yakındır. Halk kendisini Data Ganj-i Bahşî Hecverî (Hazinele bahşeden Hecverî) olarak anmaktadır. Bu kişinin bölgedeki misyonunu İkbâl şu mısralarında dile getirmiştir:

“Kolayca dağlar aşır Hint toprağına secde tohumunu ekmiştir.

Cemali ile yeni bir Hazreti Ömer devri vücuda getirmiş, onun sözü ile Hakk'ın şöhreti yükselmiştir.

Kur'an'ın ulviyetini o daima korumuş, onun bir bakışı ile batılın evi yıkılmıştır.

Pencap toprağı onun nefesi ile dirilmiş; bizim sabahımızı onun güneşi aydınlatmıştır.

O, aşkın âşıkı ve iklim iklim uçan habercisidir. Onun alınına bakan aşkın sırlarını çözer.” (*Esrâr*, s. 52)

İkbâl, bugün Hindistan sınırları içinde kalan Delhi bölgesini de şiirlerinde övmüştür:

“Delhi toprağı dertli insanlar için secde yeridir,
Her zerresinde seleflerin kanı vardır.

Bu viraneye dönmüş gül bahçesinin toprağı neden
temiz olmasın?

Bu toprak İslâmiyet’in büyüklüğünün simgesidir.”

(*Bâng-i Derâ*, s. 71)

Ataları ve Ailesi

İkbal’in ilme ve irfana olan yoğun eğilimi atalarından gelmektedir. İkbal bu yönüyle ilim-hikmet ve irfan aşkının mezcedildiğı asil bir kan taşımaktadır. Bir kolu hâlâ Keşmir’de bulunan İkbal’in ataları, dönemin hâkim dili olan Farsçaya ve ilme gösterdikleri ilgi yüzünden ‘Supru’ adıyla tanındılar.¹ İkbal’in Şeyh İcâz Ahmed’in dedesinden naklettiğı rivayete göre atalarından biri hacca çok gittiğinden lâkabı ‘Lol Hâc’ (*Hac âşığı*) olarak kalmış. Lol Hâc, Zeyne’l-Abidin Bid Şah döneminde (1420-1470) yaşamıştı. Kaynakların gösterdiğine göre, İkbal’in ataları içinde ilk Müslüman olan Lol Hâc’dır.²

Cavid İkbal’in yazdığına göre, İkbal’in ataları, kendisinin doğumundan yaklaşık 450 yıl önce İslâm’ı kabul etmişler ve Alemgir Padişah (1688-1759) zamanında Pencab’ın Siyalkot şehrine gelip yerleşmişlerdir.

İkbal’in babası, Şeyh Nur Muhammed’in yedi çocuğı olur. Bunlardan dördü kız, üçü erkektir. İkbal ise Nur Muhammed’in 5. çocuğudur. İkbal’in doğum tarihi konusunda farklı görüşler vardır. 1870’den 1877’ye kadar uzanan değışik tarihler onun doğum tarihi ola-

1 Celal Soydan, *Aşk ve Tutku (İkbal’den On Uzun Manzume)*, Ankara 1999, s. 1.

2 İftihar Ahmed Siddiki, *Uruc-e İkbal*, Lahore 1987, s. 5’den naklen Soydan, a.e., s. 2. Ayrıca bkz. Masud-ul-Hasan, *Life of Iqbal*, Lahore ts., I, 5.

rak ileri sürülür. Ancak İktbal, Münih'te yazdığı doktora tezi, *İran'da Metafizik'in Gelişimi*'ne eklediği biyografisinde doğum tarihini 3 Zilkade 1294 olarak belirtir. Bu tarih, 9 Kasım 1877'ye tekâbül eder. Buna rağmen konuyla ilgili tartışmalar devam etmiştir. Nihayet İktbal'in doğumunun yüzüncü yıldönümünde doğum tarihi resmi olarak 9 Kasım 1877 olarak kabul edilmiştir.³ Ancak bazı İktbal araştırmacıları, kendi incelemeleri sonucu, 22 Şubat 1873 veya 29 Aralık 1873 tarihlerini, İktbal'in doğum tarihleri olarak vermektedirler.

Muhammed İktbal'in kişiliğinde yer alan temel bir özellik, çok yönlü ve değerli insanlarla özdeşleşmesinin yoğunluğudur. Gerek yakın çevresinde gerekse kitaplarını okuduğu kişiler olsun, takdir ettiği, görüşlerinde derinlik sezdiği ilim, hikmet ve irfan sahibi insanlardan fazlasıyla etkilenmiş ve kendi dünyasında bu kişiler için kapasite-leri ölçüsünde yer ayırmıştır. Bu kişilerin başında babası gelir. İsmi Nur Muhammed (1837-1930) olan babası⁴ sūfi idi ve Kadiri tarikatına bağlı idi. Aynı zamanda Mevlâna'ya da gönül vermişti. Eğitim almamış olmasına rağmen, ümmî kimliğiyle çevresinden saygı görmekteydi.

Oğlu Cavid İktbal'in ifadesiyle, "M. İktbal bir mutasavvıf ve bir sofi idi. Babası dolayısıyla Hz. Mevlâna'yı tanımış oldu. Yani çocukken çok erken yaşlarda babası kendisine Mesnevî'yi okumuş, anlatmış ve fikirlerinin ne olduğunu açıklamıştır. Ben çok iyi hatırlıyorum. Çocukken bizim evimizde Mesnevi elimizden düşmezdi ve büyük babamız sürekli olarak kardeşlerimizi bir araya toplardı. Biz torunu idik ve bize Mesnevî'yi okur ve anlatırdı. İktbal'in babası vahdet-i vücûd düşüncesine inanan bir mutasavvıf idi."⁵

3 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 3.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, Life of Iqbal, I, 6-10, 110.

5 Cavid İktbal, "Mevlâna-İktbal" (konferans metni), Mevlâna Güldeste-

Babasının Kadiri/Mevlevî oluşunda tasavvufî Keşmir edebiyatının etkisi olduğu düşünülebilir. Örneğin 14. yüzyılda, sûfilîğin etkisini göstermeye başladığı bir dönemde yetişen Lâl Ded isimli şairin şu mısraları Mevlâna düşüncesi ile paralellik arzeder:

“Gök de sensin, yer de sensin!

Hem alansın, hem verensin.

Hem çiçeksın, hem derensin!

Ne ben var, ne sen var, ne o.”⁶

İkbal’in dedesi Siyalkot’a yerleştikten sonra Keşmir şalı ve kilim türünden yer yayguları ticaretini geçim kaynağı olarak benimser. Oğlu Nur Muhammed (İkbal’in babası) daha sonraları işi iyice genişletip şapka ve fes dikme işini de yapar.⁷ Muhammed’in kişiliği, ciddiyeti ve dürüstlüğü ile yaşadığı şehirde gıpta ile bakılan biriydi.⁸ İlim-irfan isteği ve dinine bağlılığı onu âlimler ve arifler meclislerinin müdavimi yapmıştı. Eğitimsiz biriydi, ancak harfleri tanıdığından Urduca ve Farsça kitapları okuyabiliyordu. İkbal, bir mektubunda, İbn Arabî’nin meşhur kitapları Fütûhat-ı Mekkiyye ve Füsûs-el-Hikem ile babasının çok fazla meşgul olduğunu yazar.⁹ Babasının sûfi kimliği onu ticaret yapmaktan alıkoymamıştı. Nur Muhammed duygu ve sezgi yoğunluğu yanında ilim ile de meşgul olmaktadır. İkbal’in tasavvufta ve dolayısıyla aşkta gördüğü güçlü dinamizmin bir kaynağının da babasının bu tavırları olduğu düşünülebilir.

si, VI, Konya 1996, s. 55.

6 Cemil Meriç, “Keşmir Edebiyatı”, Bir Dünyanın Eşiğinde, İstanbul 1994, (2.bsk.), s. 259.

7 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 2.

8 Bkz. Zülfikâr Ali Han, A Voice From The East (The Poetry of Iqbal), Lahore 1982 (3.bsk.), s. 8.

9 Siddîki, Uruc-e İkbal, s. 12’den naklen Soydan, Aşk ve Tutku, s. 2-3.

İkbal böylesine mistik bir ortamda büyümüş ve babası onu tamamen dinî ve ahlâkî kurallar doğrultusunda yetiştirmişti. Buna ilişkin önemli ipucu verecek nitelikteki şu ifadeler dikkate değerdir:

“Ben Siyalkot’ta okula giderken, her sabah kalktıgımda Kur’an-ı Kerim okurdum. Babam sabah vazifesini bitirip bana bakmaya gelir, bakar giderdi. Bir gün bana dedi ki: ‘Zamanı geldiğinde sana bir şey söyleyeceğim.’ Nihayet o gün geldi, ben her zamanki gibi sabah kalkmış Kur’an okuyordum. Yanıma gelip ‘Oğlum, sana söylemek istediğim şey şu idi: Kur’an okurken onun sana indiğini, yani Allah’ın seninle muhatap olduğunu düşün’ dedi. İkbal babasının bu nasihatini ömür boyu aklında tuttuğunu, Kur’an okurken uzun uzun anlamaya çalıştığını belirtir.”¹⁰ Nedvî, yukarıdaki hadisede yani babasının, İkbal’in Kur’an okuduğunu görmesinde tam üç sene boyunca ‘ne yapıyorsun?’ diye sorduğunu belirtir.¹¹

Babası yaklaşık yüz yaşında iken, 1930 yılında vefat etti.¹² İkbal babasından sekiz yıl sonra vefat etmiştir. Dolayısıyla diyebiliriz ki, babasının kendisi üzerindeki etkisi sadece manevî olarak değil, aynı zamanda hayatı boyunca fiilî olarak da devam etmiştir.

İkbal, annesine çok düşkün biriydi. Annesinden tam bir anne şefkati görerek yetiştiğini, ömür boyu annesine olan bağlılığı ile gösterir. Annesi İmam Bibî, bilge bir kadındı. Dindarlığı ve güzel ahlâkiyle herkesi kendine bağlayan bir kişiliğe sahipti.¹³ İmam Bibî, 1914’te vefat

10 Abdusselam Nedvî, İkbal-e Kâmil, Lahor 1992, s. 15’den naklen Soydan, Aşk ve Tutku, s. 4-5.

11 Ebu’l-Hasen Ali El-Haseni en-Nedvi, Muhammed İkbal’in Mesajı, (çev. Yusuf Işıcık), Konya 1979, s. 45; krş. Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbal, (çev. Ali Ulvi Kurucu), Ankara 1957, s. 36.

12 Kul Sadi, Doğunun Uyanışı: İkbal, İstanbul 1985, s. 34.

13 Hasan, Life of Iqbal, I, 7; Soydan, Aşk ve Tutku, s. 69.

eder. “İkbal’in annesine yazdığı mersiye, aşırı hassas bir ruhun, çok şiddetli bir kederin içine düşmesinin aksülamelidir. Şair, sevgili annesinin ölümünü, bütün kâinatın ve içinde mevcut her şeyin, muayyen birtakım amansız kanunlara tabi olduğunu müdrik bir filozof metanetiyle karşılıyor.”¹⁴

Eğitimi

İlk eğitime eski tarz mektepte başlar. Nur Muhammed, oğlunun sadece dinî eğitim almasını istiyordu. Bu yüzden dört yıl dört aylık olduğunda cami hocası olan Mevlevî Gulam Hüseyin’in yanına verilir ve bu eğitim yaklaşık bir yıl devam eder. Aynı yerde, Keşmir mollası olarak bilinen Masjîd Hissamu’d-Din’den de ders alır. Böylece İkbal, eğitime besmele ve dolayısıyla dinî bir temel ile başlamıştır.¹⁵

Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri* isimli eserinin “Geçmişin ve Geleceğin Kurucuları” bölümünde aydınlardan bahsetmeden önce, “Allah dilediğine hikmeti verir. Kime hikmet verirse ona çok hayır verir.” (*Kur’an*, 2/269) mealindeki ayetine işaret etmesi son derece anlamlıdır.¹⁶ İkbal de bu tür hayırlar ile pek çok hikmete ulaşmıştır. Kendilerinden eğitim ve öğretim aldığı hocaları, İkbal’in yolunu açmışlardır.

İkbal, hocası Mir Hasan (1844-1929) sayesinde okula başlar.¹⁷ Arapça ve Farsça dilinin inceliklerini bu hocasından öğrenmiştir. Mir Hasan aynı zamanda bir şairdi ve

14 Sofi Huri, “İkbal’in Hayatından Çizgiler”, Pakistan Postası, c. 13, sy. 2, (Mayıs 1965), s. 6. İkbal’in “Merhum Validem Anısına” başlıklı şiiri için bkz. İkbal, *Aşk ve Tutku*, s. 70-77.

15 Ghulam Hussain Zulfıqar, *Development of Iqbal’s Mind & Thought*, Lahore 1998, s. 10.

16 Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul 1989, s. 199.

17 Hasan, *Life of Iqbal*, I, 10-11; Zulfıqar, *Development of Iqbal’s Mind & Thought*, s. 11.

İkbal'e şiir sanatının ilkelerini ve güzelliklerini öğretiyordu. İkbal, yazdığı ilk şiirlerini bu hocası ile paylaşmış ve onun eleştiri ve katkılarını dikkate almıştır.

Bir gün Seyyid Mir Hasan, İkbal'in babasına gidip o çocuğa sadece dinî eğitim vermenin yeterli olmayacağı, onun modern eğitim de alması gerektiği konusunda ısrar eder. İkbal'in de arzusu bu yöndedir. Mir Hasan, yaklaşık üç yıl İkbal'e kendi okulunda hem dinî hem de modern eğitim verir. Özellikle Kelâm, Ahlâk ve Tasavvuf bilgilerini de öğretir. Daha sonra Mir Hasan, İngilizlere ait Scotch Mission Intermediate School'da hocalığa başladığında, Nur Muhammed'in de rızasıyla İkbal'i o okula alır. Daha doğrusu İkbal bu okulun giriş sınavlarını 1893 tarihinde başarıyla geçmiştir. Böylece ilkokuldan başlayarak İkbal'in ilk on yıllık eğitimi, Mir Hasan'ın gözetiminde geçer.¹⁸

Öğrenciliği döneminde kişiliğinin dikkat çeken özelliği, çok yanlılığı olmuştur. Okuma yazmaya karşı sonsuz bir arzusu vardı. Ağır başlılığı, titizliği ve kendi kendine öğrenme tutkusunu, çevresinde kısa sürede tanınmasına yol açtı.

1895 yılında İkbal, yüksek eğitimi için 18 yaşında Siyalkot'tan Lahor'a gelir. Artık yaşadığı coğrafyanın tarih, kültür ve medeniyet şehri olan Lahor'da kendisini bulmuş, yeteneklerini keşfetmiştir. İkbal, koleje devam edebilmek için Lahor'a yerleşti ve Government College'a girdi. Burada Arapça, İngilizce ve Felsefe eğitimini sürdürdü.

Lahor'da yeni ve hareketli bir ortamla karşılaştı. Bu ortam, şevk ve neşe içinde, çalışmaların birbirini izlediği hayat dolu bir çevreydi. Okul sıralarında önemsiz sayılabilecek birkaç denemesi olmuştu. Ancak bu yeni ortam, düşünme yetisini geliştirme konusunda daha iyi imkânlar veriyor ve o güne kadar uykuda kalmış gibi görünen şiir

18 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 3-4.

yeteneği, ilhamdan kaynaklanan güçle sınırsız potansiyeli ortaya koyma olanağı buluyordu.¹⁹ Kendisinin tanınmasına vesile olan mısra şuydu:

“Nedametin alınmda biriken ter damlaları, Allah’ın inayeti ile inci tanelerine dönüştürülerek devşirildi.”²⁰

Şair tek bir mısradaki, ruhun dirilişten sonraki meleksi kutsallığını anlatmıştır.

İkbal’e Allah’ın bir lütfu olsa gerek, gençlik yıllarında, kişiliğinin yön aradığı dönemde Siyalkot’ta Mir Hasan ve Lahor’da da Prof. Dr. Thomas Walker Arnold gibi iki değerli âlimden ilim tahsil eder.²¹ Arnold’dan aldığı eğitim, İkbal’de ilmi basiret ve araştırmacı ruhu oluşturmada önemli bir aşamadır. Keza Arnold, sadece Batı edebiyatı ve felsefesi eğitiminde ona önderlik yapmakla kalmaz, onun kişiliğinde Doğu ile Batı sentezini oluşturmasında da önyak olur. İkbal, ilk öğretmeni Mir Hasan’dan olduğu gibi Arnold’dan da çeşitli aşamalarda on yıl eğitim almıştır.²² Böylece, İkbal’in yeteneklerini keşfedip Batı ile tanışmasını sağlayan en önemli isim Sir Thomas Arnold olmuştur.²³

Bu zat 1898 yılında Lahor’a gelmeden önce, 1875 yılında Aligarh şehrinde kurulan Anglo Müslüman Koleji’nde öğretim görevlisiydi. Arnold engin irfana sahip bir âlimdi. İslâm’ın yayılması üzerine yazdığı *‘İntişar-ı İslâm Tarihi*²⁴ (*The Preaching of Islam*) adlı eserinde İslâm’ın kılıç ve ateşle yayılmadığına işaret eder. Çünkü, mutasavvıflar ve bu mutasavvıfların sade olarak yaşadıkları hayatlarında

19 Ali Khan, *A Voice From The East*, s. 8; krş. *Doğudan Bir Ses*, s. 29.

20 a.e., s. 9.

21 M. Rafik Khawar, “İkbal ve Batı”, *Pakistan Postası*, c. 27, sy. 3-4, (Mart-Nisan 1979), s. 5; A. Schimmel, “İkbal’in Düşüncesinde Batı’nın Etkisi”, *Pakistan Postası*, c. 11, sy. 2, (Mayıs 1963), s. 12.

22 Hasan, *Life of Iqbal*, I, 18.

23 Khawar, “İkbal ve Batı”, s. 5.

24 T. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, (çev. Hasan Gündüzler), Ankara 1982.

İslâm'ı derûnileştirmelerinin, Hindistan'da İslâm'ın yayılmasında geniş ölçüde etkisi olduğu bir gerçektir.²⁵

Bu fikirlere sahip Arnold'un İkbâl üzerindeki etkisi büyüktür. Bu etkiyi İkbâl'in doktora tezini hocasına ithaf ettiği kısa yazısında da görmek mümkündür: "Üstadım Mr. Arnold, Son on yıldan beri sizin yönetiminiz altında gördüğüm edebî ve felsefî öğrenimin ilk meyvesi olan bu küçük kitabı, minnettarlığımın bir belirtisi olarak size adamam için izninizi rica ediyorum. Beni her zaman büyük bir anlayışla değerlendirmiştiniz. Bu sayfaları da aynı anlayışla değerlendireceğinizi umuyorum. Sizi minnetle anan öğrenciniz..."²⁶

İkbâl, Arnold'un öğrencisi olmasına ve onu sevmesine rağmen siyasî düşüncelerinde onun gibi dikkatsiz davranmıyordu.²⁷ İkbâl'in oğlu Cavid, bu konuya, babası için yazdığı biyografide değinmektedir. İkbâl, arkadaşı Seyyid Nazir Niyazi'yi, Arnold'u bir İslâm âlimi olarak kabul etmesinden dolayı uyarıyor ve diyor ki: 'İslâm âlimi kimdir, sen biliyor musun? Onun yazmış olduğu *'el-Dava el-İslâm'* nedir ki! O İngiliz hükümeti için çalışıyor.' Daha sonra İkbâl devam ediyor: 'İngiltere'de kaldığım sıralarda, Arnold bana, Edward Brown'un *'Edebiyat Tarihi'* adlı kitabını tercüme etmemi teklif etti. Fakat bunu kabul etmedim. Çünkü siyasî yaklaşımları birbirine karışmıştı.'²⁸

25 Annemarie Schimmel, Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl, (çev. Senâil Özkan), Ankara 1990, s. 7.

26 Muhammad Iqbal, The Development of Metaphysics in Persia (A Contribution To The History of Muslim Philosophy), Lahore 1964 (3rd ed.), s. V; krş. İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı (İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülû), (çev. Cevdet Nazlı), İstanbul 1995, s. 8.

27 İkbâl'in Arnold ile olan ilişkisinin ayrıntılı olarak işlendiği şu makaleye bkz. Saeed A. Durrani, "Sir Thomas Arnold and Iqbal", Iqbal Review, c. 32, sy. 1, (April 1991), s. 15-29.

28 Ayatollah Sayyid Ali Khamanai, Iqbal, The High Star of The East, Lahor 1994, s. 23-24.

Pencab Üniversitesi'nde Felsefe branşında yüksek lisansını 1899'da bitiren İkbâl, aynı üniversiteye bağlı Oriental College'a Arapça dalında öğretim görevlisi olarak atandı. İki yıl sonra, 1901 tarihinde bu kolejde İngilizce öğretim üyeliğine, 1903'de ise Felsefe öğretim üyeliğine getirildi.

İkbâl'in düşünceye olan yatkınlığı ve yabancı dillere karşı yeteneği dikkat çekmekteydi. Yeni mezun olmasına rağmen, 24 yaşında dönemin saygın bir kolejinde öğretim üyesi olarak saygı görmekteydi. Aynı zamanda, yazdığı şiirleriyle de tanınmaya başlamıştı.

Evlilikleri

İkbâl, 1893 yılında Lahor'da kolej öğrencisi iken, ailenin ileri gelenleri tarafından ilk eşi Karîm Bî ile evlendirilir. İkbâl henüz 16, Karîm Bî ise 19 yaşındadır. Sonraki yazılarından anlaşıldığına göre İkbâl bu evliliğe razı değildi.

Avrupa'dan döndükten sonra 1910 yılına gelindiğinde İkbâl, Keşmirli bir ailenin kızı olan Sardar Begum ile ikinci evliliğini yapar. Nikah kıyılır, ancak gelinin damat evine götürülme merasimi sonraya bırakılır. Bu arada İkbâl, Sardar Begum'un uygunsuz hal ve hareketleri olduğu yönünde imzasız birkaç mektup alır. Bunun üzerine yeni eşini boşayarak başka bir evlilik yapmaya karar verir ve üçüncü kez, Keşmirli zengin bir ailenin kızı Muhtar Begum ile 1913'ün başlarında evlenir. Bu arada boşandığı ikinci eşinin, mektuplarda iddia edildiği gibi biri olmadığı ortaya çıkar. Böylece İkbâl, üçüncü eşinin de rızasıyla Sardar Begum'u 1913 yılında yeniden nikahına alır. İkbâl'in iki eşi de yaklaşık aynı yaşta ve aynı evde otururlar. Nafakasını üstlendiği iki çocuklu ilk eşi Karîm Bî ise babasıyla Siyalkot şehrinde yaşamaktadır.

İkbal'in ilk eşinden Aftab İkbal ve Miraç Begüm isimli iki çocuğu olmuştur. Miraç genç yaşta vefat etmiştir. Aftab'ın ise üç erkek çocuğu olmuştur ve daha sonra vefat etmiştir. İkbal, üçüncü evliliğini yaptığı ancak birlikte olduğu ikinci eşi Muhtar Begum'dan çocuğu olmamıştır. Uzun yıllar yaşadığı Sardar Begum'dan ise 1924 yılında Cavid isminde bir erkek çocuğu ile 1930 yılında Münirah Banu isminde bir kız çocuğu olmuştur. Halen İkbal'in bu iki çocuğu hayattadırlar ve Cavid İkbal'in Münib ve Velid isimlerinde iki erkek, Münirah Hanım'ın ise Mian İkbal, Esad ve Yusuf isimlerinde üç erkek çocukları vardır.

İkbal'in üçüncü eşi Sardar Begum hastalanıp 23 Mayıs 1935 tarihinde vefat eder. Bu esnada İkbal'in de hastalığı ilerlemektedir. İkinci eş, Muhtar Begum ise 1924 yılında vefat etmiştir. Üçüncü eşinden olan ve annesiz kalan çocukların bakımını ve hasta olduğu için kendi bakımını üstlenecek biri kalmamıştır. Sardar Begum vefat ettiğinde Cavid 11, Munira ise 5 yaşındadır. İkbal'in ilk eşi hayattaydı ancak İkbal Avrupa'dan döndüğünden beri ayrı yaşıyorlardı. Bu yüzden çocukların bakımı ve eğitimiyle ilgilenecek bir bakıcıya acilen ihtiyaç vardı. İkbal, *Kadın Islahı Gazetes'i*ne verdiği ilânda alınacak kişide aranan özellikleri ayrıntılı bir şekilde belirtmiştir.

Oldukça eğitimli bir hanım başvurur ve bu görevi İkbal'in kendisini nikahına alması şartıyla kabul edebileceğini söyler. Ancak İkbal kabul etmez. Sonuçta Aligarh Üniversitesi profesörlerinden birinin baldızı olan Mrs. Dores Ahmed adında bir Alman hanım işe alınır ve Cavid ve Münirah ile artık o ilgilenir.²⁹

29 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 4, 6, 11.

Avrupa Macerası

İkbal, Eylül 1905 tarihinde Avrupa'ya eğitimini geliştirmek için gitti. Hocası Arnold, İkbal'in Avrupa'yı görmesi ve oradaki değerli öğretim üyeleri ile tanışıp doktora yapması için tavsiyelerde bulunmuş ve gayret göstermişti. Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'a kaydını yaptırdı ve zamanın ünlü felsefecilerinden Prof. Mc. Taggart'ın danışmanlığında doktora çalışmasına başladı. Ancak o yıllarda bu üniversitede sadece yüksek lisans çalışması yapılabildiğinden, doktora tezini tamamlamak üzere, Mc. Taggart ile ilişkileri devam etmekle birlikte, 1907 yılının Temmuz ayında Almanya Münih Üniversitesi'ne girdi ve Kasım 1907'de doktor unvanını aldı. İkbal, Almanya'da bulunduğu bu süre içerisinde Heidelberg Üniversitesi'nde de araştırmalarda bulundu.

Tekrar İngiltere'ye dönen İkbal, 6 Temmuz 1908 tarihinde Cambridge Üniversitesi'nden hukuk diploması aldı. Bu arada 1907-1908 yıllarında Londra'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde (*School of Political Science*) Arnold'un vekili olarak 6 ay kadar Arapça branşında öğretim üyeliği yaptı. Aynı zamanda Müslüman Birliği'nin Londra'da açılan şubesine üye oldu.

Avrupa'dan Dönüşü

Muhammed İkbal'in, "Puthanede büyüdüm; orada yetiştirdiler/Lakin dudaklarımdan/Kâbe'nin gönlündeki şeyler dökülmektedir." (*Zebûr-i Acem, s. 231*) şeklinde mısraları vardır. Kanaatimizce 'puthanede büyüdüm' ifadesi iki ayrı anlama gelmektedir. Şiirlerinin bütünlüğüne baktığımızda birincisi, puthane bu dünya hayatıdır. Dünyanın ve yaratılışın iç sırlarına vakıf oldukça insan, Kâbe'nin gönlündekileri yakalayabilecektir. İkinci anlam ise, doğduğu şehir olan Siyalkot'ta gittiği İskoç Misyon Lisesi ile başlayan

Avrupa ve özellikle İngiliz kültürü içerisinde devam eden öğrenim hayatıdır.

Batı, İktbal'in eline bir mukayese malzemesi, her iki medeniyetin de eksiklerini, artıklarını ölçüp biçecek sağlam bir metot vermiştir. Ama onun zihnî yapısına olduğu kadar ruhuna da seslenen, Batı değil Doğu dünyasıdır.³⁰

27 Temmuz 1908 tarihinde Muhammed İktbal'in Avrupa'dan geri dönüşü, Hindistan'da büyük bir heyecan uyandırmış, Lahor'a geldiğinde, aralarında şehrin ileri gelenlerinin, akraba ve arkadaşlarının da bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştı. Bilhassa, oraya toplananlar, O'nda, daha önce Avrupa'ya gidenlerin döndükten sonra taşıdığı sahte samimiyeti, kendini beğenmişliği, Avrupa'yı bütün yönleri ile büyük görme kompleksini ve Avrupaî yaşayış tarzını görmeyince kendisini samimi bir sevgi ile bağırklarına basmışlardı.

İktbal'in dönüşü, Müslümanları sevince gark edip harekete geçirince, Hindular ve özellikle İngilizler garip bir korkuya kapıldılar. Çünkü Hindistan Müslümanları İktbal'le büyük bir güç kazanacaktı.³¹

İktbal, avukat olarak kendisini zengin edecek bir mesleğe sahipti. Ancak avukatlık, İktbal'in estetiğe dönük yaradılışına ters düşüyordu. Bununla birlikte geçimini sağlamak için, gönülsüz de olsa mesleğini sürdürmek zorundaydı. İktbal'in Hint hayatına yaptığı canlandırıcı etkiye, onun hukuk sahasında gösterdiği gelişiminden daha fazla bir yer ve değer verenler için bu meslekî dönem, bir hayli ilginç olmaktadır.³²

30 Sâmiha Ayverdi, "İktbal ve İman" (Konferans Metni), Âbide Şahsiyetler, İstanbul 1976, s. 167-168; krş. Yaşar, Selahaddin, Muhammed İktbal (Hayatı, Sanatı, Mücadelesi), İstanbul 1988, s. 83-84.

31 Yaşar, Muhammed İktbal, s. 37.

32 Ali Khan, A Voice From The East, s. 17; krş. Doğudan Bir Ses, s. 44.

Kendisinin de öğrenim gördüğü Government College'de Mayıs 1909 ile Ocak 1911 tarihleri arasında Felsefe bölümünde profesör olarak görev yaptı. Ancak bir süre sonra, resmî bir görevin düşüncelerini ve davranışlarını belli ölçüde de olsa engellediğini gördü ve bu görevinden istifa etti.

Milleti Adına Çalışmaları

İkbal'e İngiliz Hükümeti tarafından 1922'de, bilgelik ve şiirsel yeteneğinden dolayı "sir" unvanı verildi. O, başlangıçta bu unvanı kabul etmek istememişti. Eğitiminde ve şairliğinde ilk yol gösteren hocası Seyyid Mir Hasan hayattaydı. Hocasına "Şemsu'l-ulemâ" unvanının verilmesi şartıyla kabul edebileceğini hükümete bildirdi. Böylece hocasını da onurlandırmış olacaktı. Aynı zamanda İkbal, bir Müslüman şairin "sir" unvanı ile kendi bölgesinde ve İngiliz kültürünün hâkim olduğu coğrafyalarda etkili olabileceğini de düşünmüştü.

İkbal, 1926 yılından evvel siyasî faaliyetlerle hiçbir şekilde ilgilenmemiştir; ancak belki fikrî açıdan düşüncelerini ve tutumlarını belirginleştirmeye çalışmıştır. O döneme kadar günlük geçimini sağlayabilecek kadar avukatlık yapmakta ve çeşitli toplumsal konular hakkında şiirler yazmaktaydı.

19 Mayıs 1924 tarihinde İslâm'ı Koruma Derneği'nin başkanı seçilir. Ancak aynı yıl 28 Haziran'da bu görevinden istifa eder. Çünkü ona göre, dernek üyeleri arasında anlaşmazlık vardır ve bazı üyeler derneği kendi çıkarları için kullanmaktadırlar.

Politikaya soğuk bakmasına ve siyasî gelişmelere mesafeli durmasına rağmen, 1926 yılında Pencap Eyaleti Yasama Meclisi Üyeliği'ne seçildi. Üç yıl bu görevini sürdürdü.

1928-1929 yılları arasında Aligarh, Haydarabad, Madras ve Maysor'da ülkenin ileri gelen kişileri ve akademisyenlerde oluşan seçkin topluluklara, İslâm Düşüncesi ve dünyasının yeniden yorumlanması konusunda İngilizce dizi konferanslar verdi ve bu konferans metinleri daha sonra "İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İhyası" başlığıyla İngilizce olarak kitaplaştırıldı.

İkbal, 1929 ve 1930 yıllarında çok sevdiği iki büyüğünü kaybetti. Bu yıllara İkbal için hüznün yılları desek yeridir. 1929 yılında, hayatı boyunca çok hürmet ettiği ve sürekli kendisiyle istişarelerde bulunduğu Hocası Mevlî Seyyid Mir Hasan; 17 Ağustos 1930 yılında da, Kur'an'ı ve Hz. Muhammed'i canından çok sevmeyi öğrendiği ve izinden gittiği babası Şeyh Nur Muhammed vefat etmişti. İkbal, 53 yaşındaydı ama vefatına kadar onların maddî ve manevî eksikliklerini hep hissetmiştir.

Muhammed İkbal, bölgedeki Müslümanlara ait Pakistan Devleti kurulması fikrini yakın arkadaşlarıyla sohbetlerinde tartıştıysa da, resmî olarak ilk defa, 29 Aralık 1930 tarihinde Allahâbâd şehrinde yapılan Tüm Hindistan Müslüman Birliği'nin toplantısında dile getirdi: "Pencab, Kuzey-Batı Sınırı Eyaleti, Sind ve Belucistan'ın tek bir devlet içerisinde birleşmiş olduğunu görmeyi arzu ediyorum. İngiltere İmparatorluğu içerisinde veya İngiltere İmparatorluğu olmaksızın bir özerklik, yani birleşmiş Kuzey-Batı Hindistan Müslüman Devleti oluşumu, bana, en azından Kuzey-Batı Hindistan'daki Müslümanların nihaî kaderi olacakmış gibi gözüküyor."³³ Bu toplantının başkanı kendisiydi ve ayrı bir devlet kurulması fikrinin

33 Metnin tamamı için bkz. Muhammed İkbal "Niçin Pakistan? (Muhammed İkbal'in Tarihi Konuşması)", çev. Ahmet Albayrak, Nüşa, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, c. 5, sy. 16 (Kış 2005), s. 111-130.

gerekçelerini, sosyolojik ve tarihî şartlar açısından ayrıntılı olarak anlatmıştı.

Artık mesaisini bu devletin kurulması için ayırmıştı. Bir yandan kendi çevresini ikna etmeğe ve devletin çerçevesini belirlemeğe çalışırken, diğer yandan İngilizler ve diğer Müslüman örgütleriyle görüşmelere gidiyordu. 1931 yılının Ekim ve Kasım aylarında İngiltere’de yapılan İkinci Yuvarlak Masa Konferansı’na delege olarak katıldı. Buradan dönerken Paris’e giderek ve Fransız düşünür Prof. Bergson ve tanınmış Doğu bilimcisi Massignon ile görüşmelerde bulundu. Daha sonra İtalya’ya uğradı ve Mussolini ile görüştü. Aralık ayında Filistin’de düzenlenen Müslüman Dünyası Teşkilatı’nın Kudüs Konferansı’na katıldı ve Lahor’a döndü.

Bir yıl sonra aynı aylarda düzenlenen Üçüncü Yuvarlak Masa Konferansı için tekrar Londra’ya gitti ve geri döndü. 1933’de ise Din ve eğitim konularında fikirlerini sunmak için Kabil’e gitti. Afganistan Devleti’nin kurucusu ve Kralı Nadir Şah, İkbâl’i özel olarak davet etmişti. 1934’de yayınladığı *Müşafır* isimli Mesnevisini bu ziyareti vesilesiyle Nadir Şah’a ithaf etmiştir. Bu ziyaretini Sir Râs Mesud ve kendisinin fikhî bilgilerinden istifade ettiği Seyyid Süleyman Nedevi ile birlikte gerçekleştirmişti. İkbâl, bu ülkede Kabil, Gazne, Kandehar gibi tarih, ilim ve kültür merkezlerini gezmiştir. Buralardaki dini, siyasî ve edebî şahsiyetlerin kabirleri ve makamlarını ziyaret etmek O’nda derin izler bırakmıştır. Bu izleri, yayınladığı *Mesnevî-i Misafır* isimli eserinde görmemiz mümkündür.

İkbâl, Sultan Mahmud Gaznevî’nin mezarında iken kendinden geçtiğini yazar. Kendisi bu âlemden sıyrılmış, ruhu sırlar âleminde dolaşmağa başlamıştır. Uyanış ânı, mısralara şöyle yansımıştır:

“Ben o âlemde perişan bir hâlde uyandım.

O iştîyak, o yanış, o sevinç içinde, bocalayan pervasız
rind şair *(kendisi)*

O vîrâneye gözyaşları döktü... Ve Allah'ı ile konuşma-
ya başladı.

Ben onun sırrından haberdar olmadığım için, ateşli
feryatları beni yaktı.” *(Mûsafır, s. 44-45)*

Vardığı Zirve Noktası

İnsanın sadece etrafındaki doğal çevre ile coşmadığı, aynı zamanda kendi içindeki gönül deryasının dalgaları ile fırtınanın koptuğu gerçeğini de unutmamalıyız. Sosyo-kültürel çevre, insanın iç dünyasındaki zenginlikleri, ancak gönülden gelen aşk ile ortaya çıkarabilir. İç ve dış dünyanın gerçeklikleri örtüştüğü zaman çevre ile gerçek bir iletişim sağlanmış olacaktır. Ortam, insanı bu durumlarda motive edebilir. İkbâl bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“Nağme zevki, heyecanlarımı, vecdlerimi coşturursa,
Bulduğum mecliste kıyametler koparırım.

Bir an da kendi içime çekilirim,

Bütün bir cihanı gönlümün içine çeker, yok ederim.”

(Peyâm-ı Meşrik, s. 31)

İkbâl'in kendisini aramak için kendi içine dalışı çift yönlüdür. Kendisini hem deşifre etmekte hem de, bu tav-
rın zıddı olarak, içinde bir sırrı gizlediğini dile getirmek-
tedir:

“Ben nereliyim, diye ne soruyorsun? Bütün ömrümce
kendi içine kıvrılan bir insanım. Bu deniz içinde âvâre bir
dalga gibiyim; eğer kendi içime kıvrılmazsam, yokum.”

(Peyâm-ı Meşrik, s. 40)

“Nağme zevki, heyecanlarımı, vecdlerimi coşturursa
bulduğum mecliste kıyametler koparırım. Bir an da

kendi içime çekilirse bütünü bir cihanı gönlümün içine çeker, yok ederim.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 31)

Bu çift yönlülük, tasavvufî hâllerin genel bir karakterini oluşturur. Şöyle ki, kabz ve bast, sâlikin yaşadığı tecrübelerin iki zıt kutbudur.

İkbal’in var oluştaki kişisel serüveni, kendi ifadesiyle, şu aşamalardan geçerek gelişmiştir:

“Binlerce sene yaratılışla beraber bulundum. Ona bağlanıp kendimden geçtim.

Lakin bütün maceram şu üç kelime içindedir: yonttum, taptım, kırdım.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 45)

“Kendime benzeyen bir put yonttum. Allah’ı kendi şeklimde tasavvur ettim.

Kendimden dışarı çıkmak benim için imkânsız... Ne şekilde olursam olayım kendime taparım.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 46, 97)

Sonuçta İkbal, kendi var oluşundaki sırları çözmeğe başlamıştır. Buradan hareketle, onun kendi ontolojik gerçekliğinden hareketle transandantal gerçekliğe ulaştığını şu mısralarda görmemiz mümkündür:

“O kadar kendi içime dalmışım ki, sevgilinin tecellisi cihanı kaplamış; ben temaşaya fırsat bulamıyorum.”

(Peyâm-ı Meşrik, s. 102)

“Perde arkasındaki sırlar, örtülerinden sıyrıldılar.

Ben ise kendi varlığıma gömüldüm.

Şu kıskanç aşkıma bak, kimi görmek istiyorduk, kimi seyrediyoruz?” (Peyâm-ı Meşrik, s. 110)

İkbal, kendini arayış serüveninde ilâhî sırları barındırdığını idrak etmiştir. Denizin kalbinde gizli kaldığını, sedefin kucağında parladığını mısralarında ifade etmiştir:

‘Ben, baştan ayağa gizli bir manayım.’ (Peyâm-ı Meşrik, s. 35)

‘Ben, hâlâ sedefin kucağında parlıyorum. Hâlâ denizin kalbinde gizliyim.’ (Peyâm-ı Meşrik, s. 16)

‘...Sır şarabıyım; bir içen arıyorum.’ (Peyâm-ı Meşrik, s. 106)

İkbal, sahip olduğu sırları söylememekte, ancak bir kısmını sözlerinde belli formlar ve sembollerle aktarmaktadır: “Kâbe’nin sırrından haberdar ise de İkbal/Sözlerinde gizlilik edası olduğu bellidir!” (Bâl-i Cibrîl, s. 71)

Kendisi ulaştığı sırları söylemediğinden veya söyleyecek kimseler bulamadığından yakınrken birçok mısraında da sırları ifşa ettiğini belirtir: “Benim söylediğim sırrı kimse söylemedi. Benim fikrim gibi kimse mana incisini delmedi.”

“Benlik sırrının üzerinden perdeyi çekip aldım. Benlik mucizesinin sırrını meydana koydum.” (Esrâr, s. 23)

“Dediler ki: dilini tut, bizim sırlarımızı söyleme!... Hayır, dedim, yüksek sesle tekbir almak istiyorum.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 101)

“Melekler İkbal’i Allah’a şikâyet etti ki;

Bu küstahtır, yaratılış hakkında süslü püslü çok lâf etti!

Anadolu, Suriye, Asya ve İran ile hiç ilgisi yok,

Yeryüzünde yaşıyor ama konuşması tıpkı gök ehlindeki gibi...

Bu adam meleklerle insanların ızdırabını, insanlara da en yüce yaratık olduklarını öğretti!” (Bâl-i Cibrîl, s. 82)

Hastalığı ve Vefatı

Oxford Üniversitesi, “İslâm Düşüncesinde Zaman ve Mekân” konusunda konferanslar vermesi için İkbal’i davet etmişti; ancak o bu davete gidemedi. Çünkü 1934 yılının Ocak ayında hastalığı baş göstermişti. Boğazında başlayan ve gün geçtikçe ilerleyen hastalığı, çalışmalarını engelliyordu. Sesi kısılan İkbal’in ciğerlerinde de iltihaplanma olmuştu. Yine de hem Pakistan’ın kuruluşu için arkadaş-

larıyla görüşüyor ve özellikle de Muhammed Ali Cinnah ile mektuplaşıyor, hem de büyük bir gayretle şiirlerini yazmağa devam ediyordu. “*Cebrail’in Kanadı, Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri, Hz. Musa’nın Darbesi ve Hicaz Armağanı*” isimli dört şiir kitabı, kendisini ölüme götüren hastalığı döneminin eserleridir. Bu kitaplar, İkbâl’in düşüncelerinin olgunlaşmış biçimlerini içerir ve bu kitaplara referans yapılmadan İkbâl yeterince anlaşılamaz. Aynı zamanda bu kitaplar, İkbâl’in Müslümanlara olan vasiyetlerini de kapsamaktadır.

İkbâl, 1935-1937 yılları arasında Bhopal’a giderek tedavi olduysa da hastalığı devam etmekteydi. Bhopal’de Sir Râs Mesud’un yanında kalmaktaydı. 1937 yılında boğazında kanser olduğu söylenen hastalığına ilâveten gözlerine de katarakt inmişti ve okuma-yazması iyice zorlaşmıştı. Aslında İkbâl’in çocukluğundan beri sağ gözünde görme problemi vardı.

İkbâl’in ilmî çalışmaları sekteye uğramıştı. Bu yüzden gazete-kitap okunması, mektupların okunması ve onlara cevap yazılması, şiir ve nesir yazıları gibi işleri, sürekli onun yanında bulunan Mian Muhammed, Dores Ahmed ve Cavid İkbâl yerine getirmişlerdir.

Vefatından dört ay önce, 1 Ocak 1938’de yeni yıla giriş sebebiyle Lahor Radyosu’nda yayınlanan mesajında, son yılların politik gelişmelerinden ülkesi adına biraz kaygıya kapılır gibi olmuşsa da dünya üzerinde bir birlikten söz etmiş ve insanları bu çağrı etrafında birleştirmek dileğinde bulunmuştur.

1938 yılına geldiğimizde, Mart ayında hastalığı daha da artmış, boğazındaki hastalığının kanser olduğu kesinleşmiş ve Nisan ayında vahim bir hâl almıştı. Artık hayatının sonuna doğru yaklaştığı belli oluyordu.

Vefat ettiği geceyi hüzünle yaşayan oğlu Cavid İkbâl, o geceki duygularını şu şekilde kaleme almıştır: “Sen gecesinde etrafında arkadaş ve hayran topluluğu, oturma odasındaki yatağı üzerine uzanmıştı. Ben odaya girdiğim- de akşam dokuz sularıydı.

Tanıyamadığı için “Kimdir o?” diye sordu. “Benim Cavid.” diye cevapladım. “Buna gerçekten Cavid –yani ebediyet- olduğun zaman inanacağım.” dedi. Arkadaşlarından birisi olan Çavdbari Muhammed Hüseyin’e döndü ve “Çavdbari Sahip, lütfen benim Cavidnamemin sonunda Cavid’e başlıklı duayı öğrenmesine şahid ol!” diye ricada bulundu.

O akşam doktorlar babamın ancak birkaç saatlik ömrü kaldığını söyledikleri için evin her tarafında telaşlı fısıltılar vardı. Ağzından kan geliyordu ve durumu birden çok tehlikeli hâl almıştı. Doktorlar kanaatlerini kendisinden sakladılarsa da babam, sonunun yakın olduğunu biliyordu. Mamafih babam her zaman olduğundan daha hoşnut ve neşe doluydu.

Babamın durumunun ciddiyeti bana da söylenmemişti ve ben de odama çıkarılıp uyumuştum. Şafakta doğru Ali Bahş’ın elleri beni sarstı ve “Gel, kalk. Babana ne olduğuna bak.” Gerçekten ölmüş olabileceğine inanmadım, yataktan sadece ona ne olduğunu görebilmek için çıktım. Odasına geçerken holde Münire’yi divan üzerine oturmuş, elleriyle yüzünü örterek acı bir şekilde ağladığını gördüm.

Beni babamın odasına giderken görür görmez seğitti ve kolumu yakaladı. Bana yaslanarak yürümeye çalıştı. Ama ayakları birbirine karışıyordu. Babamın odasının kapısında durduk ve içeri baktık. Odada kimsecikler yoktu. Pencereler açıktı ve o yatağı üzerinde dümdüz yatıyordu. Beyaz bir şilte boynuna kadar bedenini örtüyordu. Gözleri

kapalı ve yüzü batıya dönüktü. Bıyıkları tümüyle aklaşmıştı. Ancak saçlarının uçlarında aylar önce ricam üzerine sürdüğü boyadan kalma siyahlıklar hâlâ mevcuttu.

Münire kolumu sıkarak hıçkırıklarla ağlamaya devam etti. Çok çaba sarfetmeme rağmen ağlayamadım. Tek damla yaş döksem, birdenbire kalkacak, yanına gelmemizi söyleyecek, yanına gidince de bizi iki yanına oturttacak, omuzlarımız üzerine şefkatle ellerini koyduktan sonra bana kızgınlıkla “Böyle ağlamamalısın. Unutma sen erkeksin ve erkekler ağlamaz.” diyecek diye ödüm kopuyordu.”³⁴

Vefatından birkaç gün önce ağabeyinin kendini teselli eder biçimde söylediği sözlere karşılık şu Farsça beyti söylemişti:

“Mü’minin alâmetini söyleyeyim mi sana?

Ölüm ânı geldiğinde tebessüm belirir dudağında.”

Muhammed İkbâl, vefatından yaklaşık yarım saat önce okuduğu son mısralarında kendi varlığını keşfettiğini ve sırlara vâkıf olduğunu ortaya koymuştur:

“Geçip giden nağmeler geri gelir mi gelmez mi?

Hicaz semtinden tatlı bir rûzgâr eser mi esmez mi?

Bu fakirin devri sona erdi

Bir daha bu âleme sırra vâkıf insan gelir mi gelmez mi?”³⁵

Sonra yatağının etrafında toplanan dostlarına: “Ölüm, bir Müslüman için korkulacak bir şey değildir. Ölüm, bu cihan işlerinin bir tekamülüdür ve yeni bir hayatın kapılarını açar. İnanmış bir Müslüman, ölümü tebessümle karşı-

34 Cavid İkbâl, “Babam İkbâl-III”, çev. Yener Sonuşen, Diriliş Dergisi, yıl. 29, sy. 3 (08 Ağustos 1988), s. 14-15.

35 Hasan, Life of Iqbal, I, 482; Zulfiqar, Development of Iqbal’s Mind & Thought, s. 279; Fakir Syed Waheed-ud-Din, Iqbal in Pictures, Karachi 1965, s. 111.

lamalıdır” dedi. Onun son sözleri bunlar olmuştur. Hayatı boyunca Müslümanlar adına gayret gösteren bu zat, 21 Nisan 1938 tarihinde, sabaha karşı saat 5 sularında vefat eder. O vefat ettiğinde oğlu Cavid 14, kızı Münirah 8 yaşında idiler. Cenazesi yetmiş bine yakın halkıyla akşamüstü kaldırılmıştır. Lahor’da tarihî Badşahî Camii’nin minaresinin gölgesine defnedilir. İkbâl’in böyle bir talebi vardır:

“Yarabbi, yıldızına uyanık bir göz ihsan et;

Bana bir minarenin gölgesinde bir mezar nasip et.”

İkbâl, canından çok sevdiği, kendisinin de dâhil olduğu sonsuzluk kervanının en başı olarak gördüğü ve kendisine maddî anlamda katkı sağlanacağı teklifi geldiği hâlde O’na olan mahcubiyetinden dolayı bir türlü ziyaretine gidemediği Hz. Peygamberinin vefat ettiği yaşta, yani 61 yaşında vefat etmiştir. Yüce Peygamberimizin 63 yıllık hayatı, miladi olarak 61 yıla karşılık gelmektedir.

İkbâl, var oluşunun derinliğine doğru yoğun biçimde kıvrılmanın bir sonucu olarak idrak alanını genişletmiştir. Kendisini tanımladığı mısralarında idrak alanının boyutlarını görmek mümkündür: “Gelinciğin mizacını bilir, anlarım. Güllerin, dallar içinde gizlenen kokusunu sezerim, duyarım. Çemendeki bülbül beni sever; çünkü ben onun nağmelerinin makamını bilirim.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 44)

Bu mısralarda basiret, hem gerçek hem de mecazî anlamda kullanılmaktadır. Düşünürümüz hayatın sırrına ermenin doğal bir sonucu olarak da basiretin arttığını belirtir:

“Ben ne Hateli³⁶ atına binmişim, ne de bir padişahın kuluyum. Dostum, bu devlet bana kâfidir. Bağrımı her kazdıkça bir lâ’l meydana çıkarıyorum.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 40;

Ayrıca bkz. s. 45)

36 Bedahşan’da bir şehir. Bedahşan ise Kuzeydoğu Afganistan’da idari bir bölgenin adıdır. Bkz. Mehmet Saray, “Bedahşan”, DİA, V, 291-292.

“Ben, arzu dalından meyve yemişim. Hayatın sırrına erişmişim ben.

Ey bana ok atan, bahçivandan kork; zira ben bahar müjdesi getirmişim.

Cennetten gül toplayan hayalim, güzel bir mazmun yarattığı zaman,

Göğsümün içinde gönlüm, üzerine çiğ danesi düşen bir yaprak gibi titrer.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 49)

İkbal, kendisinin ulaştığı bu idrak seviyesinde yazdıklarının kanla dolu bir kalbin ürünü olduğunu ve ortaya çıkan ürünün Bedahşan yakutundan yapılmış bir yüzük gibi sahip çıkılması gerektiğini söylemektedir. (*Câvidnâme*, s. 385; *Peyâm-ı Meşrik*, s. 113, 117)

ESERLERİ

A) NESİR

1) İlmü'l-İktisad, 1903 (*İktisat İlmî*)

Bu eser, İkbâl'in 1901 yılında 24 yaşında Urduca olarak yazdığı ilk eseridir. Ancak kitap Lahor'da 1903 yılında yayınlanabilmiştir. İkinci baskısı ise 1962 yılında yapılmıştır. Bu eser, isminden de anlaşıldığı gibi iktisat ilmi ile ilgilidir. Söz konusu eser, İkbâl'in özellikle gençlik yıllarında ekonomik problemlerle de ilgilendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, C. Soydan'ın da işaret ettiği gibi bu eser, Hindistan'da konuyla ilgili yazılmış ilk Urduca eserdir.³⁷ Thomas Arnold ve Şibli Numani'nin teşvikleri ile yazılan ve Lahor'da 1903 veya 1904 yılında yayımlanan eser, maalesef henüz Türkçeye çevrilmemiştir.

2) İran'da Metafizik İlimlerin Gelişimi, İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı, 1908

İkbâl'in doktora çalışmasıdır. 1908 yılında Almanya'da Münih Üniversitesi'nde 31 yaşında iken sunduğu metindir. Eser, İran'ın kadim tarihinden başlayarak, günümüzdeki yeni düşünce akımlarına kadar bölgenin felsefi geleneğini

37 Celâl Soydan, "İkbâl'in Eserleri ve Temel Özellikleri", Aşk ve Tutku, Akçağ Yay., Ankara ts., s. 13.

ve gelişimini ele almaktadır ve Felsefe tarihi incelemesi açısından son derece özgün bir çalışmadır.

Eser Türkçeye 1971 yılında *İran'da Metafiziğin Gelişmesi* başlığıyla çevrilip yayınlanmıştır, ancak kitapta çevirmenin adı yer almamaktadır. Diğer bir çeviri ise, *İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı* başlığı ile Cevdet Nazlı tarafından yapılmış ve 1995 yılında yayımlanmıştır.

3) İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden İhyası Üzerine Altı Konferans, 1930

İkbal'in 1928 yılı sonları ve 1929 yılı başlarında Madras, Haydarabad ve Aligarh Üniversitelerinde sunduğu İngilizce konferanslarının metinlerinden oluşmaktadır.³⁸ Kitabın ilk baskısı 1930 yılında Lahor'da yapılmış, daha sonra bazı eklemelerle 1934 yılında Londra'da yeniden yayımlanmıştır.

Bu kitap, Türkçede 1947 yılında Yeni Selâmet Dergisi'nde bölümler halinde tefrika edilmiştir. Daha sonra 1962 yılında aynı yazılar Sebilürreşad Dergisi'nde de yayımlanmıştır.

Bu kitabın tam metin çevirisi, Sofi Huri tarafından yapılarak, İstanbul'da 1964 yılında, İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü başlığı ile Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Ankara Şubesi tarafından yayımlanmıştır. 1999 ve 2002 yıllarında yeni baskıları yapılmıştır. Bu eser, Pakistan'da İkbal Akademisi tarafından da Lahor'da 1983 yılında Türkçe olarak yayımlanmıştır.

Daha sonra bu eser 1984 yılında, Nisar Ahmed Asrar tarafından *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu* baş-

38 Eserin ilk baskısı "Six Lectures on....." başlığını taşımaktadır. 1934 yılındaki ikinci baskısında bu başlık kaldırılmıştır. Kendisinin vefatı sonrasında, 1944 yılında, esere "Din Mümkünattan mıdır?" başlıklı bir konferans metni daha eklenerek yayınlanmıştır.

lığı ile yeniden çevrilmiştir. Yeni baskısı da 1996 yılında yapılmıştır. Her iki çeviriye rağmen, bu önemli eserin mümkünse bir heyet tarafından yeniden çevrilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu eserin, Türk entelijansiyasında etkisi çok fazla olmuştur. Hatta denebilir ki, Türkiye'deki İktbal portresi bu eser çerçevesinde şekillenmiştir. Yapılan akademik çalışmaların birçoğunda bu esere atıflar vardır. Eserin nesir olması ve eserde İktbal'in teori hâlindeki fikirlerinin pratik açıklamalarının da yer alması, kitabın kabul görmesinin sebepleri arasındadır.

İktbal'in bu eserde görülen ıslahatçı bir kimlik geliştirmesinde, materyalist ve natüralist görüşlerin egemen olduğu sosyo-kültürel ortama duyduğu tepkinin belirleyici olduğu söylenebilir. Muhammed Abduh ile Muhammed İktbal, fikrî düzeyde İslâmî bir aktivite ortaya koymuş yahut İslâmî kavramları onarımda bir ıslahat hareketinde bulunmuşlardır. Bu harekette onlar, İslâm'ın gelişim ve değişimdeki değerini belirtmeyi amaçlamışlardır kuşkusuz. O hâlde her ikisi de dıştan bir baskı sebebiyle bu harekete yönelmişlerdir. Abduh, haçlı emperyalizmi ve egemenliğinin baskısı altında, İktbal ise materyalist/tabiatçı düşüncenin baskısı altında bu harekete yönelmiştir.³⁹

Konferanslarda işlenen konuların ağır olduğu eleştirmenlerin ortak kanaatidir. Zira bu kitapta Doğu ve Batı'dan 150'nin üzerinde eski ve çağdaş filozof, bilim adamı, âlim ve fâkihin görüşlerine göndermeler vardır. Ayrıca bu konferans metinlerinde ayetler, şiirlerindeki gibi kırık olarak değil, bütün olarak yer almıştır. 157 sayfalık bu eserde İktbal'in yer verdiği ayet sayısı 331'dir. Bu ayetler 67 farklı surelerden alınmıştır. İktbal; okuyucunun,

39 Muhammed el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, çev. İbrahim Sarmış, İstanbul 1986, s. 209.

bu konferansları okurken söz konusu kişilerin dönemi- ni, fikirlerini ve atıflar yaptığı ayetleri biliyor olduğunu varsayar. Ayrıca konferanslarda benimsenen ifade tarzı oldukça karışıktır. Çoğu yerde bir şeyden bahsederken başka konulara geçilir veya konu aniden bırakılır, geçi- len yeni konuyla ilgili görüşler aktarıldıktan sonra bunu öncesinde bırakılana tekrar dönülür. Bazı görüşleri açık- lamak için yeni terimler kullanılır ve sözdizimi, anlatıl- mak istenen şeyin anlaşılmasını yer yer zorlaştırır. Bazı yerlerde İngilizce anlaşılması güç hâdedir. İkbâl'in bu eseri Urducaya tercüme edilmesini bizzat kendi teşviki ve gözetiminde Nezir Niyazi'ye yaptırmış olması, söz konusu metinlerin daha anlaşılır hâle gelmesini sağlamak olarak düşünülebilir.⁴⁰ Kitabın İngilizce asıl nüshası, Urduca tercümesi ile birlikte tekrar gözden geçirilebilirse daha rahat anlaşılacaktır.

B) ŞİİR

1) Esrâr-ı Hûdî, 1915 (Benliğin Sırları)

Bu eser, İkbâl'in 38 yaşında iken tamamladığı ilk şiir kitabıdır. Urduca olarak yazmağa başladığı bu eseri, düşüncelerini arzu ettiği gibi ifade edemediği gerekçesiyle daha sonra Farsçaya çevirdi. Eserin ilk baskısı 1915 yılın- da yapıldı. İkbâl'in benlik teorisinin temellerini bu eserde bulmak mümkündür. Eserin mukaddimesi Urduca'dır.

İkbâl'in anadili Pencabî olduğu hâlde bu dili eserle- rinde kullanmamıştır. Daha çok Farsçayı benimsemiştir. Ayrıca hayatı boyunca da, eserlerinin Arapçaya çevrilme- sini ve mesajlarının Araplara da bir an önce ulaşmasını arzu etmiştir.

40 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 27-28.

İkbal'de en büyük etkiyi yapan kişi olan Mevlâna'nın Mesnevîsinden mülhem olarak kaleme alınan bu şiir kitabı, Mesnevî ile aynı kalıpta (fâilâtun fâilâtun fâilün) yazılmıştır.

Esrâr, 1920 yılında *The Secret of the Self* adıyla Nicholson tarafından İngilizceye çevrilmiştir. Pek çok dünya diline çevrilen eserin Türkçe çevirisini Ali Nihad Tarlan yapmış ve 1958 yılında Benliğin Sırları adıyla Yenilik Basımevi'nde yayımlamıştır. Bu çeviri 1964 yılında ikinci, 2005 yılında ise üçüncü baskılarını yapmıştır. Son iki baskısında Esrar ve Rumuz başlığı ile iki kitap çevirisi bir arada bulunmaktadır.

Kitabın diğer bir çevirisi, 1986 yılında *İslâmî Benliğin İçyüzü* adıyla Ali Yüksel tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çeviri 1990, 1996, 1999 yıllarında yeni baskılarını yapmıştır. Son üç baskısında *Benlik ve Toplum* başlığı ile iki kitap çevirisi bir arada bulunmaktadır.

Bu kitabın veznen yapılmış bir çevirisi daha vardır. Ahmet Metin Şahin tarafından vezin ölçüleri korunarak Türkçeye kazandırılan bu eser, 1998 yılında yayımlanmıştır.

Nisar Ahmed Asrar Bey'in verdiği bilgiye göre bu eserin, 1950-55 yıllarında Ali Genceli tarafından yapılmış manzum çevirisi, maalesef basılamamış ve müsvedde olarak kalmıştır.

2) Rumûzu Bihûdî, 1918

(Benlikten Geçmenin [Benliksizliğin] İşaretleri)

1915 yılında yayımlanan Esrâr-ı Hûdî'yi takiben, yaklaşık 3 yıl sonra yayımlanan ve Farsça olarak yazılan bu eser, benliğinin derinliklerini keşfedebilmiş insanın bu kapasitesini ideal uğruna milletine ve insanlığa adanmasını konu edinir. İnsan, millet ve topluluk içinde kendisini

merkeze almamalı yani kendinden geçmelidir. Müslüman fert, İslâm ümmetiyle bütünlük içerisinde olabilmelidir.

Eserin Türkçe çevirisini Ali Nihad Tarlan yapmış ve 1958 yılında *Benlikten Geçmenin Remizleri* adıyla Yenilik Basımevi'nde yayımlamıştır. Bu çeviri 1964 yılında ikinci, 2005 yılında ise üçüncü baskılarını yapmıştır. Son iki baskısında *Esrar ve Rumuz* başlığı ile iki kitap çevirisi bir arada bulunmaktadır.

Kitabın diğer bir çevirisi, 1990 yılında *Benlikten Geçmenin İşaretleri* adıyla Ali Yüksel tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çeviri 1996 yılında ikinci, 1999 yılında ise üçüncü baskılarını yapmıştır. Her üç baskısında Benlik ve Toplum başlığı ile iki kitap çevirisi bir arada bulunmaktadır.

Bu kitabın veznen yapılmış bir çevirisi daha vardır. Ahmet Metin Şahin tarafından vezin ölçüleri korunarak Türkçeye kazandırılan bu eser, Benliğin İşaretleri adıyla 1998 yılında yayımlanmıştır.

3) Peyâm-ı Meşrik, 1923 (Şarktan Haber)

İkbal'in etkilendiği ve saygı duyduğu Alman şairlerinden Goethe'nin "West-Östlicher Diwan"ına⁴¹ cevaben Farsça olarak kaleme alınmış bir eserdir. Böylece İkbal 46 yaşında, Doğu'nun Batı'daki mirasını geri almıştı. Goethe'nin Hâfız'dan etkilenecek yazdığı bu eser, bir asır sonra tekrar doğuya, yani kaynağına dönmüştür.⁴² 1923 yılında, Almanya'da doğu hareketinin tarihçesinden bah-

41 Johann Wolfgang von Goethe, Doğu-Batı Divanı, (çev. Bayram Yılmaz), İstanbul 2000; Ayrıca bkz. Khawar, "İkbal ve Batı", s. 6; "İkbal, Doğu ile Batı Yüzyüze", Pakistan Postası, c. 28, sy. 11-12, (Kasım-Aralık 1980), s. 6.

42 İkbal'in Goethe ile etkileşimini, Chaghatai, Goethe'nin 250. doğum yıldönümüne armağan olarak hazırladığı eserinde ayrıntılı olarak işlemiştir. M. Ikram Chaghatai, Goethe, Iqbal and The Orient, s. 1-60.

seden Urduca bir önsöz yazısı ile birlikte Lahor'da yayımlanmıştır. İktbal, bu önsöz yazısında, içinde yaşadığı çağın çalkantılarından bahsetmiştir. Bu dönemin aydınlarında zaman zaman görülen tezatlar, dönemin çalkantılı yapısına bağlanabilir. İktbal, genel olarak böyle bir dönemde yetişmiştir.

Onun zamanında tartışılan problemler günlük ihtiyacı karşılamaya dönük olarak daha ziyade teknik/pratik karakterliydi. İslâm dünyasının ve doğunun geri kalmışlığı ile ilgili tezlerde, problemler derinlikten yoksun olarak sunulmaktaydı. İktbal'de de bu dönemin etkisiyle, İslâm'ın düşünce geleneğinden sağlam bir teori ile desteklenmemiş pratik çözümler vardır. Ancak O'nun en büyük başarısı, çözülmüşlüğü arkasında yatan ahlâkî ve tasavvufî yöne işaret etmiş olmasıdır. Düşünce, irfan ve aksiyonda sağlanacak gelişme ile yeni bir âlem ve yeni bir insan geleceğine inancı sonsuzdur.⁴³

İktbal, Şarktan Haber kitabı ile ilgili şu açıklamalarda bulunur: "Garplı-Şarklı Divân'dan yüz sene sonra kaleme alınmış olan Şarktan Haber'in konusu, çok defa fertlerin ve kavimlerin ruhi terbiyesiyle alâkalı, belirli ahlâkî, dinî ve ruhi hakikatler üzerinde durmaktadır. Bir asır önceki Almanya ile Şark'ın bugünkü şartları arasında bir dereceye kadar benzerlik vardır. Fakat gerçek şudur ki, dünya milletlerinin, kendimiz de içinde bulunduğumuzdan, ehemmiyetini lüzumunca takdir edemeyeceğimiz içten çalkanmaları, pek büyük bir ruh ve kültür devriminin habercisidir... Şimdi tabiat, kültür ve medeniyetin küllerinden yeni bir Âdem ve içinde yaşamak için de yeni bir âlem çıkarmaya hazırlanıyor..."

43 Bkz. Richard S. Wheeler, "The Individual and Action in The Thought of İqbal", The Muslim World, c. 52, sy. 3, (July 1962), s. 197-206.

Doğu milletleri anlamalıdır ki, Doğu'nun iç derinliklerinde gerçek bir devrim oluşmadıkça hayat etrafında hiçbir değişim meydana getiremezler. Yeni bir dünya, önceden insanların vicdanlarında şekillenmedikçe hiçbir yeni dünya dıştan bir varlığı üzerine alamaz. Bu, toplumun öyle değişmez bir kuralıdır ki, onu Kur'an şu sade, fakat belîğ ayette ifade etmiştir: 'Bir millet kendi nefsinin değiştiğince Allah o milleti değiştirmez.' Bu ayet, hem bireysel hem de toplumsal hayata uygulanmalıdır. Ben Farsça şiirlerimde bu gerçeği gözden çıkarmamaya çalıştım."⁴⁴

Afganistan Kralı Emanullah Han'a ithaf olunan bu kitapta, Batı maddeciliğinin Doğu'yu aşk ve heyecandan uzaklaştırması, manevî olgunluğun ruh ve moral gücü sayesinde elde edilebileceği gibi konular yer almaktadır.

Bu eserde farklı tarzda yazılmış şiirler vardır: 163 rubaiden müteşekkil Tûr Lâlesi; gazellerden oluşan Şarab-ı Bakî, Fikirler ve Garplı Ruh. Tûr Lâlesi bölümü, Arberry tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

Eserin Türkçeye çevirisi 1956 yılında Ali Nihad Tarlan tarafından yapılmıştır. Bu eserin 2. baskısı 1963 yılında gerçekleşmiştir. Ayrıca yine Ali Nihad hocanın *Şarktan Haber* ve *Zebûr-u Acem* isimli iki kitap çevirisinin birlikte olduğu *İkbal'den Şiirler* başlıklı kitap 1971'de Türk okuyucusuna sunulmuştur.

Şarktan Haber'in aslına uygun veznen çevirisi Ahmet Metin Şahin tarafından hazırlanmış olup yayın aşamasındadır.

Nisar Ahmed Asrar Bey'in verdiği bilgiye göre bu eserin, 1950-55 yıllarında Ali Genceli tarafından yapılmış

44 M. İkbâl, Peyâm-ı Meşrik, "Önsöz", Şarktan Haber, çev. Ali Nihad Tarlan, Ankara 1956, s. 10 vd.

manzum çevirisi, maalesef basılamamış ve müsvedde olarak kalmıştır.⁴⁵

4) Bâng-i Derâ, 1924 (*Kervanın Çağrısı*)

İkbal'in Urduca olarak yazdığı ancak Farsça olarak yayımladığı *Esrar* isimli eserini dikkate almazsak, Urduca olarak yayımladığı ilk eserdir. 47 yaşında iken eseri tamamlamıştır. İkbal'in yaşları itibarıyla bakarsak, kaleme aldığı şiirleri gençlik tutkularından uzaktır ve kendisinin olgunluk döneminin eserleridir.

Bu eserdeki şiirler, İkbal'in daha çok ilk dönemde yazdığı ve genelde *Encümen-i Himâyet-i İslâm*'ın toplantılarında okuduğu şiirlerden oluşmaktadır. Aynı zamanda bu şiirler, İkbal'in Avrupa seyahati sonrası terk ettiği Hint milliyetçiliği ile vatanseverlik gibi konuları aynı zamanda duygusal ve romantik mazmunları içermektedir.

Eserin Türkçeye tam çevirisi henüz yapılmamıştır. Bu eserden seçme şiirlerin bulunduğu iki kitap vardır. İlki, N. Ahmed Asrar'ın yaptığı İkbal'in Urduca dört şiir kitabından seçme çevirilerin bulunduğu *Doğu'dan Esintiler* isimli kitap, 1981 ve 1988 yıllarında yayınlanmıştır. Diğer kitap ise, Halil Toker'in yaptığı İkbal'in Urduca üç şiir kitabından seçme çevirilerin bulunduğu *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* isimli kitap, 1999 yılında yayınlanmıştır.

Bu kitabın başlığını taşıyan, ancak İkbal'in farklı kitaplarından seçilmiş şiirlerin Türkçe olarak okunduğu bir kaset çalışması vardır. Bu kaset 1992 ve 2003 yıllarında yayınlanmıştır.

45 Ayrıca bkz. Ali Nihad Tarlan, "Şarktan Haber" çevirisinin sonundaki "Dr. Mehmed İkbal" başlıklı yazısı, Ankara 1956, s. 143.

5) Zebûr-i Acem, 1927 (Acem İtâhileri)

Muhammed İkbâl'in 50 yaşında Farsça olarak yazdığı bir eserdir ve Lahor'da 1927 yılında yayınlanmıştır. *Gülşen-i Râz-ı Cedîd* ve *Bendeğînâme* isimli İkbâl'in ayrı iki mesnevisi de bu kitapta yer almıştır.

Zebûr-u Acem'den Seçmeler başlığı ile Ali Nihad Tarlan tarafından 1964 yılında ilk çevirisi yayımlanmıştır. Aynı eser, editörün bazı ekleme ve çıkarmaları ile, *Seçme Şiirler* başlığı ile 1998 yılında yeniden yayımlanmıştır. Ayrıca Ali Nihad Tarlan'ın 1971 tarihinde yayımladığı ve İkbâl'den Şiirler başlığını taşıyan ve iki bölümden oluşan çeviri eserinin ikinci bölümü de Zebûr-i Acem'in çevirisidir.

Bu eserin veznen çevirisi de Ahmet Metin Şahin tarafından hazırlanmış olup yayın aşamasındadır.

6) Gülşen-i Râz-ı Cedîd, 1927 (Yeni Sır Güllerinin Açtığı Bahçe)

Özgün metni *Zebûr-i Acem* isimli eserde yer almaktadır. Şeyh Mahmud-ı Şebüsteri'nin *Gülşen-i Râz* isimli eserine nazîre olarak kaleme alınmıştır. İkbâl'in çok etkilendiği kişilerden biri olan Şebüsteri'nin bu eserine 'vahdeti vücûd' perspektifi hâkimdir ve İkbâl de, *Gülşen-i Râz*'da yer alan onbeş soruyu özet olarak kapsayan dokuz soru ve cevabı ile, birçok İkbâl araştırmacısının kanaatlerinin aksine, bu perspektife uzak olmadığını ortaya koymaktadır. Merhum Ali Nihad Tarlan, bu mesneviyi *Yeni Gülşen-i Raz (Sır Güllerinin Açtığı Bahçe)* başlığıyla çevirip, İstanbul'da 1959 yılında kişisel imkânları ile yayınlamasına rağmen, eser Türkiye'de yeterince tanınmamakta ve İkbâl ile ilgili yapılan çalışmalarda sürekli olarak göz ardı edilmektedir.

Kitabın yeni çevirisi Ahmet Metin Şahin tarafından yapılmıştır. Bu çeviri metni yayın aşamasındadır.

7) Bendegînâme, 1927 (*Kulluk Kitabı*)

Bu mesnevinin de özgün metni Zebûr-i Acem isimli eserde yer almaktadır. Bu eserin ilk çevirisi Ali Nihad Tarlan tarafından *Kölelik Kitabı* adıyla 1976 yılında yayınlandı. Bu kitap İkbâl'in *Yolcu ve Ey Şark Kavimleri* isimli kitaplarının çevirilerini içermektedir. Ahmet Metin Şahin tarafından kitabın yeni çevirisi de yapılmıştır ve bu çeviri okurların karşısına çıkmayı beklemektedir.

8) Câvidnâme, 1932 (*Sonsuzluk Kitabı*)

İkbâl'in 55 yaşında tamamladığı ve Esrar'dan sonra en önemli Farsça şiirlerini içeren bu eser, 1929 yılında yazılmaya başlanmış ve 1932 yılında tamamlanmıştır. Eser, İkbâl'in son evliliğinden olan ve 1924 yılında doğan erkek çocuğunun adını taşımaktadır. İtalyan şairi Dante'nin *Divina Commedia* isimli eserine nazire olarak kaleme alınan ve bu eserde olduğu gibi miracı konu edinen bir kitaptır. Kitapta, İkbâl'in mürşidi olarak kabul ettiği Mevlâna ile birlikte yapılan ve gökler, felekler, cennet ve cehennemin katedildiği ve her safhasında çeşitli fikir ve kültür adamlarıyla karşılaşılıp sohbetlerin yapıldığı hayali bir mirac yolculuğu anlatılmaktadır.

Câvidnâme'nin Annemarie Schimmel tarafından şerh edilerek yapılan muhteşem bir çevirisi vardır. Bu çeviri 1958 yılında yayımlanmıştır. Aynı çeviri 1989, 1999, 2000 yıllarında yeniden yayımlanmıştır. Eserin girişinde Schimmel'in uzun bir önsözü bulunmaktadır.

Ahmet Metin Şahin'in özgün vezinle Türkçeye aktardığı manzum çevirisi ise, 1997 yılında İkbâl okurlarına

ulaşmıştır. Bu çeviride, eserin iç musikisini bulmak mümkündür. Son yıllarda yapılmış bir çeviri çalışması daha vardır; Halil Toker'in 2002 yılında yayımladığı çeviri eser de, Câvidnâme'nin günümüz okurları tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

İkbal tarafından müstakil bir kitap olarak yayımlanan *Cavid'e Hitab* isimli manzum eser, 1959 yılında *Câvidnâme*'nin sonuna eklenmiştir. Bu eserin manzum çevirisi Hüseyin Perviz Hatemi tarafından yapıp 1965 yılında yayımlanmıştır. Schimmel'in çevirisinde bu bölüm yer almamaktadır. Daha sonraları yapılan Ahmet Metin Şahin'in ve Halil Toker'in çevirilerinde ise *Cavid'e Hitab* başlıklı bölüm bulunmaktadır.

9) Müsafir, 1934 (Yolculuk Hatırası)

Bu mesnevi, İkbal'in Afgan Kralı Muhammed Nadir Şah'ın daveti üzerine 1933 yılında yaptığı ziyaretinin ardından Farsça olarak yazılmıştır. Eserde, Afganistan izlenimleri ve Nadir Şah'ı İslâm'ın ihyası konularında teşvik şiirleri vardır. Bundan dolayı yayınladığı bu kitabı Nadir Şah'a ithaf etmiştir.

İkbal, bu ülkede Kabil, Gazne, Kandehar gibi tarih, ilim ve kültür merkezlerini gezmiştir. Buralardaki dinî, siyasî ve edebî şahsiyetlerin kabirleri ve makamlarını ziyaret etmek O'nda derin izler bırakmıştır. Bu izleri, vefatından iki yıl önce yayınladığı *Mesnevî-i Misafir* isimli eserinde görmemiz mümkündür.

Kitabın ilk Türkçe çevirisi Ali Genceli tarafından manzum olarak yapılmış ve Yolculuk Hatırası başlığı ile 1970 yılında yayınlanmıştır. Ali Nihad Tarlan yaptığı bir çeviri de vardır ve bu çalışma 1976 yılında İkbal'in diğer iki kitabının çevirileri ile birlikte yayımlanmıştır.

10) Bâl-i Cibrîl, 1935 (*Cebraîl'in Kanadı*)

İkbal'in 58 yaşında Urduca olarak yazdığı diğer bir şiir kitabıdır. İki bölümden oluşan bu eserin ilk bölümünde gazeller ve rubailer, ikinci bölümünde ise başta İspanya'da edindiği Endülüs medeniyeti izlenimleri ile diğer konulardan bahsettiği çeşitli nazımlar bulunmaktadır. Halil Toker Bey'in de ifade ettiği gibi bu kitap, İkbal'in Urduca şiirde ulaştığı en yüksek noktayı temsil etmektedir.⁴⁶

Bu eserin, Schimmel tarafından şerhli olarak yapılmış ve henüz Türkçeye çevrilmemiş muhteşem bir İngilizce çevirisi vardır.

Türkçeye seçmeler şeklinde ilk çeviriler Ahmed Asrar tarafından 1981 yılında yapılmış ve *Doğu'dan Esintiler* içinde yayınlanmıştır. Söz konusu kitabın ikinci baskısı ise 1988 yılında yapılmıştır. Diğer bir çeviri çalışmasını Yusuf Salih Karaca yapmış ve 1983 yılında yayınlamıştır. Bu eserin takriz yazısı, Ali Nihad Tarlan tarafından yazılmıştır. Eserin Ahmet Kızılkaya ismini taşıyan ve 2000 yılında yayımlanan bir başka çevirisi daha vardır. Halil Toker'in yaptığı ve 1999 yılında yayınladığı *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* isimli kitapta ise, bu eserden seçilmiş şiirler yer almaktadır.

11) Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri, 1936

Farsça olarak yazılan bu eser, *Müsaafir* mesnevisine ek olarak Lahor'da yayımlanmıştır. Eserde İkbal, hak ve batıl ile çağımızın siyasetinin ne olduğunu, Müslümanlara ve özellikle de Doğu milletlerine açıklamaktadır. Bu eseri, İkbal'in bir şair olarak, yaşadığı coğrafyadaki insanlara

46 Muhammed İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben*, çev. Halil Toker, İstanbul 1999, s. 23.

rehber olma misyonunu yerine getirme çabası olarak da görebiliriz.

İlk Türkçe çeviri yine Ali Nihad Tarlan'a aittir. Bu çeviri, 1976 yılında İkbâl'in diğer iki kitabının çevirileri ile birlikte yayınlanmıştır. Ayrıca Muhammed Han Kayani, *Ey Doğu Milletleri Ne Yapmalı* başlığı ile eserin çevirisini 2002 yılında Yedi İklim Dergisi'nde tefrika etmeye başlamıştı, ancak gerisi gelmedi. Ahmet Metin Şahin'in yaptığı çeviri ise yayımlanmayı beklemektedir.

12) Hz. Musa'nın Darbesi, 1936

İkbâl'in Hazreti Musa'nın Firavun'a karşı Nil'e asasını vurmasına telmihen ismini verdiği ve 59 yaşında iken Urduca olarak yazdığı bu eserinde, kendisinin fikirlerinin olgun şeklini görmemiz mümkündür. Altı bölümü içeren bu eserin bölüm başlıkları şöyledir: "İslâm ve Müslüman", "Eğitim ve Öğretim", "Kadınlar", "Edebiyat ve Güzel Sanatlar", "Doğu ve Batı Siyaseti", "Afganistan Gülünün Mihrabının Fikirleri".

Aslı Urduca olan bu kitabın Farsçaya çevirisi, Hâce Abdülhamid İrfânî tarafından yapılmıştır. Ali Nihad Tarlan tarafından yapılan ve 1968 yılında yayımlanan Türkçe çeviri, bu çalışmaya dayanmaktadır.

Bu eserden seçme şiirlerin bulunduğu iki kitap vardır. İlki, N. Ahmed Asrar'ın yaptığı İkbâl'in Urduca dört şiir kitabından seçme çevirilerin bulunduğu Doğu'dan Esintiler isimli kitap, 1981 ve 1988 yıllarında yayımlanmıştır. Diğer kitap ise, Halil Toker'in yaptığı İkbâl'in Urduca üç şiir kitabından seçme çevirilerin bulunduğu *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben* isimli kitap, 1999 yılında yayımlanmıştır.

13) Hicaz Armağanı, 1938

İkbal'in 61 yaşında vefatından önce, üçte birini Urduca üçte ikisini Farsça olarak kaleme aldığı bu son eserinde, onun fikir ve duygu birlikteliğinin zirvesi gözükmektedir. Bu eserde, İkbal'in hayalindeki kervan, sıcak ve ıssız çöllerde ağır ağır yol almaktadır. İkbal de, bir deve üzerinde, duygu ve düşünceleriyle baş başa, Sevgilisi'nin bulunduğu kutsal topraklara doğru hacca gitmektedir. O, vefatıyla bu kervanda yer aldığını, âşık olduğu Sevgilisi'ne ulaştığını söyleyebiliriz.

Bu kitap, İkbal'in vefatından yedi ay sonra Lahor'da yayımlanmıştır. Kitabın Farsça ve Urduca kısımları ayrı ayrı İkbal'in Farsça ve Urduca külliyatlarına eklenmiştir.

Kitabın Farsça kısmının Türkçe çevirisi Ali Nihad Tarlan tarafından 1968 yılında *Hicaz Armağanı* adıyla yayımlanmıştır. Kitabın Urduca bölümünün çevirisi ise, Ahmed Asrar tarafından *Doğu'dan Esintiler* başlıklı çeviri eseri içinde 1981 ve 1988 yıllarında yayımlanmıştır.

C) DİĞER ESERLER

Aşk ve Tutku (*İkbal'den On Uzun Manzume*), Çev. Celal Soydan, Ankara ts. (Eşref'in sunuş yazısı, Aralık 1999 tarihli), Akçağ Yay.

Yansımalar (Gençlik Notları), (İkbal'in Stray Reflections -A Note-Book of Allama Iqbal- isimli not defterinin çevirisi), Çev. Halil Toker, İstanbul 2001, Kaknüs Yay.

Mektuplar [İkbal'in Mektupları], (İkbal'in Muhammed Ali Cinnah, Atiyye Feyzî Begim, Han Muhammed Niyâzu'd-Dîn Han'a yazdığı 102 mektubunun çevirisi), Çev. Halil Toker, İstanbul 2002, Kaknüs Yay.

Niçin Pakistan?, çev. Ahmet Albayrak, Nüşa, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, c. 5, sy. 16 (*Kış 2005*), s. 111-130. Muhammed İkbal'in, 19 Aralık 1930 yılında Allahabad'da,

'Müslüman Birliği'nin Yıllık Toplantısı'nda başkan olarak yaptığı konuşma metni. Bu metin, İkbâl'in İslâm ve toplum hakkındaki görüşleri ve özellikle de Pakistan fikrinin resmî olarak ilk defa dile getirilmiş olması bakımından önem kazanmaktadır.

AHLÂKİ VE ŞAHSİYETİ

İkbâl, hayatı boyunca sadelikten yana tavır almıştır. İdeal insan için öngördüğü faktörlerden biri olan fakrı öncelikle kendi hayatında uygulamıştır. İkbâl'in, çerçevesini çizdiği inanan insan (*merd-i mü'min*) modelinin temel unsurlarını kendi hayatı ile dokuduğunu söyleyebiliriz.

Oğlu Cavid'in babasının hayat tarzı hakkında söyledikleri bizler için vazgeçilmez kaynaktır: "Babam, Batı kılık kıyafetini pek hazzetmezdi. Bana her zaman kendi kılık kıyafetimiz çerçevesinde giyinmeyi öğütlerdi. Elbiselerin pahalı kumaşlardan dikilmesini de hiç hoş karşılamaz ve beni gereksiz yere para harcadığım zamanlarda uyarırdı. Eğer kendisine yatak yerine yerde yattığım söylenecek olsa çok sevinir ve benimle övünürdü."⁴⁷

"1921'e kadar Lahor'da iki katlı, küçük, mütevazı ve döşenmemiş bir evde oturdu. McLeod Caddesi'ndeki evine geçtikten sonra da sade yaşantısında bir değişiklik olmadı. Zor belâ yapılan evinin döşenmesine fazla bir özen gösterilmemişti. Salon ve odalarında Şark havası hâkimdi."⁴⁸

Oğlu Cavid'in sözleri de kendisinin fakrını destekler mahiyettedir: "Babamın işinin olmayışı, annemi sürekli olarak kaygılandırıyor. Doğrusu ben de gerçekte ne iş

47 Cavid İkbâl, "Babam İkbâl", III, çev. Yener Sonuşen, Diriliş Gazetesi, sy. 77, 11 Ocak 1983; Diriliş D., Dönem: 7, sy. 3, 08 Ağustos 1988, s. 14.

48 N. Ahmed Asrar, "Muhammed İkbâl'in Hayatı, Eserleri", II, Pakistan Postası, c. 31, sy. 9-12, (Eylül-Aralık 1983), s. 16.

yaptığını merak ediyordum. Birisi ne çeşit bir işi olduğunu sorduğunda da kızardığımı hissediyordum. Annem kendimize ait bir ev inşa etmemiz gerektiği inancında idi; bu onu üzüyordu. O sıralar Macleod caddesinde kirada oturuyorduk. 1935 Mayıs'ından itibaren annemin isteği gerçekleşti ve yeni bir eve taşındık. Ne yazık ki eve taşınışımızın üçüncü gününde annem öldü.”⁴⁹

Ali Nihad Tarlan, Pakistan ziyareti dönüşünde kaleme aldığı yazısında, İkbâl'in sade yaşantısına dikkat çekmektedir: “İkbâl, çok sade ve mütevazı bir hayat sürerdi. Pakistan seyahatimde onun evini ziyaret ettim. Bir mimar olan büyük biraderi evi için çizdiği planda odasının yanına bir de salon koymuş. İkbâl, buna ne lüzum var, ufak bir oda bana kâfidir demişse de fikrini kabul ettirememiş. Kendi odası, bugün tamamen eski vaziyetinde muhafaza ediliyor. Bütün eşyası, üzeri halı örtülü yüksekçe bir somya; ufak, camlı bir kitap dolabı, ufak yuvarlak bir masa, tahta bir koltuk, bir şömine, şöminenin yanında da yüksek bir nargile. O; bu basit hücrede yaşamıştı. Herkes teklifsizce kendisiyle gidip görüşebilirdi.”⁵⁰

Fakr, maddî dünyaya ve maddeye karşı olan tavrı belirlemektedir. Fakir veya zengin olmanın ötesinde fakr, divâne ve dervişâne bir dünya görüşünün temel ögesidir. İkbâl'de bu, zengin olan kişilerle ilişkilerine bile yansımıştır. “Muhammed İkbâl, fakirler ile sevgi ve şefkatle görüşür, zenginlere ise fazla yüz vermezdi. Varlıklı kişilerin yüksek makamından ne etkilenir ne maddî güçlerinden korkardı. Özellikle biri büyüklük kompleksine kapılıp, kudret ve sala-

49 Cavid İkbâl, “Babam İkbâl”, II, çev. Yener Sonuşen, Diriliş Gazetesi, sy. 76, 10 Ocak 1983; Diriliş D., Dönem: 7, sy. 2, 01 Ağustos 1988, s. 14.

50 Ali Nihad Tarlan, “Önsöz”, İkbâl, Esrar ve Rumuz, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964, s. 10.

hiyetine dayanarak kendisinden bir şey istedi mi ona kızar, tutumunu sertleştirirdi. Bir defasında Uttar Paradesî'nin bir zengini, konuk olduğu bir evde İkbâl'den şiir okumasını istedi. Ancak İkbâl bütün ısrarlara rağmen şiir okumadı. Arkadaşları da yalvardı, ancak İkbâl kararını değiştirmedii. Toplantıdan sonra arkadaşlarına şöyle dedi: 'Bu adam zenginliğine dayanarak benden şiir dinlemek istiyordu. Oysa ben bu gibi kendini beğenmişlere şiir okumam.'⁵¹

Onun fakrı konusunda verebileceğimiz bir başka anekdot da şudur: "İkbâl'in ömrünün son yıllarında bir yandan tedavi masrafları giderek kabarıırken bir yandan da gelir kaynakları birer birer kurumaya başlayınca Bhopal Nevvâbı kendisine ayda 500 Rupi maaş bağlamış, şairin arzu ettiği takdirde bunu iki misline çıkaracağını söylemişti. Ancak İkbâl, bu iltifatı yeterli sayarak kendisine şu cevabı vermişti: Zengin yaşamağa alışık değilim. Dürüst ve dindar Müslümanlar daima sade ve kalenderce yaşamışlardır. Gerektiğinden fazlası için heveslenmek, servet toplama hırsından başka bir şey değildir ve bu da Müslümanlara yakışmaz.'⁵² Aktardığımız anekdotu paralel bir başka olay da şudur: "Bir defasında, bir başbakan, doğum yıldönümünde İkbâl'e hayli yüksek bir meblağ (5000 Rupi) hediye etmişti. İkbâl 'fakirlik şerefi, bana zenginlerin sadakasını aldirtmıyor' diyerek bu hediyeyi almaktan kaçınmıştı.'⁵³

İkbâl'in kendi hayatındaki davranışları kişisel düşünce yapısıyla uyumluydu. Onu, genelde iki tavır içinde görmekteyiz. İlki, İslâm'ı gerçek kimliği ile gündeme getirmek amacına yönelik teorik tavır; diğeri ise özelde Hind Müslümanlarının, genelde ise dünya Müslümanlarının,

51 Asrar, "Muhammed İkbâl'in Hayatı, Eserleri", s. 16.

52 Asrar, "Muhammed İkbâl'in Hayatı, Eserleri", s. 16-17.

53 en-Nedvi, Muhammed İkbâl'in Mesajı, s. 48; krş. Revaiu İkbâl, Dımışk ts., s. 33; Büyük İslâm Şairi, s. 40.

varoluşsal değerlerinin bilincine vararak kendilerine güvenmelerini kazanmalarını ve böylece özgür olmalarını sağlamaya yönelik pratik tavrı. O, bu iki tavrı birbirine paralel olarak canlı tutmağa çalışmıştır.

İkbal, büyük kitlelere gerekli yardımı yapabilmek için ne ilim yolunda kılı kırk yarmağa heves etmiş, ne de vecd ve istiğraka kapılarak dünya işlerinden el etek çekmiştir. Bu yüzden de felsefesi, bir aksiyon felsefesi olmuştur. Hem söyleyeceği söz ve yapacağı iş yolunda elini çabuk tutmuş, hem de karşısında işaret bekleyen kitleleri, İslâm imanını açıklama ve uygulama yolunda gayrete davet etmiştir. İkbal'in isabetle parmak bastığı iki ana fikir vardır: Birincisi, ya tamamen esir bulunan ya da dünya siyasi muvazenesi içinde, var ile yok sayılan Müslüman milletleri sağlam bir hürriyet ve istiklâl tapusuna sahip kılmak.. İkincisi, kendi kendini tekrarlamak suretiyle fasit bir daire içine düşmüş olan İslâmî tefekkürün önünden, yolunu tıkayan gaflet, cehalet ve uyuşukluk yığınlarını kaldırmaktı.⁵⁴

İkbal'in düşünceden ziyade aksiyona ağırlık vermesi, birtakım tarihi ve sosyolojik sebeplere dayanmaktadır. Mütefekkirimizin yakın dostu ve çağımızın sayılı filozoflarından biri olan McTaggart'ın da işaret ettiği gibi, faaliyete ağırlık vermek, İkbal'in içinde yaşadığı toplumun o günkü ihtiyaçlarından kaynaklanıyor. İkbal'in Benliğin Sırları isimli kitabını İngilizce tercümesinden okuyan McTaggart, bir mektubunda İkbal'e şöyle yazıyor: "Ben'lerin nihai gayesini sonsuzlukta aramak gerekir. Faaliyette değil, aşkta aramak icap eder. Aramızdaki önemli fark, ülkelerimizin içinde buldukları durumdan doğuyor. Siz, haklı olarak, Hindistan'ın haddinden fazla teemmül ve

54 Ayverdi, "İkbal ve İman", Âbide Şahsiyetler, s. 161, 163.

tefekküre daldığından yakınmaktasınız. Fakat eminim ki, İngiltere -hatta bütün Batı dünyası- teemmüle yeteri kadar önem vermemektedir.”⁵⁵

Dehaların genel karakterinde olduğu gibi, İkbâl'deki hâkim karakter de gergin bir içe dönüklük olarak karşımıza çıkar. Ancak bu tespitimiz kişisel tavırları ile ilgilidir. Düşüncesi ve bu düşüncesinin pratiğe dökülmesi için karakterini aşarak dışa dönük kişi olarak gözükme zorunda kalmıştır.

İkbâl'in şair ve düşünür olması ile içe dönük kişiliği örtüşmektedir. Bu kişiliğine rağmen O'nu harekete sevk eden faktörlerden biri de İslâm kültürüne olan bağlılığı ve bu kültürün yeniden ihyasını arzulamasıdır. “İkbâl, bize kendi dünyamızı, kendi kültürümüzü ve kendi medeniyetimizi yeniden inşa ederken uygulayabileceğimiz yöntemin ana hatlarını göstermektedir. Bu nedenle konuya ilişkin eserine İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Kuruluşu adını vermiştir. Buradaki 'yeniden' kelimesini, İslâm'da daha önce olmayan bir şeyi tesis etmek anlamına alanlar, düşünürün İslâm dininde reform yapmak istediğini söylemektedirler. Halbuki İkbâl, reformcu yaklaşımın tamamen karşısındadır. O'nun kastettiği şey, İslâm'ın temelinde varolan ve uzun asırlar Müslümanlar tarafından kullanılıp daha sonra ortaya çıkan muhtelif nedenlerle terk edilen bir müesseseyi yeniden işletmek ve kullanmaya çalışmaktır. Kurulmak istenen şey, fikhî içtihadı çok, kök anlamıyla entelektüel içtihadıdır.”⁵⁶

55 Mehmet S. Aydın, “İkbâl'in Felsefesinde İnsan”, Ankara Ün. İlahiyat Fak. D., sy. 29, (1987), s. 94; İslâm Felsefesi Yazıları, İstanbul 2000, s. 132-133; İqbal, “McTaggart's Philosophy”, Thoughts and Reflections of Iqbal, (ed. Syed Abdul Wahid), Lahore 1992, s. 118-119.

56 Bekir Karlığa, “Muhammed İkbâl'de 'Yeni' Olan Fikri”, Yedi İklim, c. 10, sy. 70, (Ocak 1996), s. 21; Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Khalid Mas'ud, Iqbal's Reconstruction of Ijtihad, Lahore 1995;

İkbal, İslâm'ın ilk asırlarında çok değişik alanlarda ciddi tartışmaların gerçekleştiğini ve bu dönemin entelektüel gelişme açısından son derece zengin olduğunu, ancak bu dönemle kıyaslanırsa, kendi yaşadığı dönemde İslâm düşüncesinin kemikleşmiş bir durum arz ettiğini düşünür. Bu durumdan kurtulmak için O'na göre ihtiyaç duyulan şey, İslâm'ın dirilişi, ihyasıdır; modern dünyaya, İslâmî bir perspektiften, kendinden emin bir tavır alır.⁵⁷

Müslümanların İslâmî hüküm ve yöntemin temeline dayanmaksızın, zamanlarının siyasi, iktisadi ve sosyal problemlerine çözüm yolları bulmaya ve halletmeye kalkışması yanlış üzerinde çok düşünmüştür. Bu açıdan içtihat, icma vb. meseleleri çok incelemiştir.⁵⁸ Böylece İkbal, bağnazların gazabını çekmek pahasına yenilik kapılarını aralamıştır.⁵⁹

“Maneviyatı, bir bütün olarak insanın ifadesi şeklinde anlayan düşünürümüz, ıslahat kavramını da buna paralel bir şekilde ele alır. M. İkbal, ‘günümüz insanı psikolojik bir yenilenmeye muhtaçtır. Bunu yapacak olan da dinin en yüce tezahürü olan tasavvufur. Çünkü çağdaş insanı ahlâkî bir şekilde yenilemek, din-tasavvuf özleşmesiyle olur’ der. Bu bakış açısı O'nun dünya görüşünün temelini oluşturur. İnsanlığın muhtaç olduğu hususları sıralarken, dünyanın ruhî bir izahla yorumlanması, ferdin ruhunun

“Iqbal's Lecture on Ijtihad”, Waheed Qureshi (Ed.), Selections From The Iqbal Review, Lahore 1983, s. 109-118.

57 Oliver Leaman, “İhya Geleneğinde Said Nursî'nin Yeri”, (ayrı basım), Uluslararası 4. Bediüzzaman Sempozyumu: “Kur'an'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği”, İstanbul 20-22 Eylül 1998, s. 33-34.

58 Ayetullah Mutahhari, Son Yüzyıldaki İslâmî Hareketler, (çev. İbrahim Şahin), Ankara 1988, s. 44; Ayrıca bkz. el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 275-276.

59 Akbar S. Ahmed, Postmodernizm ve İslâm, çev. Osman Ç. Deniztekin, İstanbul 1995, s. 104.

özgürleştirilmesi, insanlığın geliştirilmesi gibi hususlarda bu ruhî esasın eksen alınmasını ister.”⁶⁰

İkbal, mükemmeli arayış ideali ile sürekli değişen bir kişiliğe sahiptir. Meselâ, İkbal’in ilk çalışmaları 1905’den önce Urduca olarak kaleme alınmıştı. Çocuklar ve tabiat için yazılmış bazı basit şiirlerle, Hind milliyetçiliğinden bahseden bazı siyasî şiirleri ihtiva etmekteydi. 1905 ve 1908 arasında Avrupa’daki kalışı sırasında Hind milliyetçiliğinden Pan-İslâmizme yöneldi.⁶¹ Bu değişim kendisinin zihinsel süreçlerinde de görülmektedir. O’nun zihnî gelişim sürecine baktığımızda felsefenin şüpheciliğinden gönlün aşk deryasına ulaştığını söyleyebiliriz. Bu serüveninde gönlünde muhteşem karakterde bir ‘inci’yi taşıdığını görmekteyiz. İşte İkbal’in mistik algılama yeteneği kaynağını bu inciden almaktaydı:

“İlm-i yakînden bir harf okumamış, felsefenin şüphe diyarında kalmıştım.

Buna rağmen bu arzu gönlümde sedef içinde inci gibi yerleşmiş duruyordu.

Nihayet bu arzu, gözümün kadehinden damladı. Gönlümde nağmeler yarattı.” (*Rumûz*, s. 139)

“Şeriatta başka mana arama; incinin içinde ışıktan başka bir şey yoktur.

Bu inciyi bizzat Cenab-ı Hak imal etmiştir. Onun dışı da içi de incidir.” (*Rumûz*, s. 108)

Bir başka yerde ise zihinsel algılama sürecinde yaşadığı değişim ve bu değişimin O’nda oluşturduğu idrak genişliğini mısralarına şöyle taşır:

60 Mevlüt Uyanık, “Muhammed İkbal’e Göre ‘Çağdaşlık’ Kavramı”, İslâmî Araştırmalar, c. 7, sy. 1, (Kış 1993-94), s. 90.

61 Aziz Ahmed, Hindistan ve Pakistan’da Modernizm ve İslâm, (çev. Ahmet Küskün), İstanbul 1990, s. 173.

“Gençlik düşünceleri ister gizli ister açık olsun
Kalender kişinin gözünden kaçamaz
Senin dertlerini bilirim, zira uzun süre önce
Ben de aynı yoldan geçmişim.” (*Darb-i Kelim*, s. 153)

“Benim yaradılışım aşk ile yoğrulmuştur. Çör çöp ile
ateşin bir araya gelişinden vücuda gelmiştir.

Hak, bana mülk ve din (*mâlik-i yevmiddin*)⁶² remizlerini
bildirdi. Gözümün perdesinden masiva nakşını kaldırdı.”
(*Peyâm-ı Meşrik*, s. 17)

İkbal, Batı felsefesinin ancak zihni melekelerini arttırdığını, ariflerin sohbetinin ise tasavvufi yönünü kuvvetlendirdiğini söyler. Bu tespitinde akıl-aşk ikilisinin farklı düzlemlerde geliştiğini de görmekteyiz. (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 94)

“Gönlüm, gözüm temaşa lezzetleriyle dolu;...” (*Zebûr-i Acem*, s. 158) diye kendisini tanımlayan İkbal, “Benim şevk ve muhabbet nağmelerime hor bakma; onlarda dervişliğin remzini, padişahlığın sermayesini bulursun./Seher vakti edilen âhların lezzetinden haberdar isen, bahar rüzgârı güle nasıl tesir ederse, benim nefesim de sana öyle tesir eder” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 116) demektedir. Bu mısraları incelediğimizde İkbal’in algılamasındaki derinliği anlayabiliriz. Tabii ki bu anlama için İkbal, kişide aynı algılama düzeyinin varlığını şart koşmaktadır:

“Sofiler, mollalar cezbe halimi nasıl anlayabilirler?

Bunlar hâlâ sır perdelerinin eteğini yırtabilmiş değil-
ler.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 55)

“O yanıp yakılmanın nasıl bir hâl olduğu kolayca
anlaşılmaz.

Bu sarhoşluğun yüksek makamını anlatsam benden
şarap istersin!” (*Zebûr-i Acem*, s. 200)

62 el-Fatiha 1/4.

İkbal'in düşünce boyutunda mistik algılama biçiminin de etkin olduğunu söyleyebiliriz. O'nun mistik algılama yeteneği ve mizacını, eserlerindeki ifadelerinden ve yaklaşımlarından belirlemeye çalışacağız. Ali Nihad Tarlan'ın İkbal'in şiir kitaplarının ikisi hakkındaki kanaati dikkat çekicidir. Tarlan, İkbal'in yazdıklarının mistik boyut içerdiğini belirtmektedir. Onun bu yaklaşımı, şairimizin mistik boyutta yaşadığı yönündeki kanaatimizi pekiştirmektedir: "*Esrâr ve Rumûz*, bir cepheden felsefî ve tasavvufî, diğer cepheden içtimaîdir. Eserin ruhuna hâkim olan tasavvuf-tur. Mistik felsefe ilkeleri ile çelişkili gibi görünen bu eser, hakikatte daha derinden incelenirse dış çelişkinin ortadan kalktığı görülür. O, madalyanın diğer tarafını ele almıştır. İkbal, tasavvuf felsefesinden süzerek getirdiği fikir ve öğretileri ile son asrın hakikî mürşidi sayılsa buna lâyıktır.

O, çevresine daima heyecan ve kudret aşımış, fakat bunu yaparken ruhanî vazifesini de bir an göz önünden ayırmamıştır. Hakikî İslâmiyet üzerinde kurduğu tasavvuf binası, bütün ahlâkî ve toplumsal esasları ile bütün insanlığı kucaklayacak bir genişliktedir. ...Mevlâna'da heyecanın son sınırına erişen İslâmî tasavvuf, onun heyecanlı ruhunda en büyük muhatabını buldu. İkbal'in asıl göz diktiği cevher, gönül cevheri en müstesna revnakı ile tasavvufun içinde idi. Bu cevheri küllî kudrete bağlamakla meydana gelen ilâhî kudret her engeli devirmeye yeterli idi... İkbal, bazen bir bakışta iki cihanı gören bir varlıktır. Yalnız kapıdan geçmekle evin içinden bahsedebilen insandır. Ona nazaran yüzlerce süren uzun aşk yolunu bazen bir ah ile aşıp geçmek kabildir."⁶³

İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü adlı eserinin önsözünde İkbal, bu çalışmasında tasavvuf konusunu

63 Ali Nihad Tarlan, "İkbal, Manevî Hüviyeti", *Esrar ve Rumuz*, s. 12, 17.

daha bilimsel bir tarzda ele aldığını ve böyle bir olayı gerektiren düşünsel şartları göstermeye çalıştığını belirterek şunları söyler: “Tasavvufun, uyumakta olan ruhu daha yüce bir hayat idealine çağıran çeşitli zihni ve ahlâki güçlerin karışımının kaçınılmaz bir sonucu olduğu düşüncesini savundum.”⁶⁴ İktbal, çağdaş düşünce hareketlerini sınıflandırırken yaptığı tasavvuf tanımlamasında tasavvuftan yana tavır aldığını düşünebiliriz.⁶⁵ Yine aynı eserinde İktbal, Gazzâlî’nin tasavvufta tatmin olmasını da zikretmiştir.⁶⁶

İktbal’in mistik algılamasını kendi mısralarında da gözlemlemek mümkündür:

“Sözü bırak, hâl kapısını çal; dinî ibadetlerin karanlığına Hak nurunu tevcih et.

Padişahlık kaftanı içinde derviş olarak yaşa;

Gözün daima uyanık olsun; daima Hakk’ı düşünerek yaşa” (*Esrâr*, s. 60) diyen İktbal, sözden ziyade ‘hal’deki duruşa önem verir. Bu tavır, onun çağdaş bir derviş olarak algılanabileceğine bir işarettir.

İktbal nazarında tasavvuf, meskenet değildir. Nefsini Hak varlığında mahvetme değil, Hakk’ı kendi damarlarında duymaktır. Bu iki şey aynı görünür. Ancak birinde meskenet, diğesinde kudret vardır. O, mutasavvıfı şöyle tarif eder:

“Hayat, asırlarca Kâbe ve puthanede inler ve feryat eder.

64 The Development, s. xi; krş. İktbal’da Metafizik, s. 11.

65 “İlk olarak Zünnûn tarafından sistemleştirilen ve zamanla derinleşip Eş’ariyye’nin kuru entelektüelliğine ve âlimaneliğine karşı çıkan daha yüce bir bilgi kaynağı.” The Development, s. 46; İktbal’da Metafizik, s. 51.

66 “el-Gazzâlî daha sonra ‘kesin bilgiye sahip olduklarını iddia edenleri ayrı ayrı inceledi, bunu sonunda tasavvufta buldu.” The Development, s. 60.

Niçin? Aşk meclisinden bir sırra eren insan yetiştir-
mek için!

Bu yetişen niyaz ehli, sinesinden yükselen feryatlar ile
kâinatın kalbinde inkılâp yapar.

Haydi bu sazı elimden alınız. İhtiyarım elimden gitti.

Nağmelerim kan hâline geldi. Sazımın tellerinden fiş-
kırıyor.

Mutasavvıf, ruhunda duyduğu ilâhî kudretle kâinatta
hükmeden bir kişidir.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. XIII)

İkbal’in vecd anlarında yaşadıklarını da yine kendi
mısralarından tespit etmekteyiz. Ondaki bu zirve tecrübe-
ler bize bir fikir verebilir:

“Gönül hikâyesi söylenemez, ciğer derdi gizlenmelidir.

Ey esrara vâkif ârifler, coşuyorum, vecde geliyorum.

Nerelerde bağırıp feryat edeyim?

Nerede o içler yakan ah, nerede o ciğerler eriten göz-
yaşı?

Düğümleri çözen aklın taşına şişe ile vuruyorum.”

(*Peyâm-ı Meşrik*, s. 104)

“Dostun tecellisini, başkalarına nasıl anlatabilirim
ki...

Bir lâhzada kıvılcım gibi yanıp sönüyor.” (*Zebûr-i Acem*, s. 165)

İkbal, sahip olduğu mistik algılama yeteneği ile yaşa-
dığı her türlü fizikötesi tecrübelerine rağmen yaratıcısın-
dan bu tecrübelerin devamını ve kemalini istemektedir.

(*Zebûr-i Acem*, s. 191)

İkbal kendisini tanımlamada ‘fakr’ı tercih eder. Diğer
sıfatlardan uzak durmağa çalışır. Onun amacı şöhret,
liderlik gibi insana gurur verecek hedeflere ulaşmak değil-
dir: “İkbal, ne şehrin şeyhidir, ne şairdir, ne de sûfidir.
O, yol üstünde oturmuş bir fakirdir ve gönlü zengindir.”

(*Peyâm-ı Meşrik*, s. 105; bkz. *Bâl-i Cibrîl*, s. 171) Düşünürümüze göre fakr, pasif bir tutum değildir. Kişinin maddî bağımlılıkları aşmasından kaynaklanan gücü dolayısıyla kendine yeterliliği üst düzeydedir:

“Ben fakirim ama Kelim’in (*Hz. Musa*) servetine malikim. Benim kilimimin altında şehinşahların debdebe ve azameti vardır. Toprağım amma sahralara sığmam; suyum fakat deryalara sığmam. Ben bir sırça şişeyim, lâkin taşın yüreği benim korkumdan tir tir titrer.” (*Gülşen-i Râz-ı Cedid*, s. 8)⁶⁷ İkbâl’de görülen özgüvenin ve kendine yeterliliğin arka planında Yaratıcısına olan sarsılmaz inanç ve güven vardır: “Ey sahibim, efendim; kapında dilenciyim;/Kimsenin ırmağından kadehimi doldurmam./Şerefimi sen koru.” (*Zebûr-i Acem*, s. 152) Dolayısıyla bu dünyada kimseden bir şey istememekte ve minnet etmemektedir:

“Ben kimseye niyaz etmeyen, her şeyden müstağni olan bir fakirim. Benim meşrebim şudur: kırılabilirim, fakat kırılmayı tedavi için asla ilâç istemem.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 103)

Fakra dayanan dervişane bu tavırdan İkbâl memnundur. Dünya düzlemindeki maddî ilgiler ona göre mana âleminde ilerlemek için bir engel olabilmektedir. (*Bâl-i Cibrîl*, s. 54; *Müsafer*, s. 38; *Darb-i Kelim*, s. 140)

İkbâl’e göre Yüce Varlık karşısında teslim olan kişi (*merd-i mü’min*) bu dünya hayatında yer alan tüm bağımlılıklardan kurtulmuş olur. O’na göre hürriyete kavuşma ancak bu aşamadan sonra gerçekleşir. Kendisini tanımlarken kullandığı ifadelerde gördüğümüz kendine yeterlilik, mutlak bağımsızlığın bir sonucu değil, aksine maddî bağımlılıkları aşmanın sağladığı bir sonuçtur:

“Bu güzel bahçede bir şeye gönül bağlamadım.

67 Ayrıca bkz. Rumûz, s. 75-76; Peyâm-ı Meşrik, Tûr Lâlesi (Rubailer), s. 46; Bâl-i Cibrîl, s. 143.

Şuna buna gönül vermedim. Hür ve azade, çekilip gittim.

Bir zaman sabah rüzgârı gibi dolaştım.

Güllere renk, koku verdim; geçip gittim.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 32)

“Rumî dedi ki: Semaları dolaşan zerre! Onun kalbinde bir suziş ve dert âlemi var;

Yalnız kendisine gözünü açmış, gönlünü kimseye vermemiş, hür;

Varlığın geniş fezalarında koşan, ben, ona (*İkbal'e*) şüh-lukla Zinderüd (*yaşayan ırmak*) adını verdim.” (*Câvidnâme*, s. 179)

İkbal'de Hz. Peygamber (*s.a.v.*) sevgisi, bağlılığı ve O'nu örnek alması son derece belirgin bir davranış eğilimidir. İkbal için Hz. Peygamber, Allah'ın sevgilisi olması yönüyle değer kazanmaktadır:

“Senin kapına yalvararak geliyorum, yanıp eriyerek geliyorum. Bu niyazı ve ızdırabı sana hediye olarak getirdim.

Mavi gökten denizler yağar. Bunlar, benim yanan gönlüme her an yağar.

Bu denizleri bir ırmaktan daha ince bir hâle getirip senin gülistanına döküyorum.

Zira Sen bizim sevgilimizin sevgilisisin; kucağımızda gönül gibi azizsin.” (*Rumûz*, s. 74-75)

İkbal, evinde bir dilenci ile karşılaşmasını, mısralarında tahkiye etmektedir. Bu olaydan O'nun sert mizacını, ancak bu mizacın babasının etkisi ile nasıl yumuşadığını anlamamız mümkündür. İkbal'in, dilenci ile ilişkisindeki sertliğinde bölgesel faktörün de etkisi vardır. Çünkü o bölgede, işsizliğe ve meskenete bağlı olarak dilencilik çok fazladır. Teorik bir etkiden de bahsedilebilir. O da, Afgani ve Abduh aracılığıyla o bölgeye giren etkilerin bir genç olarak

İkbal'i etkilemesidir. Ancak bizim bu mısralarda vurgulamak istediğimiz, babasının sahip olduğu Hz. Muhammed (s.a.s.) sevgisi ve oğluna da bu sevgiyi aşlamak isteğidir. İkbal'in bu olayı ayrıntılarıyla anlatması O'ndaki peygamber sevgisinin boyutlarını da göstermektedir:

“Bir dilenci, kapımıza musallat olmuş, mütemediyen çalıp duruyordu.

Fena hâlde kızdım. Ve bir değneği kafasında kırdım. Dilendiklerinin hepsi koynundan yere döküldü.

Gençlik zamanında akıl, bu doğrudur, bu yanlıştır diye düşünmüyor.

Babam, mizacımın bu haşin tezahüründen müteessir oldu....

Dedi ki, «Yarın peygamberlerin en hayırlısı olan Hz. Muhammed'in ümmeti, her şeyin Rabbi ve Efendisi olan Allah'ın huzurunda toplanacak; ...Bu cemiyet içinde beni sıradan geçirecek bir şeye malik olmadığım için orayı geçmek benim için çok güç; eğer Hz. Peygamber bana şöyle sorarsa ben ne cevap veririm:

Allah sana yetiştiresin diye Müslüman bir genç emanet etti. Halbuki o genç benim mektebimde okunan hakikatlerden nasibini almamış. Sen bu kadar kolay bir işi dahi beceremedin. Yani o çamur ambarını insan yapamadın.»

Kerim bir insan olan babam, kusurlarımı böyle yumuşak sözlerle yüzüme vururken ben utancımın yerin dibine giriyor; bir taraftan da onun affını umuyordum.

Babam devam ediyordu: «Evladım, biraz düşün; insanların en hayırlısı olan Hz. Muhammed'in ümmeti bir yerde toplanmış. Onların arasında bir de beni düşün. Şu ak sakalımla korku ve ümit içinde tir tir titriyorum.

Babana bu hiç yakışık almayan cefayı reva görme. Efendisinin huzurunda kulu, utanacak bir mevkiye düşürme.

Sen Mustafa'nın dalında bir goncasın. Mustafa baharının rüzgârıyla açıl ve gül ol.

Onun baharından renk ve koku almalıdır. Onun ahlâkından bir hisse almalıdır.

Bir katresinde denizlerin gizlendiği o büyük insan, Rûm mürşidi (Hz. Mevlâna) ne güzel buyurmuştur:

«Hayatının gidişi Hz. Muhammed'in vazettiği nizam dahilinde olsun. Kendi hünerine marifetine ve arzuna itimat edip onun yolundan ayrılma.»

Müslümanın fitratı baştan ayağa şefkattir. Dünyada onun elinden ve dilinden iyilik etmek ve acımdan başka bir şey gelmemelidir.” (Rumûz, s. 110-112)

İkbal *Rumûz* isimli eserinin son bölümünde kendisini Hz. Muhammed'e arz etmektedir. İkbal'de aşkı alevlendiren kişi O'dur. Bu aşka bağlı olarak Hz. Peygamber'e karşı derin bir arzusu vardır. İkbal'in bu arzusu, Hicaz'da ölmek ve Medine toprağında defnedilmektir:

“...Ey canımda kendisinden başka bir şey mevcut olmayan, eğer emredersen bu emelimi açıklayayım:

Hayatımda dinî amellerin ecir ve sevabı olmadığı için bu emel bana yakışmıyor.

Onu açıklamaktan utanıyorum. Lakin senin şefkatin bana cesaret veriyor.

Senin merhametin bütün dünyaya şamildir: İstiyorum ki Hicaz'da öleyim.

...Senin bulunduğun şehir ne mübarek bir şehirdir. Senin mübarek vücuduna istirahatgâh olan toprak ne bahtiyar topraktır.

...Bahtımın yıldızını aydınlat da bana duvarının gölgesinde bir mezar ihsan et.” (*Rumûz*, s. 139-140)

İkbal, bedenini Keşmir cennetinin bahçesinde bir gül olarak tanımlarken, gönlünün kaynağının ise Hicaz'ın Kâbesi'nden geldiğini söylemektedir: “Tenim, Keşmir cennetinin bahçesinden bir güldür. Gönlüm, Hicaz'ın Kâbesi'nden, nağmelerim de Şiraz'dandır.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 114); “Muhammed-i Arabî bir bakışla benim Hicaz'ımı teshir etti.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 112); “Senin aşkın benim nama-zıma imam olmazsa eğer,/Secdelerim de kıyamım da birer perdedir, birer şekilden ibarettir.” (*Bâl-i Cibril*, s. 115)

Hz. Muhammed'e karşı son derece saygılı olan İkbal, O'na olan hürmetine rağmen aşkıında kendisinin yeterince derinleşemediğini, kalbindeki putların buna engel olduğunu ve salavat getirmekten utandığını belirtmektedir:

“Hz. Muhammed'e her salavat getirdikçe, utancım dan eriyorum.

Aşk bana «Ey başkalarının hükmü altında yaşayan insan, sinendeki putlarla kiliseye dönmüşsün.

Muhammed'den sende ne bir renk ve ne bir koku var. Salavat getirmekle onun ismini kirletme» dedi.” (*Pesçi Bâyed*, s. 98)

Ayetullah Mutahhari, “İkbal, resmen sünnî mezhebine mensup olmakla beraber, Hz. Peygamber'in ehli beytine karşı özel bir alaka ve sevgiye sahiptir. Onları öven Farsça şiirler söylemiştir. Farsça konuşan Şii şairler arasında bile bu şiirleri yazacak şairlerin bulunacağını zannetmiyorum”⁶⁸ demektedir. Mutahhari bu yargısında haklıdır. Çünkü İkbal bir çok şiirinde ehli beyte olan sevgisini ifade etmiştir. Bu konudaki mısralarından iki örnek verebiliriz:

68 Mutahhari, *Son Yüzyıldaki İslâmi Hareketler*, s. 45.

“Onun (Hz. Ali) hanedanına karşı duyduğum muhabbetle yaşıyorum. Bu sevgi iledir ki, cihanda inci gibi parıl parıl parlıyorum...” (Esrâr, s. 48)

“Ok, mızrak, hançer ve kılıç istiyorum. Sen benimle gelme; ben Hz. Hüseyin’in gittiği yola gitmek istiyorum.

Bak, hem yuva yapmak için çer çöp topluyorum hem de onu ateşe vermek arzusundayım.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 101)

İkbal, Kerbelâ Olayı’nı, Hz. Hüseyin’in şehadetini büyük bir hüznün içerisinde anlatır. Rumûz isimli eserinde bu olaya özel bir bölüm ayırmıştır: “İslâm Hürriyeti ve Kerbelâ Hadisesinin Esrarı.”⁶⁹ Bu mısralarında akıl-aşk karşılaştırması yaparak Hz. Hüseyin’in bir aşk kahramanı olduğunu ortaya koyar. Yezid’i ise Firavun ile eşleştirmekte ve Hz. Hüseyin’e gözyaşlarıyla ulaşmak istemektedir:

“...Fakat bizim ruhumuzdaki tel, hâlâ Hüseyin darbesi ile ihtizaz etmekte; hâlâ iman, onun tekbiri sayesinde ter-ü taze bulunmaktadır.

Ey bahar rüzgârı, ey uzak düşenlerden sevgililere haber ulaştıran, bizim gözyaşlarımızı onun mukaddes toprağına ulaştır.” (Rumûz, s. 94-97)⁷⁰

İkbal, Hz. Mevlâna’ya olan bağlılığı açısından da kendisini tanımlamaktadır. Kendisinin manevî mürşidi Mevlâna olmuştur. O’nun düşüncelerinden aldığı ilhamla kendi yönünü ve görüşlerini geliştirmiştir:

“Bizim menzilimiz Kibriya’dır diyen Rûm Mürşidi (Mevlâna) benim varlığımın çer çöpüne alev saldı.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 110)

69 Rumûz, s. 94-97.

70 Ayrıca bkz. İkbal, “İslâm’da Özgürlüğün Önemi ve Kerbelâ Olayının Sırrı”, Hz. Hüseyin, Bir Uyarı Bir Sembol, Ed. Mahd. Vahidüddin, (çev. Abdullah Gürel), İstanbul 1984, (2.bsk.), s. 95-99.

“Rum mürşidi Hz. Mevlâna, mananın sırrını açtı. Benim tefekkürüm onun eşiğinde daima secde hâlinindedir.” (*Bendeğînâme*, s. 125)

O, Mevlâna'nın etkisi ile fizikötesi alana açılım yaptığını belirtir:

“Üst üste gelen cilvelerin telâşıyla felekleri dolaşiyor, ney gibi feryad ediyorum.

Bunların hepsi, ateşi canıma düşmüş olan asil bir erenin feyzinden vâkî oldu.” (*Câvidnâme*, s. 285)

“Sabır ve sükûnumun şişesi yavaş yavaş döküldü. Pir Rumî kulağıma fısıldadı: ‘Kalk!’

O iştihak sözü! O cezbe ve yakın! Ah, o eyvan, o yüksek saray!...” (*Câvidnâme*, s. 413)

İkbal, kendisini Mevlâna'nın aşk kafilesi içinde bir kişi olarak görmektedir: “Sen de aşk kafilesi içindesin ey İkbal!/Öyle bir kabile ki önderi Mevlâna'nın bizzat kendisidir!” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 147) Çünkü Mevlâna O'nun iç dünyasını allak bullak etmiştir.⁷¹ Sonunda İkbal, Pir-i Rûm'dan ince manalı fikirler öğrenmiş ve O'nun sözleri ile heyecanlanıp coşmuştur.⁷²

İkbal'i motive eden, ideallerini belirleyen temel dinamik aşk'tır. O, hayatın her aşamasında başta Hz. Muhammed'in ve Mevlâna'nın güzergâhını belirlediği aşk yolunda ilerlemiştir. Ayrıca İkbal, yaradılışının aşk ile yoğrulduğunu vurgular:

“Bana hayatın remzini öğrettikleri zaman ruhumda bir ateş alevlendirdiler.

Bir yürek yakan nağme getirdim, aşkın gençlik devresini getirdim. (*Aşkî gençleştirdim.*)

71 Peşci Bâyed, s. 64.

72 Peşci Bâyed, s. 88; Ayrıca bkz. *Câvidnâme*, s. 392.

...Ben kendimi bildim bileli kendini beğenmiş bir insan değilim.

...Ben ıssız çöllerde feryad eden bir çanım.

...Benim yaradılışım aşk ile yoğrulmuştur. Çer çöp ile ateşin bir araya gelişinden vücuda gelmiştir.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 15-18)

“Benim aşkım yer tutamaz yaratılan şekiller içinde,...” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 47)⁷³

İkbal, gönül yolunu aramaktadır.⁷⁴ Bu arayış serüveninde O, aşk, geçidini kolay geçmiştir. Çünkü O'nun için aşk gidilecek tek yol olmuştur.⁷⁵ Bu yolun sonunda aşk, İkbal'i dönüştürmüştür:

“Akıl, başıma bir puthane yığdı; lâkin aşk İbrahim'i, puthanemi Kâbe'ye çevirdi.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 32)

“...Bu esnada ansızın senin aşkın beni yakaladı ve müşkülümü halletti.

Varlık nedir, yokluk nedir, bana öğretti. Akıl puthanesini Kâbe'ye çevirdi.

Şimşek gibi harmanımdan geçti. Yanmak lezzetini bana tattırdı.

...Ben, artık aşktan başka bir şey bilmiyorum, düşünmüyorum.

Herkes bana ne derse desin, umurumda değil. Artık ilme dahi ihtiyacım yok.

Ben sadece yanarım, ağlarım, kıvranımlarım, eririm.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 79)

İkbal, kendi ifadesine göre aşkın anaforunda şuuru muhafaza edebilmiştir:

“Hayret edilecek şey;

73 Ayrıca bkz. *Zebûr-i Acem*, s. 214, 168.

74 *Bâl-i Cibrîl*, s. 82.

75 a.e., s. 68-69.

Bu çılgınlık içinde yakamı kaptırmadım.

Hem deli olmak, hem de şuura sahip olmak...

Bu iş her delinin yapacağı iş değil.” (*Zebûr-i Acem*, s. 168)

Aşk yolunda ilerleyen İkbâl, kendisini tanımak isteyenlerin gönül sahibi olmaları gerektiğini de yer yer belirtmekten çekinmemiştir:

“Kendinden habersiz olan, benim türkülerimin nelerden aksettığını ne bilir? Onun cihanı başka, benim cihanım başka...” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 95)

“Bana mı geliyorsun?

Dertli bir ah ile gel, sıcak gönül ile gel!

Asıl coşuş, heyecan

Davud’un nağmesinde değil, senin içinde.

Beni pek ayıplama; kadehimi al benim,

İç; onunla kendini, benliğini ayarla!

Acı şarabımdaki lezzet gamdan, kederden,

Izdıraptan yıpranmış canımdan gelmektedir.” (*Zebûr-i*

Acem, s. 252)

İkbâl’in ibadet ve vecd tecrübesini belirleyebileceğimiz ifadeleri vardır. Kurtuba Camii ziyareti ve orada kıldığı namaz sonrası kaleme aldığı şiirinde, bu namazını mısralarda niyaza dönüştürmektedir: “İşte bu benim abdestim, işte bu benim namazımdır, / ...Yalnız seni istemekte, yalnız seni aramaktayım.” (*Bâl-i Cibril*, s. 95-96) Namaz, İkbâl için bir arayışın ifadesidir. Bir beytinde Londra’nın kılıç keskinliğini andıran kışında bile seher vakitleri ibadetten geri kalmadığını söyler.⁷⁶ Şu mısralar O’nun namazlarındaki coşkunluğunu ortaya koymaktadır:

‘Karşımda Sen olmadan

Kılamam namaz filan,

76 Bâl-i Cibril, s. 60.

Bir gönül getirmişim huzuruna ey Yezdan!

Bu kâfirden daha ne, sen daha ne istersin?’ (Zebûr-i Acem, s. 175)

İkbal, zahirde Kâbe’ye gitmemiştir ama mısralarında, cezbe hâlinde iken yaptığı tavaflardan bahsetmektedir:

“Allah’a şükür ki kazara Kâbe’nin örtüsünü yırtmadan,

Cinnete varan bir cezbe ile Kâbe’yi tavaf ettim durmadan.

Müminlere hoş, mübarek olsun ki;

Şeriat âlimleri aleyhimde ittifak etmişler ardından.”

(Bâl-i Cibril, s. 87)

Kendisinin de belirttiği gibi aşktan hareketle, zaman zaman formu da aşarak ibadet tecrübesi yaşamakta ve vecd hallerine ulaşmaktadır:

“Ben, puthane kırmış adamım, surete tapmam. Her kaydı kırıp parçalayan köpürmüş bir selim ben.

Tefekkür, ben var mıyım, yok muyum diye şüpheler içinde idi. Aşktan açıkça anlaşıldı ki, ben varım!

Kilisede Tanrı’ya yalvarırım, namazı Kâbe’de kılarım...” (Peyâm-ı Meşrik, s. 98-99)

“Hak bildiğim sözü söylemekteyim yalnızca,

Mescid budalası değilim, gönlüm medeniyet zebûnu da değildir.” (Bâl-i Cibril, s. 46)

Bu vecd hallerinde İkbal, Allah ile olan ilişkisini varoluşun derinliklerinde yaşamaktadır:

“Ben varlığım ve yokluğum hakkında bir şey söyleyemem. Varım desem hotperest olurum; lâkin bu basit ve sade terennüm kimindir? Sanki biri içimden ‘varım’ diyor.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 34)

“Diyorsun ki, ‘Ben varım, Allah yoktur. Bu su ve çamur cihanının sonu yoktur.’ Daha ben bu sırrı çöze-medim: Gözümün gördüğü şey var mıdır, yok mudur?”

(*Peyâm-ı Meşrik*, s. 50)

“İster gönülde olsun, ister dudakta olsun
Bütün düşüncelerim yalnız senden geliyor
Denizden ister inci çıkar, ister çıkarma hepsi senin
iradenledir.” (*Zebûr-i Acem*, s. 177)

“İlham bana peyderpey geliyor; bende imanın lezzetini
arttırıyor.” (*Câvidnâme*, s. 273)

Sonuçta İkbâl derinden yaşadığı ibadet ve vecd tecrü-
besi ile var oluşun en mahrem noktalarına ulaşabilmiştir:

“Benliğin derinliklerinde kaybolmuşum,
Allah’ın huzurunda sanki yokmuşum.
Gözümü kaldırıp dostun cilvesini görmedim ah;
Kıyamet günü herkesin hayretle baktığı kimse olmu-
şum.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 89)

Muhammed İkbâl kendine özgü oluşunu birçok yerde
tekrarlayarak anlatmağa çalışmıştır. O’nun bu tavrı yaşa-
dığı his ve duygu tecrübeleri sonucu İlâhî piramidin zir-
vesine doğru yükselmesinden kaynaklanmaktadır. Bunun
sonucunda da kendisini olumladığını görmekteyiz:

“Ben çimenlerde öten kuşlar gibi değilim; yuvamın
dalında yalnız başıma öterim...” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 30)

“Bu mecliste benden daha yalnız kimse yok. Cihanı
başka bir gözle görüyorum.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 34)

“Benim yüzüme iyi bak. Hindistan’da bir tane benim
gibi görmezsin:

Hem Brehmen soyundan gelmiş olsun, hem Rûm’un,
Tebriz’in o pek derin sırrını bilmiş olsun.” (*Zebûr-i Acem*,
s. 157)

“Benim bu hummalı çırpınmamdan hissene düşeni al.
Bundan sonra benim gibi bir fakir gelmez.” (*Pesçi Bâyed*,
s. 84)

İkbal, kişisel serüveni sonunda, yeniden doğduğunu
ve kendisini yeniden keşfettiğini söylemektedir:

“Ben bir zerreyim, lâkin güneş benim malımdır.
Yakamda yüzlerce seher vardır.

Müsikişinaslar meclisini birbirine kattım. Âlemin
damarının teline mızrabımı vurdum.

Yaradılışımın ud’u o kadar işitilmemiş nağmeler ibda
ediyor ki, yanımda arkadaşım dahi onu anlayamıyor.

Cihana yeni doğmuş bir güneşim.” (*Esrâr*, s. 19-21)

Ulaştığı yetkinliğin bir sonucu olarak İkbal’de benlik
saygısı da üst düzeyde gelişmiştir:

“Ben bir kılıç gibiyim, iki kabzam var benim.

Felek beni sıyırdı;

...Öyle saf, öyle temiz bir sevgi himmetinden süzerek
getirdim ki,

Lâkin o sevgi, himmet; kadehimi, testimi yakıp yakıp
eritti.

Ben büyük hakikatler Kâbesinin kuşuyum.

İçim öyle yanar ki...

Daha sînemde iken nefesim erimiştir.

Alev alev öterim.

...Ne bahtiyardır o ki bu hayat denizinde

Benim gemimi seçti ve o coşkun denizi benimle aşıp
geçti.” (*Zebûr-i Acem*, s. 263)

“Şark ve Garp benim alevimle aydınlanmıştır. Benim
sırrımda yaşayan insan ne bahtiyardır.

Benim hummalı heyecanımdan, kudretimden nasibini
al. Bundan sonra dünyaya benim gibi bir fakir gelmez.

Kur'an deryasının incisini almışım. Sıbgatullah (*Allah'ın rengine boyanmak*) remzini şerh etmişim.

...Göğsümde kelime-i tevhid'in nuru vardır. Benim şarabımda (*Lâilahaillallah*)'ın süruru vardır." (*Müsafir*, s. 59-60)

"Ben bilgisiz biriyim, ama sana şükürler olsun
İlahî kuvvetin gizli yerini bilirim.

Lahor'dan Buhara ve Semerkand ülkesine kadar

Kalplere yeni bir canlılık verdim..." (*Darb-i Kelim*, s. 141)

Burada İkbâl'in hayatından bazı davranış biçimlerini sunmak istiyoruz. Britanya Hükümeti İkbâl'e Güney Afrika Kral Naıplığı görevini teklif etmişti. Geleneklere göre, Kral Naibi'nin hanımının resmi kabullerde misafirleri başı açık karşılaması ve törenlerde kendisiyle beraber bulunması gerekiyordu. Bu hususlar, teklif yapılırken kendisine hatırlatıldığında, görevi kabul etmemiş ve "Görevi kabul için bu şartlar olduğu müddetçe kabul etmem. Çünkü bunlar dinimi tahkir ve şerefimi pâyimâl edebilecek şartlardır."⁷⁷ demiştir. Görülmektedir ki İkbâl'in sağlam ve ciddi bir duruşu vardır. Kendi dünya görüşünü oluşturan inanç ve değerlerinden taviz vermemektedir. Bu tavrı, kendisine ve inancına olan özgüveni sonucu ortaya çıkmaktadır. Aynı karakter özelliğini yansıtan bir başka olay da şudur: Fransa hükümeti, İkbâl'e, Kuzey Afrika'daki sömürgelerini gezmesini teklif etti. Fakat, gayretli İslâm şairi bu daveti reddetti; keza Paris Üniversitesini ziyaretten de vazgeçti ve dedi ki: "Bu şüphesiz, Şam'ı yakıp yıkmanın basit bir ücretidir."⁷⁸

İkbâl'e 1922 senesinde 'Nobel' mükafatı vermek istemişler, ancak O, her şeyden müstağni bir tavırla namzetliğini koymamıştır.⁷⁹

77 en-Nedvi, Muhammed İkbâl'in Mesajı, s. 48; krş. Revaiu İkbâl, s. 33; Büyük İslâm Şairi, s. 40-41.

78 en-Nedvi, Muhammed İkbâl'in Mesajı, s. 32.

79 Ali Nihad Tarlan, "Takdim", Zebûr-u Acem'den Seçmeler, (çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1964, Hilâl Yay., s. 9.

Oğlu Cavid, İkbal'in yazdıklarına bağlı kalarak, gündelik hayatından bazı kesitleri aktarmaktadır: "Sonraki yıllarda babamın gözleri iyice zayıfladı, bu yüzden her gün ona gazete okurdum. Her gece kendisinin (*ya da Halı'nın*) Şiirlerini okurdu bana. Eğer kelimeyi yanlış telaffuz edersem kızardı. En küçük bir hata bile onu fkelenendirirdi. 'Okuduğun Şiir mi, düz yazı mı?' diye sitem ederdi."⁸⁰ Bu kesitte iki farklı açılım yakalayabiliriz. Birincisi kendisinin Şiire verdiği değer ve bu değere bağlı olarak Şiiri nesirden daha üstün görmesidir. İkinicisi ise, O'nun mükemmeliyetçi tavrıdır. Aynı zamanda bu tutumu oğlunun iyi yetiŐmesine yönelik dikkatini arttırması içindir.

Namaza ve kitap okumaya düŐkünlüđünü Şu satırlardan anlamak mümkündür: "Sabah namazını kaçırdığı enderdi, seccadesi bahçede bir tahta divan üzerinde serili dururdu. Oldukça sade alışkanlıkları olan babam fanila ve tahban giyer ve namaz kılariken başına sarık sarardı. Odası, etrafa yayılmış kitaplarla dolu olurdu. Dışarı çıkmaktan nefret eder, koltuğuna oturarak ya da uzanarak, okumayı ya da notlar almayı severdi. Bazen okumaya öylesine dalaradı ki yemeğini yiyip yemediğini bile unutturdu. O zaman kitabı bitirdikten sonra başını kaldırıp Ali Bahş'a gayet saf bir Şekilde 'Ben yemeğimi yemiŐ miydim?' diye sorardı. AkŐamları bahçede bir aşağı bir yukarı dolaŐırdı. Bunun dışında hayatı durağandı ve başka hiçbir fiziki aktivitede bulunmazdı."⁸¹ Burada bahsedilen durağanlık günlük hayatı aısındanır. Yoksa bu ifadeler, İkbal'in, Müslümanların hürriyetlerine kavuŐmaları için öngördüğü dinamizm açısından ele alınamaz.

"Genellikle sağ yanđ üzerinde ve elleri yorgan içerisinde uyurdu. Bazen, uzanmıŐ yatariken, ayaklarından birisini

80 Cavid İkbal, "Babam İkbal", III, Diriliş Gazetesi, sy. 77; Diriliş D., s. 14.

81 Cavid İkbal, "Babam İkbal", II, Diriliş Gazetesi, sy. 76; Diriliş D., s. 14.

belirli bir şekilde hareket ettirirdi. Bu onun uyumadığını ve düşünüyordüğünü gösterirdi. Uykuya daldığında ise yüksek sesle horlardı.”⁸²

İkbal’in şiiri ilhama dayalı olup yapay zorlamalardan uzaktır. Şiir yazarken çok derin içsel tecrübeler yaşar ve kendinden geçerdi. Oğlu Cavid bu durumu şöyle aktarmaktadır: “Yıllar geçip, kronik karaciğer rahatsızlığı giderek arttıkça babam daha da durgunlaşıyordu.... Sancıları daha ziyade geceleri gelirdi. İlham da geldiği zaman yüz rengi değişir, büyük bir fizikî rahatsızlığı varmış izlenimi uyandırır.”

Geceleri geç saatlerde ellerini çırparak uşağı Ali Bahş’ı çağırır, ondan kalem ve defterini isterdi. Defterine notlarını yazdıkça yüzünden, acıdan kurtulup rahatladığı anlaşılırdı. Sonra da hiçbir şey olmamışçasına hemencecik uykuya daldardı. Görünür bir vaka olmadan ağladığına ya da tebessüm ettiğine çok şahit olmuşumdur. Şiirini kendi kendine ellerini göğse kaldırarak okur ve ferahlardı.”⁸³

İkbal’in kişiliğini oluşturan temel çizgilerden manevî unsurların başında asalet gelir. O hem soy olarak aileden gelen bir asalete sahipti, hem de yaşam biçimi olarak tavırlarıyla asil olarak yaşamıştı. İkbal’de asalet sadece ailevî bir yön taşımaz. O’na göre asalet aynı zamanda metafiziksel derinliği sezme yetisi ile de yakından ilgilidir.

“Benim yüzüme iyi bak

Hindistan’da bir tane benim gibi görmezsin:

Hem Brehmen soyundan gelmiş olsun, hem Rûm’un,

Tebriz’in o pek derin sırrını bilmiş olsun.” (*Zebûr-i Acem*,

s. 157)

Yaşam biçimi olarak İkbal’in asilce bir tavır sergilediğini belirttik. Bu tavrın en önemli ögesi az konuşmasıdır.

82 a.y.

83 a.y.

Az konuşmadan maksat, konuştuğunda anlamlı olmasıdır. “Az konuşan goncanın gönlünde bir sır vardır.” (*Zebûr-i Acem*, s. 282) İkbâl’in hayatının temeli hüznün ve ciddiliktir. Derin düşünceli bir insan olarak İkbâl, az konuşan ancak ciddi, samimi ve içten olan bir kişiliğe sahipti. Derinlik, coşkun ihtiras ve samimilik bu kişiliği özetlemektedir. Carlyle’in Shakespeare için yaptığı tanımlamanın aynen İkbâl için de geçerli olabileceğini söyleyebiliriz: “Onda eşsiz bir derinlik sükûnu, hiç değişmeyen neşeli bir kuvvet vardır. Bu çok halis, çok parlak, büyük ruhta doğan bütün hayaller sakin ve ölçülmez bir denizden çıkmışa benzerler.”⁸⁴

Manevî unsurların diğeri, O’nun güçlü bir irade sahibi olmasıdır. İrade, sağlam bir kişilik yapısı ile ortaya konabilecek ruhsal bir fonksiyondur. Kendisini bir ideale adayan insan, gönül verdiği bu ideale göre geleceği yapılandırmak için uzun yıllar bıkmadan, iradesini ortaya koyarak çalışacaktır.

İkbâl’in idealleri uğruna nasıl bir irade ortaya koyduğunu şu teşbihi ile anlamak mümkündür: “Kırpıkların iğnesiyle kazdığım yolda menzil, kervan, seyyah, hiçbir şey değildir.” (*Câvidnâme*, s. 151) O, yolunu kırpıklarının iğnesi ile kazmıştır. Böylece hedefe ulaştığını belirtebiliriz.

O’nun iradesini belirleyecek bir diğer nokta, etkilenmesine ve takdir etmesine rağmen, aşktan uzaklığı sebebi ile Batı bilimine⁸⁵ karşı Medine toprağından yana tavır almasıdır:

“Batı ilminin cilvesi aklımı başımdan alamadı benim,
Medine ve Necef’in toprağı sürmesidir gözümün.” (*Bâl-i*

Cibrîl, s. 59)

84 Thomas Carlyle, Kahramanlar, (çev. Reşat Nuri Güntekin), İstanbul ts., s. 171.

85 Leaman da İkbâl’in Batı kültürü ve bilimi olarak gördüğü şeyleri eleştirdiğini belirtmektedir. Leaman, “İhya Geleneğinde Said Nursi’nin Yeri”, s. 45.

İkbal, kendi iradesini bu mısra ile göstermektedir. Bu yönüyle İkbal'i, Sezai Karakoç'un 'Masal' isimli şiirinde tahlil ettiği 'doğu'nun yedinci oğlu' olarak tanımlayabiliriz.⁸⁶ Çünkü, "İnsan-insan, insan-tabiat ve insan-Yaratıcı ilişkilerini düzenlemeyi kendi 'doğruları' altında yapmaya çalışan her stil ve sistem, özgürlüğünü kendi hareket noktalarından yani aksiyomlarından alır."⁸⁷

İkbal'in meziyetlerinden biri, Batı kültürü ile öğrenim görmüş olanların aksine maneviyata yönelen biri olmasıdır. Ruhî, irfanî, işrakî boyuttan kuvvetli tarzda yararlanmıştı. Bu açıdan ibadetin, zikrin, fikrin, nefis murakabe ve muhasebesinin, bilahare hareketin, davranışın, maneviyatın bugün içe yöneliş saydıkları konunun geniş bir değere sahip olduğuna inanmıştır.⁸⁸

İkbal, bu meziyetine bağlı olarak Allah ile olan manevî bağıni sürekli korumuş ve geliştirmiştir. Oğlu Cavid, babasının salih bir evlât isteğini içeren duasını şöyle anlatır: "Dünyaya gelişimden (1924) bir ya da birkaç yıl önce, babam Müceddid-i Elf-i Sani olarak ta bilinen Şeyh Ahmed Serhendî (*İ. Rabbani*)'nin türbesini ziyaret etmiş. Bu 16. yüzyıl sūfisi, imparator Ekber'in din politikasını eleştirmiş ve İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücud kavramını yayarak Hindistan'daki İslâm milletinin kurucularından olmuştur. Babam türbede dinî ve ahlâkî ideallerine göre yetiştireceği bir evlât -bir oğul- için dua etmiş. Eğer Allah

86 Bu şiirden birkaç mısra: "...Gömün beni değiştirmeden/Doğulu olarak ölmek istiyorum ben/Sizin bir tek ama büyük bir gücünüz var:/Karşınızdakini değiştirmek/Beni öldürseniz de çıkmam buradan/Kemiklerim değişecek toz ve toprak olacak belki/Fakat değişmeyecek ruhum/Onu kandırmak için boşuna dil döktüler..." Sezai Karakoç, *Zamana Adanmış Sözler*, İstanbul 1985, s. 18-19.

87 Uyanık, "Muhammed İkbal'e Göre 'Çağdaşlık' Kavramı", s. 93.

88 Mutahhari, *Son Yüzyıldaki İslâmî Hareketler*, s. 45.

kendisine bir oğul ihsan ederse, onu da bir gün türbeye getireceğine and içmiş.

Yakarışı işitilmişti ve 1934 yazında kolayca etkilenebileceğim bir çağda, beni Serhend'e götürdü. ...Kur'an okuyan babamı seyrettim. Hüzünlü sesi türbenin karanlık kubbesinde yankılanıyor ve gözyaşları yanaklarından aşağıya boşanıyordu. ...Babamın ağladığını ilk kez görüyordum."⁸⁹

İkbal'in görüş yetisi yani basireti oldukça derindi. Kişiliğindeki manevî bir unsur olarak değerlendirebileceğimiz bu özelliği onun tefekkürü olan yatkınlığından gelmekteydi. İkbal'in kullandığı kelimeler bu engin tefekküründen damıtılan sözlerdir. Kendisi de bu gerçeğe işaret etmektedir:

"Ben pişkin söz, olgun söz, manalı söz söylerim. Bir konak yeri var ki, ortalarda görünmez. Sen ondan hiç bahsetme, ne lüzumu var bunun! Yürüyüşünü bozma; bir yol tutmuşsun, yürü." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 70)

İkbal'in basiretinin genişliği kendi mısralarına yansımıştır. İki cihanın da, onun basireti kapsamında olduğunu belirtir:

"Sıyrıldı perde hep gözlerimden; artmakta şevkim, artmakta şevkim.

Her şeyi gâhi görmekte didem; bazen de görmem;
İşte bu yüzden, bin ızdıraba düşmekte gönlüm." (*Zebûr-i Acem*, s. 183)

"Bazen bir saman çöpü perde olur gözüme.
Bazen öyle olur ki, bir bakışla her iki cihanı da görürüm." (*Zebûr-i Acem*, s. 148)

"Benim zayıf gözüme ne baharlar açtın sen!
Şimdi bağda bahçede yeni yeni çileyen bir sülün gibiyim ben" (*Zebûr-i Acem*, s. 155)

89 Cavid İkbal, "Babam İkbal", I, (çev. Yener Sonuşen), Diriliş Gazetesi, sy. 75, 9 Ocak 1983; Diriliş D., Dönem: 7, sy. 1, 25 Temmuz 1988, s. 11.

“Manzaradan mahrum olana yine görebilen göz ver
Gördüklerimi başkalarına da göster” (*Bâng-i Derâ*, s. 80)

“Görüş, anlayış sahibi isen, nağmeyi terennüm edilmeden henüz ses cihazı içinde iken duyarsın.” (*Müsafir*, s. 43)

İkbal’in, basireti zayıf olan insanlara yaptığı eleştiriyi de eklemeliyiz: “Senin görüşün ve idrakin tamamen yanlıştır; aklın kifayetsizdir. Sen, bunlarla ancak Musa’nın âkıbetine uğrarsın.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 115)

Eserlerinde yansıttığı basiretini İkbal, gelecek ile ilgili fikirleri içerisinde de işlemiştir.

“Ey Kurtuba’nın önünden akıp giden Kebir Irmağı, kenarında senin,

(*İkbal diye*) Biri oturmuş rüyasını görmektedir bir başka devrin.

İstikbal henüz mukadderat perdesi altında gizlidir,
Gözlerimin önünde onun seheri perdesizdir.

Eğer fikirlerimin üzerinden perdeyi kaldırırsam görülecektir,

Avrupa benim kehanetlerime tahammül edemeyecektir.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 102)

İkbal’in öğretici kimliğine de değinelim. O’nun bu yönünü de manevî bir unsur olarak değerlendirebiliriz. Yaşadığı hızlı ve yoğun bir hayat serüveni sonucu İkbal’in en önemli didaktik tavsiyesi insanın, güçlü iradesine rağmen tedbirli olması yönündedir:

“Araştırmanı, tetkikini iyi düşünerek tedbirli ve usulü dairesinde hareket ederek edere ve enfüs-ü afakı ele geçir.” (*Rumûz*, s. 121)

İnsan, böylece her iki cihanı da ele geçirebilir. İkbal, Şarktan Haber isimli kitabını, Afganistan Devleti hükümdarı Emir Emanullah Han hazretlerine ithaf etmiştir. Bu

ithafla ilgili olarak yazdığı mısralarda der ki: “Azim ve iraden mülkündeki dağlar gibi kavi ve muhkemdir. O kadar ihtiyatlı ve tedbirli hareket edersin ki, her güç şey, seninle karşılaşınca kolaylaşır.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 15)

Düşünce ve davranış boyutlarıyla İktbal’in kişiliğine baktığımızda kendisinde şu temel özellikleri görmek mümkündür: Keskin akıl, titiz ve eleştirici bir ruha sahip olması, yüksek ve düşündürücü duygu asilliği, sevgi ve merhamet dolu bir yürek.

ANA HATLARIYLA DÜŞÜNCE YAPISI

Muhammed İktbal’in kişisel kitaplığında, kendisinin vefatı esnasında 433 adet kitap olduğu tespit edilmiştir. Bu kitapların çoğunluğunu felsefe, sosyal bilimler, edebiyat ve tasavvuf oluşturmaktadır.⁹⁰ İngilizce kitaplar arasında yer alan Arapça ve Farsça eserlerin adedi hiç de az değildir. Descriptive Catalogue of Allama Iqbal’s Personal Library isimli eserde ayrıca, kendisine hediye edilen kitaplarda olan imzalar ile bazı kitaplarda kendisinin aldığı notların bulunduğu sayfaların fotokopileri de yer almaktadır.

İktbal, Ahmed Han’ın başlattığı Aligarh hareketinden fazlasıyla etkilenir. Dikkatle incelendiğinde, dinin akli ve felsefi boyutlarıyla ele alındığı The Reconstruction’daki İktbal’in fikirleri, Ahmed Han’ın içtihatçı fikirleriyle benzerlikler göstermektedir. Zira konferansların temel amacı, dinde yeni bir yapılanmaya gerek olduğunu felsefi ve ilmi gerekçeleriyle ortaya koymaktır.⁹¹

90 Muhammad Siddiq, Descriptive Catalogue of Allama Iqbal’s Personal Library, Lahore 1983; krş. Hasan, “The Library of Iqbal”, Life of Iqbal, II, 440-446.

91 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 29-30.

İkbal'in karizmatik tabiatı, yaşadığı günün şartları içerisinde daha çok ön plâna çıkmıştır. Muhammed Ali Cinnah'ın, İkbal'in bu yönde örnek aldığı ve etkilendiği kişiler için söyledikleri şöyledir: "İkbal, sade bir mütefekkir değil, bir fikir lideri idi. Benim arkadaşımdı. Hint Müslüman Cemiyeti teşekkülünün geçirdiği en karanlık günlerde o, metin bir kaya gibi daima dimdik durdu ve asla sarsılmadı. İslâm ittihadı hususundaki rehberleri Nadir Şah, Seyyid Cemalettin-i Afgani ve Said Halim Paşa'dır."⁹²

İkbal'in Allah hakkındaki görüşleri, belli bir gelişme çizgisini takip ettikten sonra olgunluk seviyesine ulaşmıştır. İkbal, temel İslâmî eğitimini kendi ülkesinde gördükten sonra 1905-1908 yılları arasında İngiltere'de Cambridge Üniversitesi'nde tanınmış Yeni-Hegelci filozof McTaggart⁹³ ve psikolog J. Ward'ın yanında çalışmalarına devam etti.⁹⁴

İkbal, Batı bilimi ile kurduğu yakın temasta, özellikle insan-din ilişkilerini ele alan düşünürlerle ilgilenmiştir. Freud, Jung ve W. James gibi psikolog ve din psikologlarının eserlerini inceleyip, bunları tenkide ve değerlendirmeye tabi tutmuş ve kısmen de, kendi modeli için yararlanmıştır.⁹⁵

92 Tarlan, "İkbal, Manevî Hüviyeti", Esrâr, s. 13.

93 İkbal'in McTaggart'ın düşüncesinden etkilenmesi hakkında bkz. Javed Majeed, "Putting God in His Place: Bradley, McTaggart and Muhammad Iqbal", *Journal of Islamic Studies*, c. 1, sy. 2, (July 1993), s. 208-236.

94 M. M. Sharif, *About Iqbal and His Thought*, Lahore 1964, s. 9'dan naklen Mehmet S. Aydın, "Muhammed İkbal'in Din Felsefesi'nde 'Ulûhiyet' Kavramı", *İslâm İlimleri Enstitüsü D.*, sy. 4 (1980), s. 200; *Din Öğretimi*, sy. 7 (Nisan-Haziran 1986), s. 20; *İslâm Felsefesi Yazıları*, s. 165.

95 Bu konuda dikkate değer çalışmayı Nazır Qaiser yapmıştır. Bkz. *A Critique of Western Psychology and Psychotherapy and Iqbal's Approach*, Lahore 1994, s. 61-79; 169-196; Ayrıca bkz. Asif Iqbal

İkbal, engin bir ruha sahipti. Kendisinde değer bulduğu her yıldızdan ışık almağa çalışmıştır. Başka bir deyişle, bal yapabilmek için arı gibi, en güzel çiçek tozlarına talip olmuştur. Bu arayış serüveninde takdir edilecek husus, Batılı da olsa hikmet'i gördüğü yerde almasıdır. Kendisinin bu konudaki ifadesi şöyledir: "İtiraf ediyorum ki ben Hegel,⁹⁶ Goethe, Mirza Galib,⁹⁷ Abdulkadir dil⁹⁸ ve Wordsworth⁹⁹'tan çok istifade ettim. Hegel ve Goethe,¹⁰⁰ maddenin bätünü hakikatine ulaşmamda bana yol gösterdiler. Bidil ve Galip, Batı şiir değerlerini özümseyerek duygu ve ifadede 'Doğululuk' ruhunu nasıl canlı tutacağını öğrettiler. Wordsworth ise öğrencilik yıllarımda beni inkârdan kurtardı."¹⁰¹

İkbal'in Türklere olan derin sevgisinin bazı kaynakları vardır. Bu kaynakların en önemlisi Osmanlı'nın İslâm'ın gelişmesine yaptığı katkıdır. Asırlar boyunca hilafeti Osmanlı temsil etmiştir.¹⁰² Hindistan yarımadasında

Khan, "James and Iqbal (A New Approach to Psychology of Religion)", *Iqbal Review*, c. 37, sy. 3 (October 1996), s. 73-87.

- 96 İkbal, Hegel'den etkilenmiş olmasına rağmen geliştirdiği 'self' kavramı Hegel veya neo-Hegel'ci tavıra dayanmaz. Muhammad Fayyaz, "Self and Synthesis", *Iqbal Review*, c. 28, sy. 3, (Oct-December 1987), s. 43; İkbal ve Hegelizm ilişkisi için bkz. Mohammed Maruf, *Iqbal and His Contemporary Western Religious Thought*, Lahore 1987, s. 3-10.
- 97 Mirza Esedullah Han Galib (1797-1869), Urdu dilinin en büyük gazel şairlerinden. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Eşfak Berki, "Galip Mirza Esedullah", *DİA*, XIII, 328-329. Ayrıca Galip-İkbal ilişkisini için bkz. B. A. Dar, "Ghalib and Iqbal", *Iqbal Review*, c. 10, sy. 3, (October 1969), s. 25-43.
- 98 Mirza Abdulkadir Bidil (1644-1720) Son dönem Farsça şairlerinden. Tasavvufa meyilli kişiliği yüzünden saray şairliğini terk etmiştir.
- 99 William Wordsworth (1770-1850) Romantizm akımının önde gelen İngiliz edebiyatçılarından.
- 100 Goethe'nin etkisi için bkz. M. Ikram Chaghatai, *Goethe, Iqbal and The Orient*, Lahore 1999; Schimmel, "İkbal'in Düşüncesinde Batı'nın Etkisi", s. 12-13.
- 101 *Sazrat-e Fikr-e İkbal*, Ed. Cavid İkbal, s. 105'den naklen Soydan, *Aşk ve Tutku* s. 29; Hasan, *Life of Iqbal*, I, 20.
- 102 Hindistan ile Osmanlı ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Azmi

tarih boyunca pek çok Türk Devleti'nin kurulması da siyasî sebep olarak zikredilebilir. Gazneli hükümdarı Sevüktekin'in 986 yılında Hind'e yaptığı ilk Türk-İslâm akını ile etkileşimler başlamıştır. Gazneli Mahmud'un önderliğinde Türk askerlerinin 1001-1027 yılları arasında Hind'e düzenlediği onaltı sefer ile bölgeyi fethi ve bu fetihler sonrasında bölgede olumlu izler bırakması dikkat çekicidir. 1206 ile 1526 yılları arasında kuzey Hindistan'da hüküm süren Delhi Türk Sultanlıkları ile 1526 ile 1858 yılları arasında daha geniş bir coğrafyada tam 322 yıl hüküm süren Bâbur Devleti'ni hatırlamak gerekir.¹⁰³ İktisat'taki Türk sevgisinin edebî ve kültürel bir yanı daha olduğunu düşünülebilir. Hindistan'da gelişen Türk edebiyatının etkisi sanıldığından daha fazladır. Aynı zamanda şiirlerdeki mutasavvıfların fikirleri de Hindistan'ı etkilemiştir. Yapılan tespitlere göre, İran ve İngiltere'ye götürülen eserlerin dışında Hindistan kütüphanelerinde 161 el yazması Türkçe eserin 102 adedi Türk dili ve edebiyatı hakkında yazılmıştır. Divan ve mesneviler çoğunluktadır. Yine bu kütüphanelerde 34 Türkçe-Farsça ve Farsça-Türkçe lügat tespit edilmiştir.¹⁰⁴ Görülmektedir ki coğrafi uzaklığa rağmen çok sayıda edebî eser Hindistan'a ulaşmış, bu eserlerin muhtevaları dolayısıyla asırlarca Türk sevgisinin yaşamasına sebep olmuştur.

Şimdi de İktisat'ın adeta kendi ruhunun yapıcısı, öncüsü olarak gördüğü, onların kurduğu zincire halka

Özcan, Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), Ankara 1997, s. 5-30.

103 Yılmaz Öztuna, İslâm Devletleri (Devletler ve Hanedanlar), Ankara 1996, (2.bsk.), I, 821-886, 968-976; Meriç, Bir Dünyanın Eşiğinde, s. 412; Ayrıca bkz. Ahmet Davutoğlu, Stratejik Derinlik, İstanbul 2001, s. 459.

104 Ali Fuat Bilkan, Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı, Ankara 1998, s. 13-14. Kitapta söz konusu eserlerin listeleri ve ayrıntılı künyeleri mevcuttur.

olmak istediği kişilerle olan bağıını belirlemeliyiz. İkbâl'in doktora çalışması olan İran'da Metafizik'in Gelişimi isimli eserin sunuş yazısını yazan M. M. Şerif'in de belirttiği gibi İkbâl, bu eserinde İbn Arabî'den övücü bir dille söz ederken, gelecekteki ustası ve kılavuzu Mevlâna Celâleddin-i Rumi'ye hemen hemen hiç yer vermemiştir.¹⁰⁵ Bu durum o dönemde İkbâl'in Mevlâna'yı tanımadığı anlamına gelmez. Çünkü yukarıda da işaret ettiğimiz gibi her şeyden önce babası bir mevlevî dervişi idi. Ancak bu dönemde İkbâl'in İbn Arabî'nin düşüncelerinden fazlasıyla etkilendiğini görmekteyiz. Şerif'in, İkbâl'in bu eserde savunduğu panteist¹⁰⁶ dünya görüşünü bir kaç yıl sonra tamamen reddettiği¹⁰⁷ şeklindeki fikrine katılmak mümkün değildir. Varoluşun sırlarını hem kişisel benlik düzeyinde hem de tabiatın içkinliğinde keşfetme gayreti, İkbâl'in kişiliğinde ana dinamiklerden biri olmuştur. Söz konusu kitabın belirttiğimiz sunuş yazısında Şerif'in ve İkbâl'i tahlil etmeye çalışan daha bir çok kişinin belirttiklerinin aksine İkbâl, bu doktora tezinden birkaç yıl sonra vahdet-i vücud teorisini tamamıyla reddetmemiştir. O, bu teoriyi farklı bir yansıması olan vahdet-i şuhûd teorisi ile birlikte ele almıştır. O'nun bu konudaki eleştirileri daha çok, teorinin özünden ziyade vahdet kavramının açılımının pratik hayatta yanlış anlaşılması ve özellikle yaşadığı coğrafyada meskenete sevk etmesiydi. Mevlâna'yı kendi ruhunun mimarları arasına koyarak ve O'nu sürekli izleyerek

105 The Development, s. III; krş. İran'da Metafizik, s. 7.

106 Orijinal metinde yâr alan "Pantheism" kelimesi çevirilerde veya telif çalışmalarda "vahdet-i vücûd" teriminin karşılığı olarak yer almaktadır. "Pantheism"ın "vahdet-i vücûd" ile eşlenmesi sonucu hem dinamikleri hem de sonuçları açısından çok farklı yorumlar ortaya çıkmaktadır.

107 M. M. Sharif, "Foreword", İkbâl, The Development, s. III; krş. İran'da Metafizik, s. 7.

bu düşünce formunun (vahdet-i vücüd) derinliğine nüfuz etmiş, varoluştaki tevhidi prensipten hiç ayrılmamıştır.

Burada varabileceğimiz nokta, İkbâl'in Yaratanı ve yaratılanı keşfetme serüveninde, İbn Arabî öğretisi ile başlayan tasavvufî perspektifin hâkim olduğudur. Kişiliğinin içe dönük olan yönünün bu etkiyle şekillendiğini söylemek mümkündür.

Ekber S. Ahmed'in bu konudaki yaklaşımı da görüşümüzü desteklemektedir: "İlâhî varlık her yeredir; yavrusuna bakan bir ananın gözlerinde, güneşin doğuşunda, bir kuşun uçuşunda, baharın ilk açan çiçeklerinde göze görünebilir. Yaradılışın mucizeleri ve esrarı, tek bir hal-kın tekelinde olamaz. Süfiler, İkbâl gibi Allah'ı her yerde, hatta ateistlerin arasında bile görürler; yalnızca camide değil."¹⁰⁸

İkbâl'i tanımada dikkate alınması gereken bir başka kişi de Hallâc-ı Mansur'dur. Bu etkiyi İkbâl'in Câvidnâme isimli eserinden hareketle ortaya koyanlardan biri de A. Schimmel'dir.¹⁰⁹ İkbâl, 1932 sonlarında Paris'te Bergson'u ziyaretine ilaveten Louis Massignon'u da ziyaret edip önemli bir görüşme yaptı. Massignon'a, Hallac-Nietzsche ilişkisine ait düşüncelerini anlattı ve ondan Hallac'ın düşünce dünyasına ilişkin yorumlarını dinledi.¹¹⁰ Bu görüşmeden sonraki zamanda çıkan *The Reconstruction*, İkbâl'in Hallac ve tasavvufîla ilgili düşüncelerindeki en ciddi değişikliği sahneler. 'Enel'-Hak', *Reconstruction*'da gerçek ben'in bir ifade edilişi,¹¹¹ Armağan-i Hicaz'da

108 Ahmed, Postmodernizm ve İslâm, s. 65.

109 Bkz. Câvidnâme, s. 142.

110 Schimmel, Gabriel's Wing (A Study Into The Religious Ideas of Sir Muhammad Iqbal), Lahore 1989, (2nd ed.), s. 51-52.

111 Bkz. M. Iqbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, (edited and annotated by M. Saeed Sheikh), Lahore 1996 (3rd ed.), s. 77, 88.

ise toplumsal ben'in kendini ispatı olarak sunulmaktadır.¹¹² Enel-Hak, "bir su damlasının denize katılması değil, ancak ölmez bir tabirle, insanî egonun daha derin bir kişilik içinde devamının anlaşılıp takdir edilmesi ve cesaretle tasdikinin ifadesidir."¹¹³ Diyebiliriz ki, İktbal, kendisini Hallac'ın, modern dünyadaki bir belirışı olarak ortaya koymakta ve en hayati düşüncelerini onun ağzından dile getirmektedir.¹¹⁴

KUR'AN VE PEYGAMBER SEVGİSİ

İktbal'in kişiliğini ve düşüncesini oluşturan temel iki dinamikten birincisi Kur'an'dır, diğeri ise Hz. Muhammed'dir. Her ikisinin etkisi, çocukluğundan gelmektedir. Çünkü her şeyden önce babası hem Kur'an, hem de Peygamber âşığı idi. Kur'an, İktbal'e göre Nur'un kaynağıdır. İlahî mesajı barındıran kutsal bir kitaptır. Hz. Muhammed (s.a.s.) ise İktbal için ideal bir insan ve Müslüman modelidir. İktbal, benlik şuurunun en yüksek noktaya çıkma hâlini Hz. Muhammed'de görür. Fazlurrahman, İktbal'in Hz. Muhammed'in aktivitesi ile Kur'an'ın gerçek mesajını ve kişiliğin öz tabiatındaki ilişkiyi yeniden keşfetmesini O'nun vizyonu olduğunu söyler.¹¹⁵

İktbal, babasından Kur'an okuyarak eğitimine başlamıştır. Kur'an'ı ezberlemiştir.¹¹⁶ O'nun Kur'an hakkındaki değerlendirmesini kendi mısraında görmek mümkündür:

112 Schimmel, Gabriel's Wing, s. 350.

113 The Reconstruction, s. 77.

114 Yaşar Nuri Öztürk, "Hallac'ın Çağdaş Müridi: Muhammed İktbal", Hallac-ı Mansûr ve Eseri, İstanbul 1996, (2.bsk.), s. 213.

115 Fazlur Rahman, "Iqbal's Idea of The Muslim", Islamic Studies, c. 2, sy. 4, (1963), s. 442-443; Ayrıca bkz. M. Rafiuddin, "Iqbal's Idea of The Self", Iqbal, c. 1, sy. 3, (January 1853), s. 22-23.

116 el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 208.

“Bizim varımız yoğumuz kitap (*Kur'an*) ve hikmettir. Bu iki kuvvet millete itibar, kudret verir.” (*Müsaafir*, s. 57)

İkbal, Kur'an'a diyalektik metodla donanmış bir kitap ve metafizik bir düşünüm tavrıyla yaklaşır.¹¹⁷ Aslında O, bu tavrın da ötesine geçerek, babasının da kendisine öğütlediği gibi, vahyin ilk ân'ını yakalamak ister. Konferansında belirttiği üzere; “Bir İslâm sūfisinin dediği gibi ‘mü’mine de kitap Hz. Peygamber’e vahyolunduğu gibi inmedikçe, onun bu kutsal kitabı anlaması mümkün değildir.”¹¹⁸

“Kur'an'ın başlıca hedefi, Allah ve evrenle olan çok yönlü ilişkilerinin yüksek şuurunu insanda uyandırmaktır.”¹¹⁹ diyen İkbal'de sūfi yaklaşım tarzının veya daha net bir ifadeyle tasavvufun müspet bir katkısı da, Kur'an'ın amacı olan Allah ve kâinat arasındaki çok yönlü münasebetlerin yüksek şuurunu insan ruhunda uyandırmasıdır. Böylece insan ruhu berraklık kazanır, krizler ve olaylar karşısında dayanma gücünü artırır.¹²⁰

en-Nedvi, Kur'an-ı Kerim'i, İkbal'in kişiliğini oluşturan temel faktörlerden biri olarak değerlendirmektedir.¹²¹ Kul Sadi de aynı görüşü paylaşmaktadır: “İkbal'in kaynakları başta Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdir. Bu iki temel kaynaktan sonra, Asr-ı Saadet'ten kendisine kadar gelen İslâm irfan ve medeniyetidir. İkbal'in düşünce yapısı bu temellere oturmuştur.”¹²² İkbal, hiçbir şeyi bu kitaptan üstün tutmamış ve dünyanı en zengin, en akıllı ve en bilgili insanınca verilecek olan hiçbir hediye bu kitaba

117 Aziz Ahmed, Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm, s. 215.

118 The Reconstruction, s. 143.

119 The Reconstruction, s. 7.

120 Uyanık, “Muhammed İkbal'e Göre ‘Çağdaşlık’ Kavramı”, s. 90.

121 en-Nedvi, Muhammed İkbal'in Mesajı, s. 43-46; Büyük İslâm Şairi, s. 36-38.

122 Kul Sadi, Doğunun Uyanışı: İkbal, s. 194; Ayrıca bkz. Waheed Ishrat, “The Origins and Sources of Iqbal's Philosophy”, Iqbal Review, c. 31, sy. 3, (Winter 1990), s. 27-72.

eşdeğerde görmemiştir.¹²³ İkbal, Kur'an'la nefes alıp veren ve tüm düşünce ve yaşayışını Kur'an'a oturtan bir iman ve fikir adamıdır.¹²⁴ İkbal'in sadece dinsel yaklaşımlarının değil, tüm felsefesinin motor gücü ve zaman üstü kaynağı Kur'an'dır.¹²⁵ İkbal Kur'an'ın öğretilerini esas olarak dinamik bir dünya görüşüne doğru yönelen bir husus olarak görür. Bir hukuk kaynağı olarak içtihat, O'nun iddiasına göre bu ilkenin altını çizmektedir.¹²⁶

İkbal'in bilgisi Helenistik teorilere bağlı çalışmalardan değil, aksine Kur'an'a bağlı çalışmalardan gelmektedir. İkbal, Kur'an'ı babasından sanki vahiy esnasında oradaymış gibi berrak bir zihinle okuması gerektiğini öğrenmişti.¹²⁷

Kur'an'ın aslî mefhumlarını belirli bir tertiple ele alıp şiirlerine hareket noktası yapan bir sanatkârın eserlerinde ayetlere de yer vermesi tabîi karşılanmalıdır. Ancak bu son durumda ayetlerin bütün olarak değil de şiirin elverdiği ölçüde yer aldığı da hatırlatılmalıdır.¹²⁸ Ancak The Reconstruction isimli konferans metinlerinde ayetleri bütün olarak kullanmıştır. 157 sayfalık bu eserde kullandığı ayet sayısı 331'dir. Bu ayetler 67 farklı surelerden alınmıştır.¹²⁹ Bazı ayetlerin birkaç kez kullanıldığı da göz önüne alınırsa eserin Kur'an'a dayalı olarak yazıldığı söylenebilir.¹³⁰

123 en-Nedvi, Muhammed İkbal'in Mesajı, s. 46.

124 Yaşar Nuri Öztürk, "Muhammed İkbal'i Tanıyabilmek", Kur'an Mesajı, sy. 2 (Aralık 1997), s. 43.

125 Yaşar Nuri Öztürk, "Muhammed İkbal'i Tanımalıyız!", Yeniden Yapılanmak (Kur'an'a Dönüş), İstanbul 1996, s. 103; "Muhammed İkbal'i Tanıyabilmek", s. 44.

126 Aziz Ahmed, Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm, s. 175.

127 Meriem Sellam, "İqbal: A Tuner of The Harp of Brotherhood", Arabia, c. 4, sy. 41, (1985), s. 92.

128 Ahmet Suphi Fırat, "İkbal'in Sanatında Kur'an ve Sünnet'in Yeri", Muhammed İkbal Kitabı, İstanbul 1997, s. 42.

129 Ayetlerin dökümü için bkz. The Reconstruction, s. 220-224.

130 "Ey inanmışlar duyun, nüktem aziz,/At, kılıç vardır; varız Kur'an'la

Cavid İkbâl, babasının Kur'an okunurken etkilenmesini bir anısı ile anlatır: "Arkadaşı olan Hicazlı bir Arap genellikle onu ziyarete gelir ve ona Kur'an'dan pasajlar okurdu. Arabın çok şirin bir sesi vardı ve ne zaman Kur'an okusa babam beni çağırır, yanına oturturdu. Bir keresinde Müzzemmil Süresi'ni okuduğunda babam dehşetli etkilenmiş ve Arap bitirdikten sonra, başını kaldırıp bana dönerek 'Kur'an'ı işte böyle okumanı isterdim' demiştir."¹³¹

İkbâl, Kur'an'ı kendi mürşidi, Hz. Muhammed'i gönülünün sevgilisi, Rûmî'yi ise rehberi olarak kabul etmiştir. Böylece İkbâl, o mükemmel 'Benlik Felsefesi'ni kurmuştur.¹³² İkbâl, Müslüman'ın İslâm'ı ve Hz. Peygamber'i sınırsız bir şekilde sevmelerini ister. Kur'an ve Hz. Peygamber onların davranışlarını yönlendirmelidir. Doğru ve güçlü bir Kur'an vizyonu, toplumun enerjisini yönlendirmelidir.¹³³

İkbâl -eserleri gözden geçirildiğinde görülür ki- her eserine besmele ile başlar. Çünkü O, Resûl-i Ekrem'e sonsuz sevgi ve saygıyla bağlanmış bir sanatkar, Resûl-i Ekrem'in 'Besmele ile başlanmayan her ciddi iş akamete mahkûmdur' sözünü rehber edinmiştir.¹³⁴ İkbâl'in eserlerinin girişinde besmelenin yer alması ile Kur'an'daki surelerin besmele ile başlaması arasında bir ilişki kurulabilir.

Peygamber, İslâm'ın merkezî unsurlarındandır; bu konuda Müslümanların hiçbir kuşkusu olamaz. İkbâl, en ünlü şiirlerinden biri olan Cevâb-ı Şikvâ¹³⁵'da bu

biz!..." İkbâl, "Cavide Hitab", Câvidnâme, (çev. Ahmet Metin Şahin), Bursa 1997, s. 285; Câvidnâme, Lahor 1982, s. 240.

131 Cavid İkbâl, "Babam İkbâl", III, Diriliş Gazetesi, sy. 77; Diriliş D., s. 14.

132 Mian Beşir Ahmed, "Rûmî ve İkbâl", Rumî ve İkbâl (Konferans, makale vs metinleri), İstanbul 1952, s. 33; krş. Sebilürreşad, c. 5, sy. 116, (Aralık 1951), s. 253-255.

133 Fazlur Rahman, "İqbâl's Idea of The Muslim", s. 439.

134 Fırat, "İkbâl'in Sanatında Kur'an ve Sünnet'in Yeri", s. 41.

135 Bu şiir Bâng-i Derâ isimli kitabında yer almaktadır. "Şikve" isimli şiirine cevap mahiyetinde yazmıştır. Her iki şiirin çevirisi için bkz.

merkeziliği vurgulamaktadır.¹³⁶ Allah, burada Şikvâ'ya yanıt vermekte ve şöyle bitirmektedir: “Muhammed’e sadıksanız, varlığım sizin/Nedir bu kâinat? Kaderini yazmak için/kâğıt da kalem de elinizde sizin.”¹³⁷

İkbal, inanan her insanın kalben Hz. Peygamber’e bağlı olduğunu söyler. O, insan ile mutlak varlık arasında bir köprüdür. Ayrıca insanlığın zirvesi olduğu için de her insanda O’nun katına yükselme arzusu vardır. Çünkü O, ideal bir şahsiyet olarak varlığı arzu edilendir:

“Müslüman’ın kalbinde Mustafa’nın makamı vardır. Siz, onun adı ile şeref kazanırsınız.

Hira (dağ) halvetgâhına çekildi. Orada yeni bir dünya inşa etti.

Bir millet, Hüsrev’in tahtı üzerinde yükselsin, orada rahat bir uykuya varsın diye gecelerce gözlerine uyku girmedii.

Savaş vaktinde kılıcı, demirleri eritir; namaza durunca gözlerinden yaşlar dökülürdü.

Cihanda yeni bir usul, ayin vazetti. Eski kavimlerin kanunlarını ortadan kaldırdı.

Onun nazarında alçak ve yüksek bir idi. Kölesi ile aynı sofrada yemek yerdi.” (*Esrâr*, s. 29)

İkbal’in siyasi felsefesi de İslâm’ın iki temel ilkesine -Allah’ın birliği ve Hz. Muhammed’in Peygamberliği- daya-

İkbal, *Aşk ve Tutku*, s. 38-45; 59-68; Muhammed Han Kayani, *Şiirleri Aynasında İkbal*, İstanbul 1995, s. 23-41. Ayrıca İngilizce çevirileri için bkz. *Complaint and Answer of Iqbal*, (çev. A. J. Arberry), Lahore 1997; *Shikwah, Jawab-ı Shikwah (Representation and Reply)*, (çev. Raja Sultan Zahur Akhtar), Lahore 1998; *Shikwa & Jawab-i Shikwa (Coplaint and Answer, Iqbal’s Dialogue with Allah)*, (çev. Khushwant Singh), New Delhi 1990, (3rd ed.).

136 Bkz. Erkan Türkmen, “Muhammed İkbal’in ‘Tanrı’ya Yakarışı ve Tanrı’nın Yakarışına Cevabı’ Üzerine Bir İnceleme”, *Türkçe İkbaliyat*, sy. 1, Lahore 1993, s. 55-69.

137 Iqbal, *Shikwah, Jawab-ı Shikwah (Representation and Reply)*, (çev. Raja Sultan Zahur Akhtar), Lahore 1998, s. 108.

nyordu. O'na göre İslâm Peygamberi, insanlığın fikrî ve manevî gelişimini temsil eden iki evrenin arasında duruyordu.¹³⁸

İkbal'in kişilik yapısında peygamber, merkezî bir konuma sahiptir. Yani hem İkbal için hem de inanan ve kemale ermek isteyen her Müslüman için peygamber ortak paydadır. O'nun sevgisi bizleri bütünlemektedir:

“Biz, Rum ve Arab'a bağlı değiliz. Bizi birbirimize bağlayan soy sop rabitası değildir.

Bir Hicazlı sevgiliye gönül vermişiz. Bizi birleştiren budur.

Yalnız onun sevgisi bizi birbirimize bağlamağa kâfidir. Gözümüze onun şarabının keyfi kâfidir.

O şarabın sarhoşluğu kanımıza kadar işlemiştir. O, eskiyi yakıp mahvetmiş ve yeniyi yaratmıştır.

Onun aşkı topluluk sermayesidir. Kan gibi milletlerin damarlarındadır.

Aşk, canda; soy sop, bedendedir. Aşk bağı soy sop bağından daha kuvvetlidir.” (*Rumûz*, s. 133-135)

Hz. Peygamber İkbal için bir aşk limanıdır. İkbal bütün cezbesini İslâm'dan aldı. İslâm'ı öğrendikçe cezbelendi, cezbelendikçe öğrendi ve sonunda Hz. Peygamber'in aşkıyla sakinleşti.¹³⁹

“Onun (Hz. Peygamber) gömleğinden kendi kokusu geldi; bizi coşturup “Allah hû” diye zikre saldı.

O coşkun, pervasız aşk, gönlümü ne hâle koydu. Sert, keskin şarap şişesini, ne hâle getirir.” (*Müsafir*, s. 50)

138 Aziz Ahmed, Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları, (çev. Latif Boyacı), İstanbul 1995, s. 98-99.

139 Yusuf Karaca, “Muhammed İkbal”, İslâmî Edebiyat, (Kasım-Ocak 1988-89), s. 46.

“İkbal’in Hz. Muhammed’e bakışı, Hallac’ın Nur-i Muhammedî anlayışının bir uzantısıdır. İkbal, her şeyden önce, Hz. Muhammed’in kişiliğini ve misyonunu nur (*ışık*) etrafında şekillendiriyor ki bu, Hallac’ın Sirac (*kandil*) Tâsîni’nde esas aldığı Muhammedî hakikat imajının bir tekrarıdır. İkbal’in Hz. Muhammed’den aldığı ruh ve ilham da ışıkla açıklanmıştır.”¹⁴⁰ Diyor ki İkbal:

“Benim vücudumu kendi aynası olarak yarattı.

Benim sabahım onun göğsündeki güneşendir.” (*Esrâr, s. 31*)

İkbal, Rumûz isimli eserinin son bölüm başlığını şöyle koymuştur: “Kitabın müellifinin âlemlere rahmet olan Hazreti Peygamber’e hâlini arz etmesi.”¹⁴¹ İkbal, bu bölümde Peygamber’e olan bağlılığını ve aşkını dile getirmektedir. Söz konusu mısralarda Peygamber’in, İkbal’in kişiliğini nasıl etkilediğini görebiliriz:

“Ey zuhuru ile hayata gençlik getiren (*Hz. Muhammed*),
senin tecellin hayat rüyasının tabiridir.

Yeryüzü, senin barigâhına saha olduğu için kıymet kazanmıştır. Asuman, senin barigâhının damını öpebildiği için ulvîdir.

...Ben, seni gördüm. Babamdan ve anamdan daha çok sevdim.

Aşk, bende bir ateş alevlendirmiştir. Benim canımı yaktığı için Allah ona uzun ömür versin.

Ney gibi benim malım mülküm feryattır. O feryat benim viran evimin meş’alesidir.” (*Rumûz, s. 136-137*)

en-Nedvî, İkbal’de peygamber sevgisinin günler geçtikçe arttığını, kuvvetlendiğini ve özellikle ömrünün son yıllarında, yanında Peygamberin veya Medine’nin adı anıldığında gözyaşlarını tutamaz olduğunu yazar.¹⁴² Cavid

140 Öztürk, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri, s. 260-261.

141 Rumûz, s. 136.

142 en-Nedvi, Muhammed İkbal’in Mesajı, s. 40.

İkbal de bir anısıyla en-Nedvî'nin bu anekdotunu desteklemektedir: “Babam benden Musaddas-ı Hali'den okumamı istemişti. Odada bulunanlardan birisi peygamber efendimiz hakkındaki ‘Peygamberlerden Şefaatçı Olanı’ diye başlayan yazıları okumamı istedi. İkinci bölüm okunamadan babam ağlamaya başladı. Bazen de kendisi kıraat ederdi. İslâm Tarihini, sık sık, Halife Ömer ve Halid bin Velid'in isimlerini anarak hikâyeye ederdi.”¹⁴³

Muhammed İkbal, kendisini fazlasıyla deşifre eden, iç dünyasını mısralara dökabilen bir şairdir. O'nun hayat çizgisini ve bu çizgideki etkileri kendi mısralarından anlayabiliriz. Aşağıda yer alan alıntıda Hz. Muhammed (s.a.s.)'in O'nun hayatında ve kişiliğindeki konumunu belirleyebiliriz. İkbal'deki peygamber aşkı çocukluktan babasının telkinleri ile başlamış, Medine'de defnedilme arzusuna kadar ulaşmıştır. Gençliğinde arayış içerisinde olan İkbal, kendi ifadesi ile şüphe ve felsefe tuzağında kalmış, ancak bu tuzaktan “aşk” motivasyonu ile kurtulmuştur. O'nun en büyük arzusu Hicaz'da vefat etmek ve orada defnedilmektir. Hicaz, İkbal için gerçek bir vatandı, onun özlemi ile yaşamıştır. Bilindiği gibi maalesef İkbal'in bu arzusu zahiren gerçekleşmemiştir:

“Ey canımda kendisinden başka bir şey mevcut olmayan, eğer emredersen bu emelimi açıklayayım:

Hayatımda dinî amellerin ecir ve sevabı olmadığı için bu emel bana yakışmıyor.

Onu açıklamaktan utanıyorum. Lâkin senin şefkatin bana cesaret veriyor.

Senin merhametin bütün dünyaya şamildir: istiyorum ki Hicaz'da öleyim.

143 Cavid İkbal, “Babam İkbal”, III, Diriliş Gazetesi, sy. 77; Diriliş D., s. 14.

...Eğer benim vücudumun zerreleri senin kapından dirilir ve mahşer hayatına katılırsa bugün ne kadar bedbaht isem yarın o derece bahtiyar olurum.

Senin bulunduğun şehir ne mübarek bir şehirdir. Senin mübarek vücuduna istirahatgâh olan toprak ne bahtiyar topraktır.

«Orası benim yarımın meskeni, şahımın memleketidir. Âşık indinde vatan sevgisi budur.»

Bahtımın yıldızını aydınlat da bana duvarının gölgesinde bir mezar ihsan et.

Ta ki orada gönlüm huzura kavuşsun. Bu perişan cıva zerrelere benzeyen varlığım bir derlenip toplansın.

Feleğe diyeyim ki: «Bak benim huzur ve rahatıma; hayatımın başlangıcını gördün; sonuma bir bak.» (Rumûz, s. 136-140)

MEVLÂNA İLE ETKİLEŞİMİ

Hız. Mevlâna, İkbâl için hem hareket hem de varış noktasıdır. İkbâl'in İslâmî geleneğe yaslanmasında ve onu yenilemek istemesinde Mevlâna son derece etkilidir. İkbâl'e göre Mevlâna, ideal entelektüel Müslüman tipi için bir örnektir.

Mevlâna, İkbâl'in fikir ve irfan babasıdır. İkbâl, İslâm düşüncesinin damıtılmış hâlini, yani özünü O'nda bulmuştu. Tarlan'ın tespitine göre "Mevlâna, onun ruhî ve fikrî mihrabı olmuştur."¹⁴⁴ Mevlâna, nasıl Şemsi Tebrizi'de bambaşka bir ayna gördüyse İkbâl de Mevlâna'yı geniş ve engin bir çerçeve içinde kendisiyle hallüfası¹⁴⁵

144 Tarlan, "İkbâl, Manevî Hüviyeti", Esrâr, s. 13.

145 Hall ü fasl: Açıklayarak bitirmek. Bir meseleyi müspet bir neticeye bağlamak. Abdullah Yeğin, Yeni Lûgat, İstanbul 1975, s. 191.

eylemiştir diyebiliriz. Onun için ikisi birbirinden ayrılamaz bir hâle gelmiştir.¹⁴⁶

İkbal'in Mevlâna sevgisi ve bu yönüyle kişiliğindeki etkisi babası Nur Muhammed ile başlar. Babasının kişiliğindeki etkisinden bahsederken de geçtiği gibi, Nur Muhammed tam anlamıyla bir mevlevî idi.

İkbal, Doğu ve Batı'yı inceledikten sonra, zihinsel tatmin açısından aradığının Mevlâna'da olduğunu anlamıştı. Avrupa'yı ve Batı felsefecilerini iyice tanıyınca, Batı'ya duyduğu hayranlığı bir tarafa bırakarak, gerçeği Hz. Mevlâna'nın düşüncelerinde bulmuştur.¹⁴⁷ Bu yönünde Mevlâna'nın dinamik perspektifinin önemi büyüktür. İkbal, Mesnevi'nin hayata karşı pasif ve menfi bir davranış yerine her hususta müspet ve dinamik bir tavır vazettiğini keşfedince, yüzünü Mevlâna'ya döndürmüştür.¹⁴⁸

Şark'ın ilim ve hikmet kervanı içinde İkbal'in bilhassa kulak verdiği sistem sahibi büyük hakim, Mevlâna Celâleddin Rûmî'dir. Mevlâna, âlem halkının hariçte aradığı gerçeği, insanoğlunun kendi içinde bulacağını söylüyordu. O'nun vahdetçi felsefesinin hikmet ve aşk cevherlerini asırlar boyunca milyonlarca insan duymuş, fakat anlayan ne kadar da az olmuştur. Ama İkbal, belki de en ziyade anlayan ve O'nun ruhundan kendi ruhuna bir hakikat hazinesi taşıyanlardandı.... Şark'ın bu büyük iman adamı, Mevlâna'nın aynasına bakmakla bir gerçeği keşfetmiş; O'nun dinamik felsefesi, İkbal'in ruhunu da,

146 Selahaddin Savcı, *Pakistan Dil ve Edebiyatı*, İstanbul 1966, s. 67.

147 Erkan Türkmen, "İkbal'in Şiirlerinde İslâm Dinamizmi", *Yedi İklim*, c. 10, sy. 70, (Ocak 1996), s. 71.

148 Şerifül-Hasan, "Mevlâna ve İkbal", *Bildiriler (Mevlâna'nın 700.Ölüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlâna Semineri)*, Ankara 15-17 Aralık 1973, haz. Mehmet Önder, s. 128; Cavid İkbal, "İkbal ve Mevlâna, Mukayeseli Bir İnceleme" (tebliğ metni), II. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğleri, (Konya 3-5 Mayıs 1990), Konya 1991, s. 202.

idrakini de tutuşturan bir mürşid, bir manevî rehber (*guide spirituel*) olmuştur.¹⁴⁹

Çocukluğundan gelen sevgi, tahkiki bir süzgeç sonucunda sonsuz aşka dönüşmüştü. Tarlan'a göre Peyâm-ı Meşrik isimli eser İkbâl'deki aşkın bir tezahürüdür. Peyamı Meşrik, Şark ve Garb'ın eski ve yeni fikir diyarlarını adım adım ve müstesna bir nüfûz ile dolaştıktan sonra Konya'da Mevlâna'nın yeşil kubbesi üzerine yuva kuran bir devlet kuşunun içten gelen terennümleridir.¹⁵⁰

İkbâl'in terennümleri Mevlâna asmasından yapılan şarabın kadehe konmuş şeklidir. O, bize Mevlâna'nın aşk dolu mısralarını şerh etmiştir. Bu açıdan İkbâl'e Mevlâna'nın şarihi gözûyle de bakabiliriz. Dolayısıyla İkbâl'i anlamak, Mevlâna'nın alternatif bir yorumunu sergilemek anlamına gelir. "Eğer Mevlâna'nın Mesnevî'si Kur'an ise, M. İkbâl'in eserleri de bu Kur'an'ın tefsiridir."¹⁵¹

İkbâl'in bu konudaki görüşü şöyledir: "Onun (*Mevlâna*) saf cevheri hiç başka şeylere karışır mı? Ben asmadan şarap alır, kadehime korum." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 134)

İkbâl, Esrâr'ı kendi kendisine bir ru'yet içinde görünen Mevlâna'nın emriyle yazdığını iddia eder.¹⁵² İkbâl Hz. Mevlâna'yı rüyasında görür. Mevlâna kendisine der ki: 'Sen bir mesnevi yazacaksın. Benim mesnevimin vezni ve şiirlerine göre kalıbı aynı olacaktır. Ve bu eser yeni bir mesnevi olacaktır.' Mevlâna rüyasında İkbâl'e bu mesnevi-

149 Ayverdi, "İkbâl ve İman", Âbide Şahsiyetler, s. 168; Ayrıca bkz. Aydın, "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Mevlâna" (tebliğ metni, Selçuk Ün. 1. Milli Melânâ Kongresi, 3-5 Mayıs 1985), İslâm Felsefesi Yazıları, s. 109.

150 Tarlan, "Önsöz", İkbâl, Esrâr, s. 5; krş. "İkbâl-i Lâhürî", İkbâl Hakkında Konferanslar, İstanbul 1952, s. 8.

151 Cavid İkbâl, "Mevlâna-İkbâl", s. 58; Zulfıqar, Development of Iqbal's Mind & Thought, s. 93.

152 Şerifül-Hasan, "Mevlâna ve İkbâl", s. 134.

yi üç bölüm olarak yazmasını emretmiştir.¹⁵³ İlk bölüm benliğin sırrı, ikinci bölüm bensizliğin sırrı ve üçüncü bölüm de hayat-ı İslâmiye yani İslâm milletinin geleceği ile ilgili bir bölüm yazacaksın, bu da geleceğe ait olacak. Ne var ki İkbâl bu mesnevinin iki bölümünü yazabilmiş, üçüncüsüne hayatı yetmemiştir.¹⁵⁴

Benliğin Sırları isimli eserde İslâmî benliğin nasıl kurulacağını İkbâl'e öğreten Mevlâna'dır. Yine bu eseri tamamlar nitelikte olan ve insanı bir toplum ve kültür varlığı olarak ele alan Rumûz-ı Bihûdî'de çizilen toplum felsefesi, geniş ölçüde Mesnevî'den mülhemdir. Peyâm-ı Meşrik'de Mevlâna ile Hegel ve Goethe buluşturulur; akıl ve aşk münasebeti konusunda büyük Mürşid'in dersi dinlenir. Armağan-ı Hicaz'da merd-i mü'minin ululuğu ve surûru Mevlâna'nın dili ile anlatılır. Bâl-i Cibril'de Mevlâna İkbâl'e mukadderatın sırrını açıklar. Doğu ile Batı arasında bir mukayese yapar. Beng-ı Dârâ'da başrolü oynayan 'Hızır-ı râh', yani yol arkadaşı Hızır, Mevlâna'dır. İkbâl'in şaheseri durumunda olan Câvidnâme'de ise İkbâl'i su ve toprak dünyasından alıp nice feleklere götüren ve her feleğin mana ve sırrını öğreten yine Diyar-ı Rûm'un Piri'dir.¹⁵⁵

Cavidname kitabında İkbâl, Mevlâna'nın ulvî ruhunun hidayetinde yedi seyyareyi (*gezegeni gezerek*) seyrederek geçmişteki bir çok meşhur edebî, ilmî, felsefî, şair zevatla münakaşa ve müzakerelere giriyor ve böylece Mevlâna'nın ilhamı vesilesiyle mühim olan insanî ve metafizik meseleleri ele alıyor.¹⁵⁶ Câvidnâme bize Dante'nin 'İlâhî

153 krş. Huri, "İkbâl'in Hayatından Çizgiler", s. 5.

154 Cavid İkbâl, "Mevlâna-İkbâl", s. 55-56.

155 Aydın, "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Mevlâna", İslâm Felsefesi Yazıları, s. 109; N. Ahmed Asrar, "Muhammed İkbâl ve Mevlâna Celâleddin Rûmî" (tebliğ metni), II. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğleri, (Konya 3-5 Mayıs 1990), Konya 1991, s. 142-144.

156 Savcı, Pakistan Dil ve Edebiyatı, s. 69.

Komedyası'nı hatırlatır.¹⁵⁷ Bu eserde Dante'nin göğeyi yükselişindeki rehberi Virgil (*Vergilius*) ise bu ruhanî seyrin seferinde de Mevlâna'nın ruhu İktbal'e eşlik ve rehberlik yapmıştır.¹⁵⁸

İktbal, Mevlâna'nın kendisine yaptığı çağırımı mısralarında zikreder:

“Arkamdan gel, kimseden korkma! Elini elime ver; kimseden çekinme!

Ben (*Mevlâna*) deryanın göğsünü Musa gibi delirim, ben seni onun en derin yerine, kalbine götürüyorum.

Şeyhimiz Rumî, Tâhâ suresini okudu; mehtap, denizin derinliklerine vurdu.” (*Câvidnâme*, s. 243)

“Haydi bunları bırak... Cihanı aydınlatan güneş lâlesine bak... Bakmayı, görmesini bilen felekler üstüne sıçra, atıl. Uçmak istiyor musun?” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 79)

“Rumî ve ben bu katran denizinde gönlün hariminde hayaller gibi idik.

O, çok gezmiş ben yeni bir yolcu: sabırsız gözlerime görmek arzusu geldi.

Daima dedim ki: ‘gözüm yetmez, ben öteki dünyayı göremem, o, nerededir?’” (*Câvidnâme*, s. 236)

İktbal, dersini Mevlâna'dan öğrenmiştir. Mevlâna çağırısını çağırının düzensizliğine karşı verdiği gibi, İktbal de çağırısını bugünün düzensizliğine karşı yapmıştır. Mevlâna ve İktbal'in düşünceleri arasında büyük paralellikler bulunmaktadır. İktbal, Mevlâna'yı öğretmen, Pîr-i Rûm, Pîr-i-Rûmî, Pîr-i-Hak Şerîşt, Pîr-i-Yezdâni, Mürşid-i-

157 S. M. Abdullah, “The Nature of Dante’s Influence on Iqbal”, *Selections From The Iqbal Review*, Waheed Qureshi (Ed.), Lahore 1983, s. 459-466; Dante Alighieri, *İlahi Komedyası* (Cehennem, Âraf, Cennet) (üç ayrı kitap), (çev. Rekin Teksoy), İstanbul 2000, (3.bsk.).

158 İbrahim Düzen, “İktbal’in Miraçnamesi”, *Muhammed İktbal Kitabı*, İstanbul 1997, s. 146.

Rûmî, Mürşid-i-Rûm, Rûmî, Pir-i-Hakperest, Molla Celâl, Mevlâî ve diğer saygı ve sevgi isimleri ile anmıştır.¹⁵⁹

İkbal'in düşüncesinin ana teması olan 'benlik'in kökleri Mevlâna'nın insan haysiyetine saygı ve Allah'ın ulûhiyeti ile ilgili basit öğretilerinde bulunabilir. İkbal, O'nu izlerken bir adım daha ileri gidip, insan kişiliğinin varolması için, insan benliğinin güçlendirilmesi için ayrıntılı bir sistem geliştirdi.¹⁶⁰

Mevlâna'nın İkbal için en önemli etkisi, şahsiyet fikridir. Mevlâna'daki süreklilik fikri ve fikrin insan kişiliğini tanımlamadaki yetkinliği İkbal'i etkilemiştir. Schimmel de aynı tespiti yapmaktadır: "Mevlâna, İkbal için en mükemmel mürşiddi; onun eserinde şahsiyet fikrini, inkişaf nazariyesini buldu."¹⁶¹ Mevlâna'daki süreklilik fikri kendisine has dinamik bir felsefe oluşturmasını sağladı. İşte İkbal, Mevlâna'nın dinamik felsefesini en orijinal şekilde manalandırmıştı.¹⁶² İkbal'in Rûmî'si şahsiyetçi olarak karşımıza çıkmaktadır. O, benliği öne çıkaran yönüyle Mevlâna'yı okumuştur. Divanelik ve hikmet'i sentezleyerek hüdî veya self diye adlandırdığı sonuca vardı. Şiirinde açıkladığı bu kavram en fazla Mesnevî'den etkilenmiştir.¹⁶³

İkbal'in eserlerinin en büyük konusu insandır. İkbal'in 'merd-i mü'min'i (*Inanan -kâmil- insan*) Rûmî'nin 'merd-i Hak'kı (*Hakk'ın Gerçekliğini idrak etmiş insan*) gibi Allah'ın kuludur.¹⁶⁴

159 Hanif Fauk, "Hz. Mevlâna Celaledin Rûmî ve İkbal" (konferans metni), Mevlâna Güldestesi, VII, (723.Vuslat Yıldönümü Mevlâna Haftası Konferansları), Konya ts., s. 13.

160 Cavid İkbal, "İkbal ve Mevlâna, Mukayeseli Bir İnceleme", s. 202; bkz. Kemal Dayanır, M. İkbal'in Hayatı, Siyasi, Edebi ve Dinî Düşüncesi, Ankara 1984, s. 50-55.

161 Schimmel (şrh), İkbal, Câvidnâme, s. 87.

162 Şerif'ül-Hasan, "Mevlâna ve İkbal", s. 126.

163 Fayyaz, "Self and Synthesis", s. 51.

164 İkbal'in merd-i mü'min kavramı üzerinde Mevlâna'nın etkisi için bkz. Riffat Burki, "Iqbal's Concept of Mard-e-Momin and Rumi's Influence", Journal of The Regional Cultural Institute, c. 5, sy. 2-3, (Spring-

Bu kâmil insan, Nietzsche'nin Allahsız bir toplumun sonsuz güce sahip süpermeninden çok daha farklıdır. Rûmî'nin kendi hayalinde canlandığı insan, Allah'ın en güzel ve en şerefli yaratığıdır. Ruh, ilâhî bir kaynaktan gelmekte ve anavatanından koparılmış ney gibi yuvaya dönmek için bir kuş gibi çırpınmaktadır. Kamışlıktan koparılmış ney gibi, insan da daima inlemeli, mücadele etmelidir. İkbâl de benliğin sonsuzluğu konusunda manevî mürşidiyle hemfikirdir ve bu inanç benlik felsefesinin temelini oluşturur.¹⁶⁵

İkbâl, Mevlâna ve Hegel karşılaştırması yaptığı mısralarında Mevlâna'nın kendisini nasıl etkilediğini anlatır. İkbâl'in akılcı düşünce yapısını Mevlâna yıkmıştır ve O'na aşk yolunu göstermiştir:

“Aşk bakışı daha keskinleşti. O anda ilâhî ihtiyar (Mevlâna) bana göründü.

O bir güneştir ki, tecellisinden Rûm ve Şam aydınlanmıştır.

Bu mayası karanlık cihanda onun alevi çölde perhiz tutanların mumu gibidir.

Onun sözünden mana, gelincikler gibi fişkirir.

Bana: ‘Ne uyuyorsun, kalk, dedi; bir seraba gemi sürüyorsun!

Aşk yolunda akılla mı yürüyorsun? Güneşi mumla mı arıyorsun? dedi.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 129)

Ulaştığı bu aşk perspektifi ile İkbâl, artık ilmin derinliğine vâkıf olmuştur. İlim, İkbâl için teknik bilgi olmaktan öte epistemoloji açısından bir değer kazanmıştır. Çünkü

Summer 1972) s. 61 vd.; Sayyid Naimuddin, “The Ideal Man in Rûmî and Iqbal”, Islamic Culture, c. 45, sy. 2, (April 1971), s. 81-94.

165 N. Ahmed Asrar, “Muhammed İkbâl ve Mevlâna Celâleddin Rûmî” (tebliğ metni), II. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğleri, (Konya 3-5 Mayıs 1990), Konya 1991, s. 144.

Mevlâna, ilmin metafiziksel kökeni ile ilgili olarak İkbâl'e perspektif kazandırmıştır: "Pir-i Rum'un (*Mevlâna*) feyzi ile ilim sırlarının meçhul defterini okuyayım." (*Esrâr*, s. 22)

Mevlâna ve İkbâl aşka, daha doğrusu ilâhî aşka büyük önem vermişlerdir. Mevlâna'ya göre aşk, engin, derin ve uçsuz bucaksız bir okyanustur. İkbâl'e göre aşk hayatın temelidir ve her şey bunun etrafında dönmektedir. Aşksız bir dünya, ölüm gibi soğuk ve sessizdir. O da aşkı okyanusa benzetmiştir. Bu hem sandal, hem kıyıdır. Aşk, kılıç ve hançerden korkmaz; cesur, kararlı ve ataktır. Aşk her şeyi fetheder, her kötülükten korur, yeni bir dünya yaratır. Buna karşılık akıl ve mantık kısır, sınırlı ve maddecidir.¹⁶⁶

İkbâl'in sevdiği kişileri Mevlâna ile karşılaştırması, daha doğrusu O'nun mihenk taşıyla değerlendirmesi sık görülen bir tavidir. Bu tavır İkbâl'in Mevlâna'ya verdiği değeri ortaya koymaktadır. Bu diyaloglardan birinde İkbâl Mevlâna'nın Goethe hakkındaki yorumunu yapar. Aslında bu yorum Mevlâna'nın diliyle İkbâl'e aittir. Böylece Goethe'ye de bir değer kazandırılmaktadır. Goethe ile Mevlâna arasındaki ortak payda ise aşktır:

"Nüktedan Alman şairi Goethe ile Mevlâna Celaleddini Rûmî İrem bağında buluştular.

Goethe de o yüksek insan gibi peygamber olmadığı hâlde kitap sahibi olan bir şairdir.

Eski sırlara âşina olan Mevlâna'ya¹⁶⁷

(*Faust'tan*) 'Şeytan ile Hakimin Sözleşmesi' hikayesini okudu.

166 Nakleden Asrar, "Muhammed İkbâl ve Mevlâna Celâleddin Rûmî", s. 146.

167 Bkz. E. M. Forster, "Mohammed Iqbal", *Two Cheers for Democracy*, London 1974, s. 295.

Mevlâna dedi ki: 'Ey şiiire can veren, sen melekleri, hatta Allah'ı avlayan bir şairsin.'

'Senin tefekkürün gönül köşesine çekildi ve bu eski cihanı yeniden yarattı.'

'Sen, ten içinde canın ızdırıp ve saadetini gören insan-sın. Sen sedef içinde incinin oluşunu gören insansın.'

'Aşk sırrından herkes haberdar olamaz. Herkes bu dergâha giremez.'

'Ancak iyi olarak yaratılan ve hilkatın esrarına mahrem olan insan anlayabilir ki, zekâ ve maharet, şeytandan, aşk ise âdemden sâdır olur." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 131-132)

İkbal, Rûmî'nin fikir ve iman eteğine yapışmakla, hayatının bütününe nasıl bir mana ve değer kazandırdığını çok iyi bilenlerdendi. Zira manevî terbiyeciden mahrum kalmış fikir adamlarının ızdırıp ve şaşkınlıklarını yakından takip etmiş ve acısını duymuş bulunuyordu. Onun için de ruhunun derinliklerinde müdahale bekleyen ateşi üfleyip uyardırılmış olan kimsenin elini elbette ki öpecek ve öpmekle iftihar eyleyecekti.¹⁶⁸ Ancak bütün bu sözlerin yanında, Mutahhari, İkbal'in Mevlâna ile olan tüm bağılılığına rağmen İslâm irfanını yeterince tanımadığını, Mevlâna'nın derin ve girift fikirlerine yabancı kaldığını söylemiştir.¹⁶⁹

İkbal'in sūfî-düşünür olarak etkilendiği Mevlâna'yı zikredip, Hallac'ı hatırlamamak eksiklik olacaktır. Hallac otoritesi Massignon bu etkiye işaret etmiş, Schimmel de bu etkiyi şu sözleri ile gündeme getirmiştir: "İkbal üzerinde bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hepsi, evire-çevire aynı temaları ele alıp işlemişlerdir. Yazılan tüm kitaplar, İkbal üzerindeki en önemli iki etkiden biri olan Hallacî etkiyi gündem dışı bırakmışlardır."¹⁷⁰

168 Ayverdi, "İkbal ve İman", Âbide Şahsiyetler, s. 169.

169 Mutahhari, Son Yüzyıldaki İslâmî Hareketler, s. 47.

170 Schimmel, Gabriel's Wing, s. vıı; Öztürk, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri,

Mevlâna ve İkbâl'in yaşadığı dönemlerde, İslâm âlemi ciddi problemlerle karşı karşıya bulunuyordu...¹⁷¹ Kur'an'ın insanı, fikrî ve siyasî sebepler yüzünden eski dinamizmini yitirmiş, Mevlâna'nın deyişiyle 'merd-i Hakk' olma mevkiinden uzaklaşmıştı. Her türlü faaliyeti öldüren ve İkbâl'in ifadesiyle, aslan gibi değil de koyun gibi yaşamayı telkin eden bir çeşit tasavvuf hayatı, toplumun en canlı kesimlerini zebûn etmiş gibiydi.¹⁷² Arberry, Mevlâna ve İkbâl'e olan hayranlığı ile şöyle der: "Mevlâna yedi yüzyıl önce dünyayı büyük bir kargaşadan kurtarmış, tasavvuf yoluyla insanlığa umut, sevgi ve yaşama sevinci vermişti. Bugün ise Avrupa'yı kurtaracak tek kişi İkbâl ve onun eserleridir. İkbâl, Rûmî'nin hakikî bir mürididir. O, Rûmî'nin öğretilerini modern düşüncenin ışığında dünyaya sunabilme yeteneğini göstermiştir."¹⁷³

ÖLÜME BAKIŞI

Ölüm, İkbâl'in düşünce yapısını belirleyen temel faktörlerden birisidir. Bir başka ifadeyle ölüm, merkezi bir fenomendir.

İkbâl, ölümden korkan Müslüman'ı ağır bir biçimde eleştirir. O'na göre, ölümden korkmak imandan, teslimiyetten uzak kalmak demektir. Ölüm korkusunu aşmak, peygamber sırrından haberdar olmakla mümkündür.

"Müslüman, Peygamber sırrından haberdar değil.

Bu Kâbe, tekrar puthane oldu.

...Kâfir gibi ölümden korkuyor.

Göğsünde diri bir kalpten eser yok." (*Rumûz*, s. 137)

s. 204-205; "Muhammed İkbâl'i Tanıyabilmek", s. 44.

171 Bkz. Cavid İkbâl, "İkbâl ve Mevlâna, Mukayeseli Bir İnceleme", s. 202.

172 Aydın, "Muhammed İkbâl'in Eserlerinde Mevlâna", İslâm Felsefesi Yazıları, s. 107.

173 Nakleden Asrar, "Muhammed İkbâl ve Mevlâna Celâleddin Rûmî", s. 146.

“Ölümü kafirler gibi hakiki bir yokluk, helâk olma sanıyor;

Ateşi toprak gibi ölü, cansız değersiz.” (*Müsafrı, s. 47*)

O’na göre, ölüm sırrını bilmeyen mü’min, gönlünde ‘Lâ gâlibe illallah’¹⁷⁴ (*Allah’tan başka kudreti yenici yoktur*) ayetinin sırrını idrak edememiştir. (*Pesçi Bâyed, s. 112*) İkbâl yüzünü peygambere dönerek yalvarmaktadır:

“Ey biz çaresizlerin tek varlığı (*Hız. Muhammed*),

bu milleti ölüm korkusundan kurtar.” (*Pesçi Bâyed, s. 110*)

İkbâl’de korku, benliği zayıflatıcı bir faktördür. Cesaret ise benliği kuvvetlendirici bir faktördür. Buna göre herhangi bir korkuyu yaşayan insanın benliği gelişmemiş demektir. Eğer insan, benliğini geliştirir ve ilâhî bir kaynağa bağlı olarak özgüveni artarsa ölüm korkusunu yener.

“Gönlün daima öleceğim diye titreyip duruyor.

Bu korkudan âdeta sarılık olmuşsun.

Kendine gel, benliğini daha olgun bir hale getir;

Eğer bunu yaparsan öldükten sonra dahi ölmezsin.”

(*Peyâm-ı Meşrik, s. 33*)

İkbâl’de ölüm, farklı iki anlamı çağrıştırır: fiziksel ve ruhî ölüm. Birincisi, ruhun bu dünyevî bedenden sıyrılması sonucu hürriyetine kavuşmasıdır. İkincisi ise, insanın bedenine olan bağıllığı sonucu onu kaybetme korkusunun tüm benliğini sardığı ölümdür. Bu çeşit ölüm insan daha yaşarken ortaya çıkar. Ruhî ölüm, benliğin yok olmasıdır. Tasavvuftaki ‘ölmeden önce ölmek’, yani beşerî arzuların, maddî ve bedenî hazların yok edilmesi idealini İkbâl’in şu mısralarında da görebiliriz:

“İnsanlar seni kefene sarmadan önce,

Bir ağaçlık kenarında ölmek ne güzeldir.” (*Peyâm-ı Meşrik, s. 137*)

174 İlgili ayetler için bkz. Âl-i İmrân 3/160, el- Enfâl 8/48, Yûsuf 12/21.

Bahsettiğimiz düşünce insanın zamansal boyutla olan ilişkisine bağlı olarak gelişir. Zaman ve mekân kaydından kurtulabilen insan, mistik bir iç tecrübe yaşamaktadır. Böyle bir iç tecrübe, insanı bütün sınırlı hallerden yükseltiyor, onu mukadderatın sebep-sonuç bağından uzaklaştırıyor, kendi takdirinin sahibi yapıyor, hatta bir bakımdan onu ölümden kurtarıyor. Bu daimî ‘şimdi’nin mührünü taşıyan hayat, zamanı yendiği gibi ölümü de yenmiş oluyor. Çünkü ölüm dediğimiz hâl, yine zamana bağlıdır. Ölümden evvel, dünyevî hayatın şartları olan mekân ve zamandan kurtulan insan, dünyevî ölüme de artık önem vermeyecektir.¹⁷⁵

Böyle bir anlayışa ulaşabilmek dini, ‘aşk’ boyutunda yaşamakla mümkündür. İlâhî aşk, ölümsüzlüğün ta kendisi olmaktadır. Çünkü, “mollanın haşri, mezarın çatlaması, sûrun sesidir. Heyecanlandırıcı aşk ise, başlı başına bir kıyamet sabahıdır.” (*Câvidnâme*, s. 292) Softa için kıyamet, zahiren vakî olan bir hadisedir; âşık ise, her anda bir kıyamete şahit oluyor; aşk, ölü gibi duran insanı canlandırıyor. Onu ilâhî, ebedi hayata kavuşturuyor, ilâhî zamana iştirak ettiriyor. Âşık ‘ölmeden önce ölü’ fehvasınca yaşadığı için, hayatta iken öldüğü gibi bu hayatta iken de ruhanî kıyametini görecek.¹⁷⁶

İkbal’in düşüncesinde, kalbinde Allah sevgisi olmayan mümin, yaşıyor olsa bile ölüdür. Çünkü o kişi yüce varlık düşüncesinden uzak kalmakla varoluşsal boşluk içindedir. (*Pesçi Bâyed*, s. 74) Oysa gerçek bir mümin Allah sevgisini en üst düzeyde yaşayan kişidir:

“Müminin harbi nedir? Dosta doğru hicret, dünyayı bırakmak, dostun köyünü seçmek!” (*Câvidnâme*, s. 412)

175 Schimmel (şrh.), *Câvidnâme*, s. 64-65.

176 Schimmel (şrh.), *Câvidnâme*, s. 293.

Dünya etkisinden kurtulan, gerçek dosta hicret eden kişi, İkbâl'e göre ideal insandır. Ruhî ölümü yaşamış bir insan, fiziki ölümle karşılaştığında korkunun aksine sevinç duyar:

“Bir kimseye firak günü gelirse, o, ayrılık ateşinden daha canlı oluyor.” (*Câvidnâme*, s. 256) Hz. Mevlâna, bu karşılaşmayı ‘Şeb’î Ârûs’ diye adlandırmıştır. Çünkü İkbâl’in deyişiyile “Ölüm, hür insanın canını bekâyâ daha ziyade yaklaştırır. Onun tekbirinin yükselen sesi, ses ve sözün dışındadır.” (*Pesçi Bâyed*, s. 85) Ölüm, İkbâl’de egonun, ruhun daha kuvvetli bir gerçekleşmesidir. Ona göre mü’min, daimî bir hasret içindedir. Ölüm, toprak şekli kırar ve insanı Allah’a daha çok yaklaştırır.¹⁷⁷

İnsan bu dünyada kahramanlıklar göstermezse, kişisel olgunlaşmasını tamamlayamazsa, ağır uyku gibi bir ölüm içinde olacaktır. Artık o kişi İkbâl’e göre, yaşayan bir ölüdür. İkbâl’in ölüm ve hayat karşısındaki dengeli tutumuna işaret eden Mutahhari, İkbâl’in İslâm âleminde bir ıslah kahramanı sayılması gerektiğini ve O’nun ıslah düşüncelerinin ülkesinin sınırlarını aştığını belirtir.¹⁷⁸

Mutahhari’nin görüşünü destekleyen birkaç mısra sunmak mümkündür:

“Hayat ölümle karşılaşınca ne yapsındı?

Ölümle de savaştı ama yenmek imkansızdı!

Hayat ölümle mücadele için dünyaya indi,

Ölüme karşı direndi, direndi ve kendinden geçti.” (*Bâl-i*

Cibrîl, s. 131)

“İş yapma fırsatı bir iki nefeslik hayat gibi pek kısadır.

İki nefeslik hayatın karşılığı da uzun kabir geceleridir.

Nihayet bizim evimiz sessizlik çukuru kabirdir;

177 Tozlu, “Batı’da ve Doğu’da İnsan Anlayışı”, s. 25.

178 Mutahhari, *Son Yüzyıldaki İslâmî Hareketler*, s. 43-44.

O halde ölmeden gökleri titreten kahramanlıklar göstermelisindir!” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 148)

İkbal hayat ve ölüm dengesi açısından merkeze insanı yerleştirir. Kendisini algılama tarzında da bu bakış açısı vardır. İnsan yüce varlığı temsil etme yetisi ile sonsuzluğa adaydır. Dolayısıyla İkbal’e göre insan yakın olanı idrak edemezse ölmüştür:

“Hayatın ebedidir; ölümden mi korkarsın?

Ölüm sana bir avdır; pusuda asıl sensin.

Verdikleri bir canı tekrar geri almazlar

Yakîne ermez ise o zaman insan ölür.” (*Zebûr-i Acem*, s. 257)

İkbal’in sonsuzluğa ulaşmak için yakîn bilgisini öngörmesi kendisinin mistik algılama biçimiyle de bağlantılıdır.

Âşık, mekân boyutunu aşabilen insandır: “Âşık mısın? Cihetlerden cihetsizliğe koş! Ölümü kendin için haram et!” (*Câvidnâme*, s. 103) Böyle bir insan sadece bu dünya ile sınırlı değildir, aşkın engin deryasına kulaç açmıştır:

“Geçicidir sanatın da tekniğin de bütün harikaları,

Yoktur, yoktur dünya işlerinin kalıcılıkları.

Her şeyin önü de sonu da zahiri de batını da fanidir,

Yapılan eski de olsa yeni de olsa son durağı yine faniliktir.

Buna rağmen Allah dostlarının eseri olan eşyada,

Bir ölümsüzlük bir ebedilik vardır adeta!

Allah dostlarının her işinin olgunluğa gidişi aşktandır.

Aşk hayatın ta kendisidir, ölüm ona haramdır.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 97)

Ölüm âşık için sadece bir duraktır. İkbal, kendisi de ölümü bu bilinç ile karşılamıştır. Halife olma vasfını kazanan insan sürekli olarak aşkın cezbesi ile yanar. Ölüm ve sonrasındaki gelişmeler onun için sadece birer aşamadır.

O devamlı bir şekilde ibadet ederek istikbalin şekillenmesinde rol oynar:

“Ölüm, mezar, haşır ve neşir onun (*halife olan insanın*) ahvalidir;

Öbür dünyanın nuru ve ateşi onun amelleridir.”

(*Câvidnâme*, s. 200)

“Onun yolunda ölüm ve haşır, haşır ve ölüm vardır.

Yanmaktan başka işi yoktur!” (*Câvidnâme*, s. 231)

Ebedi hayat, sonsuzluk deryası İkbâl’in özlemidir. Bu algı derinliğine bu dünyada iken ulaşmıştır. Diğer Müslümanların da aynı düzeye erişmelerini arzu eder ve kendi ateşinden onları da nasiplendirir. İkbâl de hayat-ölüm mücadelesi, ebedi hayatın kazanılmasına yöneliktir:

“Canımda hayat ve ölüm mücadelesi var. Ben gözlerimi ebedi hayata dikmişim. Senin toprağını cana yabancı gördüm; vücuduna kendi canımdan üfledim. Yüreğimdiki bu ateş beni yakıyor. Benim bu meşalemle geceni aydınlat.” (*Gülşen-i Râz-ı Cedid*, s. 8)

İnsanın kendi bedenine tapması, ona bağlanması kendi ölümünü hazırlaması demektir. Ruhunu özgürleştiremeyen insan dirilik vasfını kaybetmiştir:

“Ölümünden bir iki gün evvel ruh, insanlara ölüm haberini verir.

Onların ruhu uzuvlarında yetiştirilmiş değildir. O, asla uzuvlarının huylarını benimsemiş değildir.

Vücudu kendine çekmek, ölmek demektir; dünyadan kendine kaçmak, ölmek demektir.” (*Câvidnâme*, s. 257)

“Senin ayarın düşük, benim de ayarım bozuksa eğer;

Ölüm senin fermandır, benim de fermandır.” (*Bâl-i*

Cibrîl, s. 97)

Beden nefsi, gönül ise aşkı temsil eder. Bedenin ölümü ile nefes kesintiye uğrasa da aşkın yuvası olan gönül sonsuzluk içinde yaşamağa devam eder. Söz konusu devamlılığın sağlanması için gönlün bu yetkinliğe ulaşması gereklidir.:

“Ne üzülüyorsun? Gönlün hayatı bu nefse bağlı değildir.

Ey kısa görüşlü insan, öleceğim diye üzülüp durma.

Nefes gitti ise gönül kalır.

Üzülecek bir şey yok.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 46)

İnsan, hayat içindeki tecrübeleri ile kendisini keşfettiği zaman hayatı kazanmağa başlar. Olgunlaşıp metafiziksel boyutları genişledikçe hem kendisini saran bu âlemi hem de ölüm ötesi âlemi¹⁷⁹ idrak edebilir. Böylece o kişi ölüm-süzlüğe kavuşur. Bu düşüncesinde İkbâl’in, kendilik bilgisini ne kadar içten kavradığını anlamak mümkündür.

“Hayat ondan (*insanın sinesindeki nurdan*) bir kement atar; alçak, yüksek ne varsa avlar. Kendini onun vesatâtı ile kendine bağlar. Masivanın boğazını sıkır. Bir gün iki âlem de onun avı olur ve büküm büküm kemendinin içine düşer. Eğer bu her iki âlemi de ele geçirirsen seni saran şey ölür, sen ölmezsin. Talep çölüne ayağını gevşek basma. Evvela kendinde olan âlemi ele geçir. Eğer aşağı tabakadan bir insan isen kendindeki âlemi ele geçirdin mi yükselirsin. Allah’ı mı istiyorsun, kendine daha yaklaş...”

(*Gülşen-i Râz-ı Cedîd*, s. 11)

Süreklilik birbiri ardınca gelen süreçlerden oluşur. İnsan madde ve mananın bilincine ermişse biten bir sürecin sonrasını görebilir. Ölüm ile bir süreç kapanabilir ama ölüm ötesini idrak edebilen insan için aynı zamanda yeni bir dönem açılmıştır: “Benim gönlüm, cismin ve canın sırtına vakıftır; ölüm benim için acıdır zannetme. Gözümden

179 Bkz. Dayanır, M. İkbâl’in Hayatı, s. 102-104.

bir cihan kayıp olmuşsa ne çıkar; daha gönlümde yüzlerce cihan vardır.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 43) İkbâl, fikirlerini süreçlerin helezonik devamlılığı çerçevesinde ele almaktadır. Kişiliğindeki canlılığı, aktiviteyi ve geleceğe olan ümit dolu¹⁸⁰ bakışlarını bu fikirlerine bağlayabiliriz.

Yenilenen devamlı bir hayat, sürekli çalışma ve aralıksız mücadeledir. Ortada ne tekrar ne de hareketin tekrarlanacağı alan vardır. Sadece doğru ve sonsuz bir çizgi vardır. Bütün bunlar âlemden insanın alanını tasvir etmektedir. Kişinin ferdiyeti silinmez, varlığı yok olmaz ve sonsuza doğru yakınlığı, seyrinde ve amelinde hareketinin gayesidir. Sonsuz olana bu yakınlıktan sonra nihayet yoktur. Çünkü sonsuzun zâtı, varlığında ve yaratılışında devamlıdır.¹⁸¹

“Her ikisi de birbiri için o derece lüzumludur ki bilmiyorum hayat mı daha güzel yoksa ölüm mü?” (*Müsâfir*, s. 46) diyen İkbâl, ölüm ile hayatı iç içe süreçler olarak değerlendirir. O’nun bu görüşü ile Âl-i İmrân Suresi’ndeki “...ölüden diri çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın”¹⁸² ayeti arasında paralellik kurmak mümkündür. Kendisini tanımlamasında da ölüm içinden hayata dair haberler getirdiğini belirtir: “Her ikimiz (*İkbâl ve Goethe*) de kâinatın kalbini, ruhunu bilen, tanıyan insanlarız. İkimiz de ölüm içinde hayattan haber getiriyoruz.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 16)¹⁸³

Şairimiz için ölüm, bu dünya hayatının bitiştir. Zaten hayat yaşandıkça can parça parça eksilmekteydi. Ölüm son noktanın konmasıdır. Asıl önemli olan hayatta insanın kendisini ölüm ötesine hazır hâle getirebilmesidir. (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 105) İkbâl, bu dünya hayatında her gece

180 Bu ümidin haklı nedenleri için bkz. Ziyaüddin Serdar, İslâm Medeniyeti’nin Geleceği, (çev. Deniz Aydın), İstanbul 1986, s. 275-281.

181 el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 252.

182 Âl-i İmrân 3/27.

183 Ayrıca bkz. Câvidnâme, s. 311; 353.

ölümle karşılaştığımızı işaret eder ve uykuyu ölümün bir vechesi olarak görür:

“Kardeşim, ben sana hayatı anlatayım: uykuyu hafif ölüm, ölümü de ağır uyku bil.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 137)

İşte bu düşünceye bağlı olarak İkbâl ölümünden korkmaz, O'nun kaygısı hayatın bizzat kendisidir. İnsan hayat içinde zorlu dönemeçleri geçebilecek midir? Kendi benliğini geliştirebilecek midir?

“Karanlıklarda Hızır İskender'e şöyle dedi: Ölüm güç, lâkin hayat daha güç!” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 136)

İkbâl için önemli olan dolu dolu yaşamaktır. İnsan ölüm ve ölüm ötesi ile ilgilenmemelidir. İnsan, dünyada kapasitelerini geliştirerek olgunluğa ermişse sonsuzluğu kazanmıştır. Bundan ötesi Yaratıcı'ya kalmıştır:

“Öyle yaşa ki ölüm, ebedi bir yokluksa

Bu işten senden başka o Yaratan utansın!” (*Zebûr-i Acem*, s. 227)

İkbâl'in İslâm'ın ilk yayılış dönemine hayranlığı vardır. Bu dönemin merkezinde yer alan Hz. Muhammed (s.a.v.) İkbâl için 'kervanın başı'dır. İkbâl için halifeler arasında model kişi ise, Hz. Ali'dir. Ona olan sevgisi Hz. Ali'nin peygamber neslinden olmasındandır. Hz. Ali'deki bilgi ve tecrübe yönünün diğerlerine nazaran daha yoğun olmasının İkbâl'i etkileyen bir başka faktör olduğu düşünülebilir. İkbâl Hz. Fatıma'yı da çok sevmektedir. Rumûz-u Bihûdî adlı eserinde “Kadınların ulusu Hz. Fatımatüzzehra İslâm kadınlarına mükemmel bir örnektir” başlığını taşıyan şiirinde Hz. Fatıma'dan övgüyle bahsetmektedir. (*Rumûz*, s. 127) İkbâl'in Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e olan hayranlığı ve sevgisi de aynı mısralarda yer almaktadır.

Kısacası İkbâl'in peygamberimizin soyundan gelen yadigârlarının karşılaştıkları hüzün dolu olaylardan (Cemel

Vak'ası, Sıffin Savaşı, Hz. Ali ve Hz. Hasan'ın şehit oluşları, Kerbelâ Olayı) derinden etkilendiğini belirtebiliriz. Bu etkide ehli beyt sevgisi belirleyici etken olmakla birlikte, İslâm tarihinin kara sayfaları arasında yer alan söz konusu bu olaylar sonrası ortaya çıkan kelâmî mezheplerden Şia mezhebinin bazı hassasiyet noktalarının İkbâl'deki (İran kültürü üzerinden) etkisinden de bahsedebiliriz. "Ali Murtaza'nın İsimlerinin Sırları" başlığını taşıyan şiirinde İkbâl'in Hz. Ali'ye duyduğu muhabbeti görebiliriz:

"Onun (Ali) hanedanına karşı duyduğum muhabbetle yaşıyorum. Bu sevgi iledir ki, cihanda inci gibi pırıl pırıl parlıyorum.

Bir nergisim ki onun temaşası ile kendimden geçip gitmişim. Onun hıyabanında koku gibi avare dolaşıyorum.

Benim toprağımdan zezem fişkırırsa ondandır. Eğer benim asmamdan şarap dökülürse ondandır.

Ben bir toprağım; fakat onun sevgisi (güneşi) ile ayna haline gelmişim. O kadar şeffafım ki, göğsümün içindeki sesi, terennümü görmek kabildir..." (*Esrâr*, s. 48)

KENDİSİNİ TANIMLAMASI

Bu bölümde, "Çevremizdeki eşyaları algılamamız sathî ve haricîdir. Fakat kendi kişiliğimizin algısı derunî, zatî ve derindir"¹⁸⁴ diyen İkbâl'in bu yargısına bağlı kalarak, mısralarında kendisini nasıl tanımladığını ortaya koymaya çalışacağız.

İkbâl, kendisinin şöyle bir perspektifle değerlendirilmesini istemektedir: "Benim gerçek kişiliğim bir şey değil, bir ameldir. Tecrübem de, karşılıklı birbirine atıfta bulunan ve yönlendirici bir amacın birliği tarafından bir arada

184 The Reconstruction, s. 37.

tutulan yalnız bir hareketler dizisidir. Bütün gerçeğim benim yönlendirici tutumumda yatıyor. Beni, mekânda bir şey veya zamana ait düzen içinde birtakım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Beni hükümlerimle, iradî tutumlarım, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı, anlamalı ve takdir etmelisiniz.”¹⁸⁵ Biz de, bu bakış açısıyla, kişiliğindeki temel faktörleri belirlemeğe çalışacağız.

İkbal, kendisinin gelişim çizgisini anlatırken çağdaş felsefenin eleştirisini yapmakta ve akıl’dan kaçışını anlatmaktadır. Batı felsefesini tahkir etmesinin en büyük sebebi, onda aşkın alevinin olmamasıdır. İkbal, aşkıta idrak genişlemesine ve tatmine ulaştığına işaret eder:

“Benim pervasız aşkım, alevleri kucaklar. Faydasız felsefeden bir kıvılcım bile sıçramaz.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 117)

“Hikmet ve Felsefe beni sersem eyledi.

Ey benim Hızırım yetiş!

Başımı bu çok ağır yükten halâs eyle gel!

Şarabın harareti aklı eritemedi.

O cevval, o can alan gamzeye söyle gelsin; bir çaremize baksın.” (*Zebûr-i Acem*, s. 171)

“Bazan akıl insana çılgınlık zevki verir.

Akıllılar bana ders verdiler; ben oradan

Yakasını, bağrını parçalamış bir deli olarak geliyorum.” (*Zebûr-i Acem*, s. 173)

“Kelâmı, felsefeyi gönül sahifesinden tamamıyla çıkardım.

Kalbimi hakikatin neşterine bıraktım.” (*Zebûr-i Acem*, s. 255)¹⁸⁶

185 a.e., s. 82-83.

186 Ayrıca bkz. *Zebûr-i Acem*, s. 268; *Câvidnâme*, s. 364; *Bâl-i Cibril*, s. 42-43; 55.

Kalbini hakikatle dolduran bu güzel insan, Peygamber arzusu ile felsefenin sığılğından aşkın engin deryasına dalmıştır:

“Aklım put yapan bir Azer’e benziyordu. Beline zünnar bağladı. Canımın mülkünde onun yaptığı putlar hükümrandı.

Senelerce şüphe tuzağına düştüm. Kuru beynimden bu şüpheyi bir türlü çıkarıp atamıyordum.

Karanlığım Hak nuruna, gecem şafak nuruna yabancı idi.

İlm-i yakından bir harf okumamış, felsefenin şüphe diyarında kalmıştım.

Buna rağmen bu arzu gönlümde sedef içinde inci gibi yerleşmiş duruyordu.

Nihayet bu arzu (*Hız. Muhammed sevgisi*), gözümün kadehinden damladı. Gönlümde nağmeler yarattı.” (*Rumûz*, s. 139)

Hız. Muhammed, bu yoğun arzu ve sevgi sonucunda İkbâl’e ‘gel’ diye çağrı yapmaktadır: “İkbâl, gel, benliğimin şaraphanesinden bir kadeh iç! Sen Garbın meyhanesinden kendini bilmez bir hâlde geliyorsun!/Aklın büyüsü; diri bir gönlün ızdırabı yanında hiçtir. Feylesofların kilisesinden, benim yanan, çırpınan gönlüme gel.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 112)

İkbâl, yaşadığı çağın ürettiği bilgi ve felsefenin imanı tahrip ettiğini söyler. Bu bilgi ile uğraşırken kendisini Hız. İbrahim gibi ateşe atılmış biri olarak tanımlar. (*Bâl-i Cibrîl*, s. 78) Hız. İbrahim ateşten nasıl kurtuldu ise İkbâl de, Batı’nın eski putları, binlerce defa süsleyip karşısına çıkarmasına rağmen, temeli hiçbir zaman sarsılmayan Harem’e olan bağlılığı (*Müsaafir*, s. 38) ile hayat bulmuştur.

İkbâl, daima mükemmeli ve hakikati arayan bir kişidir. Bir başka ifade ile piramidin eteğinde iken bile sürekli

zirveyi gözlemiş ve oraya çıkmak için de hayatı boyunca 'hakikat'i aramıştır:

"Yeni bir arayış yolunda hızla yürüyeyim. Yeni bir arzu ile meşhur olayım.

Zevk sahiplerinin göz bebeği olayım. Ses gibi âlemin kulağında çınlayayım." (*Esrâr*, s. 21)

"Ey sabah yıldızı, çok çabuk geçip gittin. Yoksa bizim gaflet uykumuzdan usandığın için mi böyle yaptın? Ben gaflet içinde yolunu kaybetmiş bir insanım. Sen ise uyanık geldin, uyanık gittin." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 28)

Cennet'ten çıkan Âdem'in ağzından şunları söylemektedir:

"Hayatta daima inlemek, yanmak, dağ, çöl ve ovaların kalbini bir nefesle yakıp eritmek ne güzeldir!

Bazen lâlelerle köpürüp taşan bir bahçeye girip orada 'Bir' den başka bir şey görmemek, bazen de dikenî gülden ayırmak ne güzeldir!

Ben tamamen yarı yanmış bir insanım; arzu, sevgi derdi ile kıvranıyorum. Bana yakîni dahi şüpheye sarıp ver ki, ben yalnız arayış delisiyim, O'nu ölesiye seviyorum!" (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 58)

"Rumî'ye dedi ki: 'Senin yoldaşın kimdir? Onun gözünde hayat arzusu var.'

(*Rumî*): 'O, (*İkbal*) daima arayışta âvâre olan bir adamdır, seyyare fitratlı bir sabitedir.

Onun işi hamlıktan olgunluğa gitmektir. Ben, onun noksanlarının şahidiyim.

Kendi şişesini göklere tak yaptı. Onun fikri, Cibril'den tasdik istiyor." (*Câvidnâme*, s. 129-130)

İkbal, geçmişin ilim ve irfanına ulaşmak istemektedir: "Bütün hayat mücadelem kaybedileni aramak ve bulmaktır benim!" (*Bâl-i Cibril*, s. 114) O, bahsettiğimiz bu arayışında daimî

bir yol üzerindedir. Bu yol'da sürekli ilerlemektedir. Bu süreç içerisinde herhangi bir konakta durmadığı için, geldiği her noktaya göre de sürekli değişim içinde olmaktadır:

“Hayat davasından bahsetme; sen onun tecellilerini göremezsın. Ben sefer zevkinden o derece sarhoşum ki, önümde yoldaki taştan başka konak yeri yoktur.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 35)

“(Şair:) İğneli sözlerinle yolcuların gönlünü güzel aldatıyorsun. Lâkin şu kadar var ki, bir diken ucu asla ondan lezzet almaz. Ne yapayım, fitratım işte böyledir benim. Ben bir yerde duramam.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 82)

“Varlığımın sazi dalga gibidir, selden korkmaz. Bu denizde bir sahil aradığımı zannetme.

...Uçmaktan o kadar zevk alıyorum ki, yuvada oturmak bana güç geliyor. Bazen bir gül dalındayım, bazen bir ırmak kenarında.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 96)

“Ne hane isterim, ne menzil sevdiğimdayım

Yıllar boyu giderim; her diyar bana gurbet!” (*Zebûr-i Acem*, s. 182)

“Beni uçuş zevkine aşına eylediler

Sen çimen fezasından bir yuva istiyorsun” (*Zebûr-i Acem*, s. 208)

Kendini eleştirmek, eksiklerini görmek ve bunları dile getirmek, üstün insanların vasıflarındandır. Bu tavrın gururdan uzak mütevazı bir yönü olması yanında aynı zamanda eksikleri tamamlama ve yüce ideallere ulaşma yolunda insanın kendisine olan güvenini de barındırdığı söylenebilir.

İkbal de kendisini eleştirebilen bir kişidir. Ham olduğunu bir çok mısrasında açıkça belirtmiştir. Arzusu olgun bir kişiliğe ulaşmak ve ilâhî hakikatleri, gerçek boyutları ile müşahade etmektir:

“Senin yolunda çok eksiklerim var, beni görmezlikten geldiğin için daha hamım. Benim yarı yanmış bir canım var; senin de mahmur (yarı açık) gözlerin!” (Peyâm-ı Meşrik, s. 97-98)

“Gönlüm hala çok hamdır.

Gemimi bir tufanın içine fırlatıp at!

Dalgadan korkuyorum; gözlerim hep sahilde...” (Zebûr-i Acem, s. 180)

“Benim sazımdan huzur ve selâmet nağmesi mi istiyorsun? Sazımın telinde olmayan bu nağmeyi nasıl terennüm edebilirim?” (Peyâm-ı Meşrik, s. 113-114)

“Hakk’ı talep yolunda kendimi bulamadım,

Gönül hâlâ kervanda, eşyada ve menzilde.” (Peyâm-ı Meşrik, s. 75)

İkbal kendisinin ne molla ne de ince eleyip sık dokuyan bir fıkıh âlimi olduğunu söyler. Dervişliği bilmediğini de belirtir:

“Din yolunda keskin görüşlüyüm ama gevşek ayaklıyım. Benim olgun sanıp ta ortaya attığım düşünceler henüz hamdır, henüz işimi başa iletmedim.

Bana çırpınan bir gönül vereli beri yüz düğümden ancak birini çözmüşlerdir.” (Pesçi Bâyed, s. 84)

Şairimiz, dostlarının kendisi ile ilgili olumlu yargılarını kabullenmemektedir. Hedefe ulaşmak için zamana ihtiyacı vardır. Çünkü O, uzun bir serüven sonunda ulaşılabilen irfanı aramaktadır:

“Bir serseri nihayet menziline erişti,

Diye dostlarım benim sevinip duruyorlar.

Halbuki ben perişan, ilim caddelerinde dolaşıp duruyorum.” (Zebûr-i Acem, s. 194)

“Evet ben de ‘Rabbim kendini bana göster.’ diyorum, fakat;

Bu söz Musa'nın sözü, dağ da Tûr Dağı değil hakikat!"

(*Bâl-i Cibrîl*, s. 62)

"Hindli pîr biraz nefes aldı, tekrar bana baktı, beni sabırsız buldu." (*Câvidnâme*, s. 133)

İkbal'in en büyük ideali, kendini bilmeyen, yani ne cevherlere malik olduğunun farkında olmayan bir kavim için kudretli bir hayatın oluşumudur. Gerek kişiler için gerekse toplumlar için, sahip olduğu yetkinliğe ulaşmalarını arzu etmiştir:

"Manzaradan mahrum olana yine görebilen göz ver
Gördüklerimi başkalarına da göster
Ben talan olmuş gül bahçesinin bülbülüyüm
Etki yapmayı arzuluyorum, muhtaç olana Rezzak ver-
sin" (*Bâng-i Derâ*, s. 80)

"Bana bir âlem ver ki
Dağları, vadileri aşıp aşıp geçeyim.
Sahilsiz deryalara yoldaş edersen eğer
Hem beni dalga gibi kıvrım kıvrım kıvrandır;
Hem ruhuma bir inci sükûnu ver Allahım.
...Ben bir toprağım Rabbim,
Davudun nağmesiyle bu toprağı nurlandır!
Her zerrem bir kıvılcım gibi ateş hâlinde göklere
kanatlınsın" (*Zebûr-i Acem*, s. 149)

İkbal'in gözü gençler üzerindedir. Onlardan beklentileri vardır ve onlar için şöyle dua eder:

"Rabbim azametine, celâline and olsun;
Gönlümde başka hiçbir isteğim artık yoktur.
Tek duam şudur Rabbim:
Güvercinlere Kartal kudretini ihsan et." (*Zebûr-i Acem*, s. 184)
İkbal'in mısralarında, anlaşılmasından doğan yalnızlığın ifadelerini bulmak mümkündür:

“Benim dostum beni anlamadı, meyhanemden kadehi boş gitti.

Ben ona bir sultan debdebe ve azametini veriyorum.
Kisra'nın tahtını ayağının altına koyuyorum.

O benden güzellik ve aşk terennümleri istiyor. O, benden şairane, renkli, parlak tasvirler istiyor.

O, beni iyice anlamadı, canımın ne derece bitap olduğunu görmedi. Benim dışımı gördü; içimi, sırrımı görmedi.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 17)

“Saki, bu meyhanede bana mahrem kimse yok.

Öteki âlemlerden bu dünyaya göç eden ilk insan gibiyim ben.” (*Zebûr-i Acem*, s. 185)

“Meyhanelerden bıktım, uygun bir arkadaş yoktur.” (*Câvidnâme*, s. 384)

“Yalnızlık, birbaşinalık, bütün yaratıcı ruhların hem kaderi hem ızdırıp kaynağı hem de serzeniş sebebidir. Buradaki yalnızlığı, dağ başında veya sürgünde tek başına kalmak şeklinde anlamamalıyız. Tam aksine, bu yalnızlık, yoğun kalabalıklarla hep yüz yüze olan, buna rağmen yapayalnız bir iç dünya ile baş başa kalan farklı insanın 'kendine özgü yalnızlığı'dır.”¹⁸⁷

“İkbal, anlaşılammaktan ve bunun ittiği yalnızlıktan çok dertlidir. Hallac'ın ünlü niyazında ifade ettiği gibi, Allah, halktan esirgediği sırları büyük ruhlara açmakla o ruhları ızdırabın kucağına kendi eliyle itmektedir. Toplum tarafından anlaşılmiş hemen hemen hiçbir dehaya rastlanmıyor. İkbal, istisna değildir. O da anlaşılammıştır.”¹⁸⁸

İkbal, *Esrâr*'da son bölümünde 'dua' başlıklı şiirinde yalnızlığını ve dost (*halife*) arayışını bir kez daha dile getirmektedir:

187 Öztürk, Hallac-ı Mansûr ve Eseri, s. 273.

188 a.e., s. 275.

“Gönlüm dün gecede, gözüm yarında. Birçok insanlar içindeyim, fakat yalnızım.

‘Herkes kendi zannınca bana yâr oldu. Lâkin benim içimdeki sırları arayıp soruşturmadı.’ (Mesnevi’den)

Yarabbi, cihanda benim nedimim nerededir? Ben Sina’da hakkın tecelli ettiği ağacım. Benim Musam nerede?

...Ne zamana kadar bir dert ortağı bekleyeceğim, ne zamana kadar bir sırdaş arayıp duracağım?

...Ben, bir kır lâlesine benzerim. Bir meclis içinde yalnızım, tek başınayım.

Senin lütfundan bir yâr, bir can yoldaşı istiyorum. Benim yaradılışımın inceliklerine aşına olacak bir yâr istiyorum.

Bir yâr, divane, fakat akıllı bir yar; şunu bunu düşünmeyen (masivaya yabancı olan) bir yâr.

Ta ki kokumu onun canına tevdi edeyim: onun gönlünde kendi yüzümü temaşa edeyim.

Onun vücudunu kendi bir avuç toprağımdan vücuda getireyim. Onun için hem put, hem Azer olayım.” (Esrâr, s. 70-72)

İkbal, yaşadığı dönemdeki Müslümanların taklide bağlı tavır ve davranışlarından sürekli şikâyetçi olmuştur. Bu şikâyetlerinin temelinde yeterince anlaşılabilmesi ve onların benlikten uzak kalmaları yatmaktadır:

“Müslümanlardan, taklit ve zan gördüm. Kalbim vücudumda durmadan titriyor.” (Câvidnâme, s. 228)

“Ne zamana kadar kendi makamına erişemeyeceksin? Benim kemiklerim denizde ney gibi feryat ediyor!” (Câvidnâme, s. 249)

“Ehl-i küfür kapar diye kısmetin olan kıvılcımı,

Ne zamana dek tutayım korku ve telaş feryadımı?

Yarab bu temiz kalpli kulun, İkbal nereye gitsin bilmem,

İslâm âleminde çünkü dervişlik de devlet idaresi de sahtekârdadır hepten.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 57-58)

O, aynı zamanda milletine önderlik yapamayan, halkı ile aynı duygu ve düşünceleri paylaşamayan siyasetçileri sahtekârlıkla suçlamaktadır:

“Halkın içinde hepsi birer şeytandır, siyaset adamları; Artık yeryüzünde bana ihtiyaç kalmadı, kaçıyorum doğrusu!” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 166)

“Yazıklar olsun o millete ki acze düştü; bey, sultan yetiştirdiği hâlde bir derviş yetiştiremedi.

Onun hikâyesini benden sorma; söylenemeyecek şey nasıl söylenir.

Hiçkırıklarım boğazımda düğümlemiş... İyisi mi bu kıyamet benim içimde kalsın.” (*Pesçi Bâyed*, s. 82)

İkbal bu sitemleri sonucu kendisine döner ve şunları söyler: “Hayat tezgâhında ne nakışlar dokudum. Ne kadar gidecek şey gitmedi. Ne kadar olacak şeyler olmadı.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 93) “Artık kendime secde etmeliyim ben; zira/Acem’de ateşgede, Arap’ta ise Kâbe/Göremiyorum şimdi.” (*Zebûr-i Acem*, s. 283)

Kendi mısralarına bağlı kalarak kendisi hakkında yaptığı değerlendirmeleri belirlemeğe çalıştık. Çokluğu dolayısıyla metinden çıkardığımız alıntıları da dikkate alarak, kişisel tespitlerimize göre 13 şiir kitabında İkbal, 423 yerde kendisinden bahsetmektedir. Eserlerine göre dağılımına baktığımızda, eserlerin hacimlerini de göz önünde bulundurursak, her eserinde ortalama 7-8 defa kendisinden bahsettiğini söyleyebiliriz. Ancak üç eserdeki ifadeleri yoğunluk göstermektedir. Bu eserler, *Peyâm-ı Meşrik* (102), *Zebûr-i Acem* (125) ve *Bâl-i Cibrîl* (100)’dir. *Bâl-i Cibrîl*’den sonraki eserlerde, kendisi hakkındaki ifadeleri gittikçe azalmaktadır.

ŞİİRİ ve SANATI

ŞİİRİ ve SANATI

İkbal'in kişiliğini belirlerken sanatsal eğiliminden de kısaca bahsetmeliyiz. İkbal, sanat ve estetik kavramlarını tek bir kelimedede toplar: 'güzellik'. O'na göre dünyada ve evrende var olan güzellikler ilâhî güzelliğin bir yansımasıdır. Ayrıca İkbal, şairin gönlünden gelen sözlerin de mutlak güzelliğin yansıması olarak düşünmektedir:

"Güzel, zarif ve alımlı olan her şey istek çölünde bize kılavuz olur.

Güzellik, arzu baharının hallâkıdır. Hüsünün o tecellisi, arzunun Rabbidir.

Şairin sinesi güzelliğin tecelli ettiği yerdir.

Onun 'Sina'sından hüsün nurları doğar.

Güzel, onun bakışından daha da güzelleşir. Yaradılış, onun büyüsünden daha güzel olur ve daha sevilir..." (*Esrâr*, s. 39)

İkbal'e göre sanat, bireysel tatmin kaynağı olduğu kadar toplumsal olarak da paylaşılması gereken ortak bir değerdir. O'na göre, düşünceleri ve davaları aynı olan milletin güzellik ölçüsü de aynı olmalıdır.¹⁸⁹ Bu topluluğun

189 Latif Hussain Kazmi, "Iqbal's Conception of Human Existence", *Iqbal Review*, c. 37, sy. 1, (April 1996), s. 83.

içinde yaşayan insan da bu ölçüleri referans alarak buna göre şekillenmelidir:

“Gönüller bir renkte olursa o cemiyete millet denir. Bu Tur-i Sina, ‘Bir’in tecellisi ile aydınlanır.

Bir kavmin düşünceleri bir, gönüllerindeki dava bir olmalıdır.

Onun tıynetinde cezbe aynı olmalı; güzel veya çirkin telâkkisi, ölçüsü aynı olmalı.” (*Rumûz*, s. 82)

Muhammed İkbâl’in güzelliğe karşı yaradılışından gelen bir duyarlığı vardır. Pek muhtemeldir ki, şiirindeki o ince, ahenkli hassasiyetin kaynağı bu estetik duygusudur.¹⁹⁰ O’nun sanata ilgisini ve özellikle de müziğe karşı tutkusunu yine Cavid İkbâl’den dinleyelim: “Çocuk olarak resimden pek hoşlanırdım, ama babam bu ilgimin pek farkında değildi. Bu ilgimi öğrendiği ve sanat çalışmalarımından bazılarını gördüğünde, bana cesaret vermiş ve Fransız, İtalyan ve İspanyol ustalar hakkında yayınlar almıştı. Müzikten de pek hoşlanırdım. Ama babamın ne gramofonu, ne de radyosu vardı. Bu yokluk bir yana, babam da müziği severdi. İlerlemek için dış ülkelere gitmezden önce gitar çalmıştı. Müziğe tutkusu hiçbir zaman ölmedi. Hayatının son döneminde arkadaşlarından Fakir Necmeddin onun için sürekli gitar çalardı. Ne zaman bir sanatçı evimize gelip de gazellerini okuyacak olsa babam hemen beni de çağırırdı.

1931 yılında, babam, yuvarlak masa toplantısına katılmak üzere İngiltere’ye gittiğinde aşağı yukarı 7 yaşında idim. Bir mektup yazarak bana gramofon getirmesini istedim. Gramofon hiçbir zaman gelmedi ama mektubum onu ‘Cavid’in İlk Mektubu Üzerine’ isimli şiiri yazmaya yöneltmiş idi: ...İsteme Frenklerin uyanık camcılarında hiçbir

190 Ali Khan, *A Voice From The East*, s. 8.

ihvan/Dök kalıbını fincan ve kabının, Hindistan balçığından...”¹⁹¹ Üst bölümde de değindiğimiz gibi İkbâl, Batı'nın aktivitesini ve bugün vardığı ilmî seviyeyi takdir etmesine rağmen, idealini kendi kültür ve medeniyetinin perspektifi çerçevesinde yapılandırmaktadır. Oğlunun gramofon isteğini, Batı'ya öykünmesini önlemek için geri çevirmiştir.

Musıkî ile şiir arasında doğrudan bağlantı vardır.¹⁹² Şiir, notasız bir musıkîdir. Mısralar arasındaki anlam bütünlüğü, kelimelerin seçilişindeki ahenk, kısacası şiirdeki ses ve musıkî, o eseri ölümsüzleştirebilir. Şiir, kâinat-taki İlâhî musıkînin mısralara dökülmesidir. İnsanın, bir şair duyarlılığına ulaşabilmesi için 'kulağındaki ağırlıkları' gidermesi gerekir. İkbâl müziğe olan tutkusu ile şiirlerindeki akıcılığı sağlamış ve kelimelerin kulağa hoş gelen sedasını evrende ebedileştirmiştir. İkbâl'in heyecan coşkuluğu harikulâdedir. Aynı zamanda nağme ve ahenk için de çok hassas bir kulağı vardır. O, bir sevk-i tabii ile lisanının ahengini arttıracak kelimeler seçmekte mahirdir.¹⁹³

İkbâl'e göre sanat, hayatın yardımcı (kôlesi) olur. Sanatçının tecrübeleri, müşahade ve zihni, hissedilebilen ve gözle görülebilen varlıklardan edindiği bilgileri, kendi yaratıcı gücü ile en mükemmel bir şekilde dile getirir. Sanatkârın kalp ve dimağında öyle bir keyfiyet hâsıl olur ki o, bu keyfiyeti açıklamağa mecbur kalır. Bu keyfiyetin ana kaynağı, İkbâl'e göre sanatkârın kendi şahsiyetinin gücü ve coşkuluğudur. Bu güç ve coşkunluk, aşk şek-

191 Cavid İkbâl, “Babam İkbâl”, I, Diriliş Gazetesi, sy. 75; Diriliş D., s. 11.

192 Bkz. Tahir Abacı, “Yahya Kemal: Şiir ve Müziğin Birkaç Hali”, Ludingirra, sy. 10-11, (Yaz-Güz 1999), s. 56-64; Ludingirra Dergisi'nin bu sayısının dosya konularından biri “Şiir ile Müzik”tir. Bu ilişkinin ayrıntıları için diğer makalelere de bakılabilir.

193 Huri, “İkbâl'in Hayatından Çizgiler”, s. 4.

linde ortaya çıkar; öyle aşk ki, kâinatta hiçbir olay onsuz vücut bulamaz.¹⁹⁴

İkbal, hayat şairidir. Onun şiir ve sanatında 'kuvvet' ve 'celâl'in özel bir yeri vardır. Ona göre 'hüsn' ve 'cemâl'de 'kuvvet' ve 'celâl'siz uyuşma ve eşitlik kurulamaz. Bunun için O, sanatta kuvvet ve cemalin gizli olduğu bir güzellik ve cemel, alevi soğuk, korkusuz ve kararsız bir heyecan karşısında göklerin eğileceği bir güç ve sarhoşluk istemektedir. O, Darb-ı Kelimî olmayan, güç ve kuvvet bahşedemeyen ve yeni bir inkılâp yaratamayan hünlerden hoşlanmaz.¹⁹⁵

Şair bir gelenek içerisinde algılanmalıdır. İkbal yazdığı şiirlerin dinamiklerini kendisinden öncekilerde bulmuştur. Turan Karataş'ın Eliot'tan aktardığına göre, hiçbir sanatçı, hiçbir şair kendisinden sonrakilere iletmek istediği bütün bir dünya görüşünü tek başına veremez. Çağdaş şairin söyleyecekleri geçmişteki şair ve sanatçıların görüşleriyle ilişkisi bakımından değerlendirilebilir. İçinde yaşadığımız çağa kadar yaratılmış bütün sanat abideleri, kendi aralarında ideal bir düzen ve bütün oluştururlar. İşte bu bütün ve ideal düzen, yeni bir eserin kendilerine katılmasıyla değişikliğe uğrar tespitinin ışığında söz konusu 'bütün'den ve 'ideal düzen'den yani gelenekten habersiz olan, onun mahiyetini bilmeyen bir şairin/sanatçının, eseriyle o 'bütün'e katkıda bulunması, ona eklememesi mümkün görünmüyor.¹⁹⁶ İkbal'in bu anlamda şiirinde kullandığı formlar, içerikler ve semboller açısından bir gelenek çizgisi üzerinde olduğunu söyleyebiliriz.

194 Muhammed Tahir Faruki, "İkbal'in Sanat Düşüncesi", (çev. Şevket Bulu), Pakistan Postası, c. 19, sy. 4, (Nisan 1970), s. 10.

195 Faruki, "İkbal'in Hayatından Çizgiler", Pakistan Postası, c. 13, sy. 2, (Mayıs 1965), s. 4.

196 Mehmet Erdoğan, "Şiir Vadilerinde Esen Rüzgâr ve Eleştiri Ahlakı" (Turan Karataş ile yaptığı röportajda), Dergâh, sy. 104, (Ekim 98), s. 13.

İkbal, Hint Alt Kıtası'nda, 1800 yıllarında başlayan ve günümüze kadar devam eden ve Hint şiirinin Mahatma'lar dönemi diye adlandırılan¹⁹⁷ bir zamanda dünyaya gelmiştir. Bu dönemin en büyük temsilcisi Rabindranath Tagore (1861-1941)'dur. Tagore, geleneksel Rishi'ler gibi bir dervişti. Şiirlerinde Hint kültürünün başarılı bir sentezini yapmıştır. Mistik-âşık ve tek-tanrıcı idi.¹⁹⁸ İkbal'le çağdaş sayılabilecek Tagore'un İkbal'e etkisi olmuştur. "Hind'in kazandırdığı huzur, çok ferdi ve muayyen bir dünyada, muayyen bir iklimde gerçekleşebilecek bir mucize"¹⁹⁹ diyen Cemil Meriç haklıdır. İkbal bu iklimde yetişen, kişisel huzura ermiş bir kişidir. Bununla birlikte İkbal'in üslubu, bilinen Hint üslubundan çok farklıdır. Çünkü İkbal, ilhamının esiridir.²⁰⁰

İkbal, tabiata âşık bir insandır. İlk şiirlerde hâkim olan ana unsur rengârenk tabiat tasvirleridir. Fevkalâde güzel tabiat tablolarıyla dolu şiirlerinde Tannyson, Longfellow, Emerson gibi anglo-sakson şairlerin izlerini görmek mümkündür.²⁰¹ İlk şiirlerindeki tabiat tasvirlerinde Tagor'un etkisinin de olduğunu düşünebiliriz. Ancak ben İkbal'in büyüdüğü bu bölgeyi teneffüs eden biri olarak, doğunun özellikle bu bölgesinde insanı etkileyen tabiattaki metafiziğin ana unsur olarak İkbal'in şiirlerine yansıdığını söyleyebilirim. Çünkü İkbal, Allah, insan ve evrenin birbirinden ayrılmazlığı, bunların birbirlerini gerektiren

197 John B. Alphonso-Karkala, *An Anthology of Indian Literature*, Middlesex 1971, s. 5-7'den naklen L. Sami Akalın, *Hint Şiiri* (Antoloji), İstanbul 1977, s. 12. Ayrıca bkz. Meriç, *Bir Dünyanın Eşiğinde*, İstanbul 1994.

198 Akalın, *Hint Şiiri*, s. 339-340.

199 Cemil Meriç, *Jurnal*, İstanbul 1992, I, 165; *Doğu Düşüncesi*'nin genel tarzları ve özellikle metafiziği hakkında detaylı bilgi için bkz. René Guénon, *Doğu Düşüncesi*, (çev. L. Fevzi Topaçoğlu), İstanbul 1997.

200 Ayrıca bkz. Ali Nihad Tarlan, "İkbal'in Hayatı ve Eserleri (Giriş)", *Peyâm-ı Meşrik*, s. XV-XVI.

201 Schimmel, *Peygamberâne Bir Şair*, s. 7.

realiteler olduğunu ifade ederken, insana, düğüm düğüm olan evreni ayırıştırma, sırlarla dolu merteye ve tabakaları aydınlatma görevi verir. “İnsan bir kılıçtır, Allah ise kılıcı tutan ve onunla vurandır. Evren ise, bu kılıcı keskinleştiren bir bileği taşı!...” (Câvidnâme, s. 40) İkbâl’in bu mısralarda vermek istediği mesaj, varlığı kendi bütünlüğü içinde görme zaruretidir.²⁰²

İkbâl, şiire başladığında natüralist bir şair olarak tanınır. ...İkbâl, şiir alanında ilerleyip felsefe içerikli konular şiirin ayrılmaz unsuru hâline geldikçe romantizm etkisinin yer yer azaldığı görülse de asla tamamen kaybolmaz. Aksine okuyucuyu bir hayal dünyasına çekip götürecek ölçüde göze hoş gelen tasvirlerle bezenen, kulağa hoş gelen ses ve kelimelerin kullanıldığı bir üslûbun benimsendiği ve sanat öğelerinin rahatça kullanıldığı şiirler İkbâl’in en iyi şiirleri olarak tanımlanırlar. Şurası açıktır ki akla oranla duygu veya aşk faktörü İkbâl’in şiirinde sonuna kadar daha baskın bir unsur olarak karşımıza çıkar.²⁰³ İkbâl’in şiiri, estetik değeri yönünden, yalnızca yüce ve saf bir aşkı ifade eder.²⁰⁴

İkbâl, şiirde Mevlâna’nın takipçisidir. Fars dilini Urduca’dan daha tatlı buluyordu. “Fikrim onun güzelliği karşısında büyülenmiş gibi oldu. Kalemim Tûr dağında Hak nurunun tecellî ettiği ağaç hâline geldi.”²⁰⁵ demektir. Farsça hakkındaki kanaatini bir başka yerde de dile getirir: “Farsça benim yüksek tefekkürümün mahiyetine daha uygundur.”²⁰⁶

202 Sadık Kılıç, Tabiattaki Metafizik ve Guenon’un Doğu Metafiziği, Ankara 1995, s. 32.

203 Soydan, Aşk ve Tutku, s. 30.

204 Umrao Singh Sher Gil, “Foreword”, Ali Khan, A Voice From The East, s. v.

205 Ali Nihad Tarlan, “İkbâl’in Hayatı ve Eserleri (Giriş)”, Peyâm-ı Meşrik, s. XVI.

206 Esrâr, s. 24.

Muhammed İkbâl, dünya edebiyatının büyük isimlerinden biridir. Şiirlerindeki derin düşünce akımı ve mistik hava, Mevlâna'yı andırırken sanatsal güc, Dante ve Milton ile boy ölçüşebilecek niteliktedir. Doğa ile ilgili anlatımı Wordsworth'u aklımıza getirirken liriklerinin güzelliği ve şirinliği Shelly'ninkine eşdeğerdedir. Mersiyeleri de Tennyson'unkini geçer.²⁰⁷

Sanatı açısından İkbâl'in etkilendiği şairler daha çok sembollerini kullanan kişiler olmuştur. Said Nefisi'nin ifadesine göre, O'nun şiiri daha ziyade simbolist dememiz lâzım gelen ve büyük mümessilleri Senâî, Attar, Mevlâna, Irakî, Evhadî olan bir edebî mektebe mensup şairlerin şiirlerine benzer.²⁰⁸ Bu arada İkbâl'in, Molla Cami'den de fazlasıyla etkilendiğini belirtmeliyiz:

“Molla Cami'nin kudreti karşısında mahvolmuş bir adamım. Onun nazım ve nesri benim hamlığımın ilâcı olmuştur.

O, baştan başa manalarla dolu şiirler söylemiştir. Hz. Peygamber'in methinde ne inciler delmiştir.” (*Esrâr*, s. 31)

Bu satırlarda İkbâl bizlere Yunus Emre'yi hatırlatıyor. Yunus ta Molla Cami gibi âdeta bir inci delmiyor mu? “Canım kurban olsun Senin yoluna/Adı güzel kendi güzel Muhammed.” Yunus'un bu deldiği, hakikaten Molla Cami'nin deldiği inci gibidir, işlenen bir sevgi pırlantasıdır.²⁰⁹

İkbâl'in kişiliğini oluşturan manevî unsurlardan biri de şiirine bağlı olarak dil yapısı ve tasvir yeteneğidir. Bir şair olması yönüyle İkbâl'in dil yapısından ancak şiiri yönüyle bahsedebiliriz. Çünkü, İkbâl'in şiiri tefekkür ve iradesinin bir aynasıdır. Onun nazarında şair, yeni bir

207 Asrar, “Muhammed İkbâl'in Hayatı, Eserleri”, I, Pakistan Postası, c. 31, sy. 5-8, (Mayıs-Ağ. 1983), s. 7.

208 Ali Nihad Tarlan, “İkbâl, Manevî Hüviyeti”, *Esrâr*, s. 14.

209 Savcı, Pakistan Dil ve Edebiyatı, s. 75.

insan vücuda getiren bir peygamberdir.²¹⁰ İkbâl, idealize ettiği insan modelini şiirine taşımaktadır. O, şiirinde ‘insan’ı tasvir ederek aşkınlığa ermiştir.²¹¹

Nesirlerinde daha çok modern bir üslûp kullanan Muhammed İkbâl, şiirlerinde klâsik üslûbu tercih etmektedir. Bu şiirin kalıpları klâsik İslâm edebiyatında kullanılan kalıplar olduğu gibi kavramları da çoğunlukla o döneme aittir. Özellikle klâsik İslâm edebiyatında ve bizim Divan edebiyatımızda alışkın olduğumuz mefhumlara, remizlere, teşbihlere, temsillere ve istiarelere sıkça başvurmaktadır.²¹²

Sözlerindeki vecize keskinliği (*kısa ve öz olması*). Bu durum O’ndaki basireti ve görüş kudreti ile yakından ilgilidir. İkbâl, şiirlerindeki tasvirlerinde yeterince anlaşılır olmağa çalışmıştır. O’na göre “şairliğin kemali, vazıh, açık söz söylemektir. Sırlara vakıf arifler ancak remiz ve ima ile konuşurlar.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 103) Burada dikkat çekmemiz gereken şey, İkbâl’in yer yer şairliği de aşarak bir arif gibi davrandığıdır. Sembolleri işte bu tavırlarında görürüz. Buradaki ‘sır’ kavramı, fizikötesi açılımları kapsar. İkbâl, tasvir yeteneğinin kendisi için sadece insanî olmadığını aynı zamanda ilâhî düzlemden de esinlendiğini ifade eder. İkbâl’de dil yapısı bir yönüyle apriori unsurlar da taşımaktadır:

“Sır şarabıyım; bir içen arıyorum. ...Ben lâhut âleminin kuşuyum. Dosttan haber getiriyorum.

Perde açıyorum; lâkin sözlerim vazıh değildir, örtüldür.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 106)

210 Tarlan, “İkbâl’in Hayatı ve Eserleri (Giriş)”, *Peyâm-ı Meşrik*, s. XIV.

211 “Büyük yazar ve sanatçılar, insanı merkeze aldıklarında aşkınlığa eriyorlar. Bireyin kadın ya da erkek olması sonucu değiştirmeyecektir.” Ali Haydar Haksal, “Monna Rosa’daki Ben”, *Yedi İklim*, sy. 104, (Kasım 1998), s. 51.

212 Karlığa, “Muhammed İkbâl’de ‘Yeni’ Olan Fikri”, s. 21.

“Akıllılar kelimelerin incelikleriyle uğraşmazlar/Dalgıçlar sedefle mi yoksa inci ile mi ilgilenirler?” (*Darb-i Kelîm*, s. 153)

“Benim şiirimdeki ruh ve manayı takdir için onu Hint ve Acem ölçüsüne vurma.

Bu inci, gece yarıları döktüğüm gözyaşlarındandır.

Gel, bu üzüm şarabından daha taze olan bu şiir şarabını Rum Piri'nin (*Hz. Mevlâna'nın*) küpünden getirdim.” (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 106)

İkbal'in dil yapısını değerlendirirken dikkat etmemiz gereken bir nokta da O'na göre dili kullanan kişinin rolünün ne olduğudur. “Şairler söz bezmine gelmişlerdir; onlar, beyaz elleri olmayan Musa'lardır.” (*Câvidnâme*, s. 314) “Şairin fitratı tamamen arayıştır; o, arzunun yaratıcısı ve mürebbisidir.” (*Câvidnâme*, s. 146) “Hâl edilmez işlerin düğümünü çözecek şey/Ancak bir şairin geniş ruhunda vardır.” (*Zebûr-i Acem*, s. 159)

“Hüsrev gibi şiirler yazsın diye elime, bir kalem verdin benim.

Bana kudret de verdin.

Böyle yazılar yazmak için bana büyük bir âlem sahifesi ihsan et!” (*Zebûr-i Acem*, s. 172) diyen İkbal, bu manevî âlemleri keşfetmiş ki Acem İlahîleri'ni bizlere tavsiye ediyor:

“Zebur-i Acem'i oku, yalnızlıktan manevî zevk alıyorsan eğer,

Seher feryatları gibi açar sırları o şiirler.” (*Bâl-i Cibrîl*, s. 59)

Bu kitap O'nun tasvir yeteneğinin zirve örnekleri ile doludur. İkbal, şiirlerinin gençlere ulaşması ve onlar tarafından anlaşılması arzusu ile dua etmektedir: “Gençlere bu sözlerimi kolaylaştır; onları derinliklerime erişecek hâle getir!” (*Câvidnâme*, s. 76)

İkbal'in kendi şiiri hakkındaki düşüncelerine baktığımızda, O'nun için şiir gözyaşının feryadıdır. (*Esrâr*, s. 21) Kendisinin bir başka ifadesi ile mısraları "...kanımın damlasıdır/Sakın şiiri bir delilik eseri zannetme. Bu deliliklerin kemalinde asıl akıl ve idrak mevcuttur." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 17) "...Dostum, benden ne şiiri istiyorsun? Ben kendimle konuşup duruyorum" (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 44) diyen İkbal için şiir, feryatlarının bir ifadesidir. (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 40)

"Bana şiir zevkini bağışladın ve dedin:

"Haydi söyle ve haykır" (*Zebûr-i Acem*, s. 192)

"Nağmelerim güzeldir, duyan gönül açılır. Mızrabımdan uçuşan nağme cana can katar. Kervanların çanıdır. Gönülleri coşturur. Kâbe yolcusu devam!" (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 72)

"Benim şevk ve muhabbet nağmelerime hor bakma; onlarda dervişliğin remzini, padişahlığın sermayesini bulursun.

Seher vakti edilen âhların lezzetinden haberdar isen, bahar rûzgârı güle nasıl tesir ederse, benim nefesim de sana öyle tesir eder." (*Peyâm-ı Meşrik*, s. 116)

"İkbal'in nağmesi, uykudan uyandıran bir sesleniştir
Kervanımız yine yola çıkıyor" (*Bâng-i Derâ*, s. 73)

İkbal, kendi şiirini uzun çilelerin, dervişliğinin bir meyvesi olarak görmektedir. Dolayısıyla şiirlerinde mesajların ilâhî karakterinden rahatlıkla söz edilebilir:

"(Cavid'e) Üzüm asmasıyım ben, meyvem şiirimdir,
Meyvemden lâle gibi kırmızı şarap yap herkese!
Yolum dervişlik yoludur, saltanat yolu değildir,
Satma benliğini dünyaya, hayranlık sal dervişlikte!"

(*Bâl-i Cibril*, s. 145)

İKBAL HAKKINDA

“İkbal, büyük bir düşünür olduğu kadar, büyük bir şairdi de.” diyen Sezai Karakoç, Türkiye’de olduğu gibi, diğer İslâm ülkelerinde de genelde İslâm önderlerinin aynı zamanda tanınmış edebiyatçılar olmasına dikkat çekmektedir.²¹³

Karakoç gibi, İkbal’i tanımaya çalışanların ortak kanaati, O’nun çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğu şeklindedir. İkbal’in hayatı ile ilgili iki ciltlik eser yazan Mesud-ul-Hasan’ın kanaati de bu yöndedir.²¹⁴ el-Behiy de aynı kanaati paylaşır: “İkbal, İslâm’da dini düşüncenin ıslah edilmesi çabasında çok yönlü bir kişidir. O’nun fikir hareketi seçkinlere yönelik bir çaba olmuştur.”²¹⁵ el-Behiy’in bu kanaatinde dikkat çekici bir yargısı vardır. İkbal’in fikir hareketinin seçkinlere yönelik olduğu. İkbal’in The Reconstruction’da yer alan konferans metinleri üniversite ortamında seçkin insanlara sunulmuştur. Felsefi temeli olmayan, söz konusu metinlerde geçen isimleri ve teorileri bilmeyen kişinin bu eseri anlaması güçtür. Ayrıca İkbal, konferans metni olmasının da getirdiği formel zorunlulukla, metinlerde ani geçişler yapabilmektedir. İkbal’in şiirlerine gelince durum kısmen değişmektedir. Şiirindeki temaları derinliğinden kavramak için felsefi bilgi ile birlikte edebiyat ve özellikle de tasavvuf birikimi gerekmektedir. Ancak, seçkinlerin dışında her seviyedeki insan, İkbal’in şiirlerinden istifade edebilmektedir. Edebî metnin geniş bir yelpazeyi içermesi, herkese katkı yapmasını sağlamaktadır.

İkbal, yaratılışı bakımından hassas, sezışlerine ve duygularına içten bağlı, hatta biraz da içine kapanık bir

213 Sezai Karakoç, İslâm’ın Dirilişi, İstanbul 1986, s. 38.

214 “Çok boyutlu kişilik olarak İkbal, şair, filozof, siyasetçi, eğitimci, reformist, müceddid ve ârif’in bir karışımıydı.” Hasan, Life of Iqbal, II, 208.

215 el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 300.

karakterdedir. Manevî değerleri baş tacı eden, geleneklere saygılı ve onların yaşamasını içten duyan âşık ruhlu bir insandır.²¹⁶ Asrar, “İkbal, vakar, kalenderlik ve tevekkülün canlı bir örneğiydi. Hayatında herkese yardım elini uzattı, herkesi memnun etmeğe çalıştı ama kimseden yardım istemedi. Kimseye el açmadı, kimseye borçlanmadı.” diye İkbal’i tanımlarken üç önemli karakteristik özelliğine dikkat çekmektedir; vakur olması, kalenderî yönü ve mütevekkil yapısı.²¹⁷

Oğlu Cavid’in babası hakkında verdiği bilgiler, onu anlamak için oldukça aydınlatıcı bir değer taşımaktadır: “Babam bana, duyduğu muhabbet ve sevgiyi takdir etme şansını çok nadiren vermiştir. Beni pek az bağrına basar ya da öperdi, bu yüzden hiçbir zaman onun babalık sevgisinin sıcaklığını gerçekten hissetmemişimdir. Görünüş olarak sessiz, hatta soğuk bir adam izlenimini verirdi. Diyelim beni evin etrafında koşarken mi gördü, sanki bir zorlayan varmış gibi belli belirsiz gülümserdi. Onu ancak sık sık pek rahat olmayan bir sandalye üzerinde gözlerini kapatmış ve engin düşüncelere dalmış olarak görürdüm. Mamafih onun sevmekten ve muhabbet göstermekten âciz olduğu sonucuna varmak yanlış olacaktır. Sevgisi hani bir haşır neşirlikten yoksunsa da, olgunluğun derinliğine sahipti.”²¹⁸ İkbal, evinde çocukları ile olan ilişkisinde bile sakin tavırlar sergilemektedir. Bu durum Doğu düşünürlerinin genel karakteri olmakla birlikte, omuzlarında taşıdığı fikrî problemlerin ağırlığı ve İslâm toplumunun geleceğine ait düşüncelerinden ve ağır sorumluluk duygusundan da kaynaklandığı söylenebilir.

216 Abdülkadir Karahan, Dr. Muhammed İkbal ve Eserlerinden Seçmeler, İstanbul 1974, s. 64.

217 Asrar, “Muhammed İkbal’in Hayatı, Eserleri”, II, s. 16.

218 Cavid İkbal, “Babam İkbal”, I, Diriliş Gazetesi, sy. 75; Diriliş D., s. 11.

Cavid İkbal'in ifadeleri devam etmektedir: "Annem çok disiplinli olmasına ve haylazlık yaptığımda beni cezalandırmasına rağmen, babamın azarlamaları her zaman daha ıslah edici olmuştur. Ondan çok ender olarak dayak yemişimdir. Nedenler, genellikle hizmetçilere kabalık etmek -ki en çok içerlediği bu idi- ve bir de yaz sıcağında çıplak ayakla etrafta koşturmam olurdu."²¹⁹ Son cümle İkbal'in hizmetçilerine olan şefkatini yansıtan bir ifadedir. İkbal, malı ile gurur duyan zengine uzaklığı kadar, statüsü olmayanları ve fakir insanları da bağrına basmıştır. Bu yaklaşımı ile peygamberi bir kuşatıcılığı olduğunu söylemek mümkündür. Vefatına kadar yanından ayrılmayan sadık hizmetçisi ve dostu Ali Bakş ile ilgili aşağıdaki alıntı, söz konusu kanaatimizi desteklemektedir:

İkbal'in uzun zaman hizmetinde bulunan uşağı Ali Bakş, üç sene kadar önce, şimdi Pencab Meclisi'nde üye ve İkbal'in hayranlarından eski bir gazeteci olan Muhammed Şafi'ye bir mülâkat vermiş ve şöyle demiştir: "İkbal, pırlanta gibi bir insandı, evinde çalışan bizlere çok iyi muamele ederdi. Biz de onun yediği yemeği yerdik. Onun evinde uşaklar için ayrı yemek pişmezdi.' Hakikaten İkbal'in evinde olduğu gibi efendi ile uşak arasındaki müsavat ve kardeşlik hissi az görülür bir şeydir.

İkbal'in vefat ettiği gece Şafi, kendisine uşağının ağladığını söylemişti. Bunun üzerine İkbal şöyle demiş: 'Bu gece 40 senelik arkadaşlığımızın sona ereceğini biliyor."²²⁰

Hindoloji Profesörü Abidin İtil'e göre, İkbal'i yükseliş meleği olan xwareno'ya benzetmek hiç de yanlış olmaz. Gerçekten, eski İranlıların bu meleği de, beraber bulunduğu tanrılara, gökyüzü sakinlerine ve sonraları da yeryüzü

219 Cavid İkbal, "Babam İkbal", I, Diriliş Gazetesi, sy. 75; Diriliş D., s. 11.

220 Mian Beşir Ahmed, "İkbal'in Mesajı", Rumi ve İkbal (Konferans, makale vs metinleri), İstanbul 1952, s. 46.

krallarına sürekli zafer, bolluk ve yükseliş getirmişti.²²¹ Bu benzetme ile anlatılmak istenen İkbâl'in yerine getirdiği misyonudur. O, hem bireysel çerçevede insanın yükselişi hem de toplumun gelişmesi için gayret göstermiştir.

“İkbâl, sünni bir Müslümandı. Bir kısmı Avrupa’da olmak üzere yüksek eğitim almıştı, ama kozmopolit biri değildi. Onun kültürünün dayanakları Doğu’ya uzanıyordu. Onun her ne fikri varsa, hiçbiri fanatik değildi”²²² diyen Forster’ın Batılı bir kimlikle yaptığı tespit gayet isabetlidir. Avrupa yıllarında fikirsel olarak Batı bilim ve kültürünü takdir etmesine ve Doğu için bu birikimi öngörmesine rağmen, Batı’nın iç dinamiklerine vâkıf oldukça özellikle ahlâkî ve dinî yetersizliği görmüş, Doğu’nun ve de İslâm’ın zenginliklerine dönmüştür.

S. Iyengar, Hindistanlı bir araştırmacı olarak İkbâl'in gerçek kimliğini tespit edebilen ve Batı’ya karşı tavrını takdir eden kişilerden biridir. Ona göre, İkbâl, son dönemde Farsçadan daha çok Urduca’yı diriltten belagatli şiirler söyleyen orijinal tek olağanüstü kimsedir. Doğu geleneğinin birikimi içgüdüsel olarak Onun ilgisini çekmiştir. İkbâl, Batı’ya ve onun bazı kurumlarının yüzeysel çekiciliğine şüphe ile yaklaşır. O, kendisini hayata ve gerçeğin saf ışığına adanmıştır. Arkasında kötü bir leke bırakmaksızın mutlu bir savaşı olarak ölmüştür.²²³

Siddîkî, Hind alt kıtasının modernist düşünürlerine nazaran İkbâl’i farklı değerlendirir. Çünkü İkbâl, Protestan reformunu benimsememektedir.²²⁴ “Afganî,

221 Abidin İtil, “İkbâl’in Gözü ile Örnek İnsan”, Pakistan Postası, c. 18, sy. 3, (Mart 1970), s. 11.

222 Forster, “Mohammed Iqbal”, Two Cheers for Democracy, s. 293.

223 K. R. Srinivasa Iyengar, Literature and Authorship in India, London 1943, s. 30.

224 İkbâl, 1930 yılında Allahabad’da verdiği meşhur konferansında Luther ve hareketini ağır bir biçimde eleştirmektedir. Bkz. Zulfıqar, Development of Iqbal’s Mind & Thought, s. 203.

Abduh ve Sir Seyyid'den farklı olarak, Hint alt kıtasının şair-filozofu İkbâl, Protestan reformuna çok fazla gönül vermemiştir. Ona göre, yapılan reform temel olarak politik bir harekettir ve reddin sonucu, evrensel Hristiyanlık ahlâkının, ulusal ahlâk sistemi ile yavaş yavaş yer değiştirmesi olmuştur. Bununla birlikte imanın kolaylığına ya da Sir Seyyid'in deyişiyle saf İslâm'a dönüş isteği konusunda İkbâl diğer reformcularla hemfikirdir."²²⁵

Aquinas'ın Aristo'yu Hristiyanlaştırdığı yerde, İkbâl de Nietzsche, Marx ve Lenin gibi modern Avrupalı kişilikleri İslâmlaştırmıştır. Cambridge ve Heidelberg'de gördüğü eğitimle, çağının önde gelen gayrimüslim düşünürlerini kendi yapıtlarına kaynaştırmıştır. En ünlü şiiirlerinden birinde, Tanrı'ya takdim edilen Lenin, bir Sâmi peygamberi gibi konuşur neredeyse. Fakat, kendisinden önce gelen İbn Sina ve İbn Rüşd gibi, ciddi felsefî fikirleri sınırlı bir çevrede bilinmekle beraber, şiiiri geniş kitlelerin hayranlığını kazanmıştır. Sıradan Müslümanların gözünde O, Hindistan'da bir Müslüman vatani -Pakistan- düşleyen şairdi."²²⁶

"İkbâl, Avrupa felsefesi ve dinler tarihi bilgisiyle klâsik Doğu kültürünün ışığını birleştirerek bu kuvvetli ve mukayeseli hüzmeye altında Şark'ı seyretmesini bilmiş müstesna iman adamlarından biridir."²²⁷ Buna bağlı olarak, İkbâl'e ilmî, felsefî, içtimâî ve siyasî bilgilerinin bir sentez hâlinde örgülediği fikir hayatını, Müslüman imanına dayayarak sağlama almış bir prensip adamı denebilir."²²⁸

225 Mazharuddin Sıddîkî, İslâm Dünyasında Modernist Düşünce, (çev. M. Fırat & G. Korkmaz), İstanbul 1990, s. 17; Modern Reformist Thought in The Muslim World, Islamabad 1982, s. 6.

226 Ahmed, Postmodernizm ve İslâm, s.104.

227 Ayverdi, "İkbâl ve İman", Âbide Şahsiyetler, s. 160.

228 a.y.

İnsanlar; düşünce yapısı ile ölçülür, ruh ölçüsü ile ölçülür. Yalnız tefekkür cansız ve cazibesizdir; yalnız ruh, içi boş bir zarftan ibarettir. İkisi birleşince bir insan vücudunda gelir.

Tefekkürü ilim ve felsefe, ruhu sanat bize verir. Muhammed İkbâl sanatla tefekkürü kendisinde birleştirebilen bir kişidir. Onun felsefesini şu şekilde özetleyebiliriz: İkbâl nazarında hayat; kendi sedefi içinde inci yapmaktır. Alevin ta içine girip erimektir. Aşk; bu kapısı kapalı kubbeyi aşır geçmektir. Hikmet ve felsefe; her nefsanî şeyi ayak altına alabilmek kudretidir. İki cihana karşı tefekkür kılıcını sıyırmaktır.

Onun şiirinin mayası tefekkürdür. Yüzeysel bir bakışla İkbâl'i evvelâ mütefekkir, sonra sanatkâr kabul etmek icap eder. Halbuki daha derine inilirse tefekkürünü yoğuranın ruhundaki derin heyecan ve hareket olduğu anlaşılır. O ruh, daimî bir buhran içindedir. Dalgaları gökleri yalayan bir umman gibi kaynar durur, ızdırap içindedir. O'nu Avrupa felsefesi doyuramadı. John Locke, Auguste Comte, Schopenhauer, Nietzsche, Hegel, Goethe, Einstein, Tolstoy doyuramadı. Avrupa'nın en büyük ilim merkezlerinde senelerce bunları inceleyen İkbâl, bu felsefeyi eksik buluyordu. Çünkü bu kişiler, gönül nedir bilmiyorlardı.Görülüyor ki, onu vücuda getiren amillerin başında gönül denen büyük aşk mevcuttu. Aşkı da ancak Mevlâna'da buldu.²²⁹

İkbâl'i şair olarak Goethe ile mukayese eden Schimmel, sanatkâr olarak Goethe'yi daha kuvvetli bulduğunu, İkbâl'in ise peygamber ruhlu olduğunu söyler ve hemen arkasından 'hiç kimse İkbâl'in peygamber olduğunu düşünemez. Ancak Cebrail'in kanadı O'na dokunmuştur' der.²³⁰

229 Ali Nihad Tarlan, "İkbâl'in Hayatı ve Eserleri (Giriş)", Peyâm-ı Meşrik, s. IX-XI.

230 Ayverdi, a.y.

M. İktbal'in biyografisini kaleme alan Masud-ul-Hasan'a göre, İktbal 'kendilik' (*nefs*) filozofu idi. Bu felsefe kişiliğın gelişimini öngörür. İktbal bu 'kendilik'i sahip olduğu kendi kişiliğında zorunlu olarak deneyerek oluşturdu. O, kişiliğın gelişimi ile ölümsüzlüğe ulaşılabilceğine inanmıştı. İktbal, ölümsüzlüğe ulaştı. Bu da gösterir ki, Onun kişiliği son derece gelişmişti.²³¹ Masud-ul-Hasan, İktbal'in eserlerinin gittikte daha çok okunması ve diğeri dillere çevrilmesi, Onu araştıran ve seven insanların artışı ile zihinlerde ve gönüllerde hâlâ yaşadığını belirtmektedir. İktbal, ruhî ölümsüzlüğü yanında, dünyevî planda da unutulmuş değildir. İktbal Akademisi Kütüphanesi'nde yer alan 5000 çeşit ve farklı dillerde olmak üzere 20.000 adet İktbal kitabının varlığı bunun ispatıdır.

İktbal, sadece şair olarak görülmesinden zaman zaman rahatsızlık duyar ve gelecekteki eleştirmenlerin kendisini şairler zümresinden ayıracaklarına inansa da bu, onu sadece filozof olarak değerlendirip şairlik yanını gözardı etmek anlamına gelmez. Aksine onun şairlik vasfı düşünürlüğünden öndedir. Eleştirmenlere göre İktbal hem filozof hem de şairdir, ancak şairlik yanı filozof yanından daha önemlidir. Bu yüzden İktbal'e filozof-şair denmesini uygun bulurlar.²³²

İktbal, bütün duygularını inandığı temel ilkeler doğrultusunda bazen derin bir mistisizm içinde, bazen İslâm liturjisini²³³ alabilceğine kullanarak, bazen de İslâmiyet'i kemirdiğine inandığı Batı'nın karşısına âdeta bir 'şovalye soyluluğu ve gururuyla dikilerek ifade edebilmeyi başarmıştır. Başka bir deyişle, İktbal'in gücü, sadece şiir alanındaki

231 Hasan, *Life of Iqbal*, II, 207.

232 Soydan, *Aşk ve Tutku*, s. 32.

233 liturgy: toplu ayin; ayinlerde duaların, ilâhilerin vb. belirli kalıplara göre söylendiği bir ibadet biçimi.

becerisinden değil, aynı zamanda bir yandan Batı dünyasının, -ülkenin- kaynaklarını maddî olarak sömürdüğü, diğer yandan da pek çok dinî inancın âdeta mozaik hâline geldiği ve İslâmiyet'in gerçek değerini gittikçe kaybettiği bir ülkede, halkı yeni bir ideal doğrultusunda yönlendirmeyi başaran 'karizması'ndan ileri geliyor.²³⁴ Esposito & Donohue ikilisi, İktbal'in ideali doğrultusunda, kendi bölgesinin Müslümanlarını iyi tahlil ettiğini söylerler: "Hindistan ve Pakistan'daki Müslümanların zihin ve hayallerini başka hiç kimse İktbal gibi yakalamayı başaramamıştır."²³⁵

Pek çok İktbal yorumcusu, İktbal'in çift yönlü tavrını dile getirmektedir. Dışta Batı'ya karşı mücadelesi, içte ise İslâm'ı yanlış anlayan ve meskenet içinde yaşayan Müslümanlara karşı mücadelesi. Onun hayatı bu iki cephe için malzeme üretmekle geçmiştir. "O, şüphesiz dertli bir şairdi. Ona ızdırap veren milyonlarca insanın, kıtalardaki İslâm âleminin dertleri idi. Bir taraftan Avrupa sömürgeciliğine isyan ediyor, diğer taraftan İslâm dünyasının geriliğine, cehaletine, güçsüzlüğüne üzüleniyor, Allah'a sitem edecek duruma geliyordu."²³⁶ Şikva²³⁷ isimli meşhur şiir işte böyle bir ortamda ortaya çıkmıştı.²³⁸

İktbal'in Batı'ya karşı tavrının sadece sömürgeciliğe karşı çıkış olmadığını, aynı zamanda kültürel açıdan tavrı koyduğunu tespit edenlerden biri de Şeriatî'dir. O'na göre

234 Selma Benli, "İktbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri", Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. D., c. 33, sy. 1-2, (1990), s. 15-16.

235 John Esposito & John Donohue, Değişim Sürecinde İslâm, (çev. A. Aydoğan & A. Ünlü), İstanbul 1991, s. 95.

236 Yusuf Karaca, "Muhammed İktbal", İslâmî Edebiyat, (Kasım-Ocak 1988-89), s. 45.

237 İktbal, Complaint and Answer of İktbal, (çev. A. J. Arberry), Lahore 1997; Shikwah, Jawab-ı Shikwah (Representation and Reply), (çev. Raja Sultan Zahur Akhtar), Lahore 1998; Shikwa & Jawab-ı Shikwa (Complaint and Answer, İktbal's Dialogue with Allah), (çev. Khushwant Singh), New Delhi 1990, (3rd ed.).

238 Hasan, Life of İktbal, II, 18-22, 26-29.

İkbal, Batı sömürgeciliğiyle savaşırken, Asya ve Afrikalı ulusal savaşçılar gibi yalnızca Batı'nın siyasal ve ekonomik egemenliğinden kurtulmak için savaşmıyor, aynı zamanda insanî bir lider olarak Batı'nın uygarlığına, kültürüne ve fikirlerine de karşı çıkıyordu.²³⁹

Şeriatî'ye göre İkbal, uyanıktı, sömürgeciliğe karşı savaş veren bir önderdi. Onun Hindistan'ın özgürlüğe kavuşmasında ve berrak bir İslâmî toplumun oluşması yolunda harcadığı çabalar unutulmamıştır. Öte yandan yalnızca sömürgeciliğe karşı savaş veren siyasal bir önder de değildi. Müslümanları İngiltere'nin köleliğinden kurtarmak kadar, gerici ve hurafeci inançlardan da kurtarmaya çalışan bir mürşid, her türlü sömürgeciliğe karşı bir mücahid şair, yaratıcı, ağırbaşlı, ciddî bir sanatçıydı.²⁴⁰

İslâm'ın hayatîyetinin tehlikeye girdiği kritik dönemlerde ulema, bilginin üretimi ve bölüştürülmesi rolünü ihmal ederek, kolayca halkın arasına karışmakta ve hayatî tehlike atlatılana kadar halkın tercümanı olabilmekte; aynı zamanda da tehlike geçtikten sonra tekrar kendi asıl rolüne dönebilmekte; daha da önemlisi entelektüel faaliyetini bu kritik dönemin sorunlarıyla ilişkilendirebilmektedir. İkbal, bu modele verilebilecek en iyi örneklerden biridir. İkbal, Hindistanlı Müslümanların bağımsızlık mücadeleleri sırasında ateşli bir bağımsızlık savunucusu olmuş ve bu bağlamdaki şiirlerini meydanlarda halkın karşısında okuyabilmiştir.²⁴¹

İkbal'in "asıl istediği, Müslümanları uyandırmak ve asıl meselelere yönelterek, bir çok şaşırtıcı çağdaş teoriler, doktrinler ve uygulamalar arasında, belli bir yön belirleyip açıkça görüşlerini ortaya koymalarını ve bu sayede

239 Ali Şeriatî, *Biz ve İkbal*, (çev. Ergin Kılıçtutan), İstanbul 1988, (2.bsk.), s. 54-55.

240 a.e., s. 69.

241 Mustafa Armağan, *Gelenek*, İstanbul 1992, s. 82-83.

İslâm'ı tekrar yeryüzünde gerçekleştirmelerini sağlamaktı.²⁴² İslâm medeniyetinin halis evlâtlarından İkbâl, İslâm toplumunun üzerine serpilmiş olan ölü toprağını silkeleyerek, ümmete yeni bir diriliş heyecan ve aktivitesi kazandırmak istemiştir. Bu diriliş ve yeniden oluşum hamlesi esnasında, çağdaş insanlığı ve bilim anlayışını da yargılamak, özgürlük ve yücelme yönündeki gücünü sevdiği almıştır. Çünkü Ona göre sevgi, benliğimizin temeli ve hayat kıvılcımıdır.²⁴³

Kendisinden geçmiş bir hâlde ideal insan toplumunun arayışı içine girmiş olan İkbâl, sadece kendisini bağlayan zincirlere sıkı sıkıya sarılmayı bilen bir toplumun gençliğini yeniden doğurmanın güçlüğü karşısında ızdırap çekmektedir. Tabiat kanunu odur ki, en yüksek ideallere sabrın büyüklüğü ölçüsünde ve amacın delicesine izlenmesi sonucunda ulaşılabilir.²⁴⁴

Akbar S. Ahmed, modernizme olumlu bir açıdan bakar. Hind kıtası Müslüman düşünürleri modernizm tecrübesi ve pratiği sayesinde, İngilizlere meydan okumaktaydılar. Modernizm, Seyyid Ahmed Han, İkbâl ve Cinnah gibi Müslümanların eline önemli kozlar veriyordu. İngilizlerin üslûbu ve fikirlerine aşına olmaları, sömürgeci güce başarıyla meydan okumalarına imkân veriyordu. Bu Müslümanlar, İngilizlerden edindikleri becerileri onlara karşı kullanarak toplumlarının çıkarlarını en iyi şekilde savunuyorlardı.²⁴⁵ Abduh ile İkbâl'i karşılaştıran el-Behiyde, İkbâl'in Batılı düşünce mantığına işaret etmekle Akbar S. Ahmed'in kanaatine katılmış olmaktadır: "Abduh'un

242 Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, (çev. A. Açıkgenç & M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara 1990, s. 151.

243 Sadık Kılıç, "İnsanlık Bilinci ve Sevmek", Yeni Ümit, c. 3, sy. 17, (Temmuz-Eylül 1992), s. 41.

244 Ali Khan, A Voice From The East, s. 25; Doğudan Bir Ses, s. 53.

245 Ahmed, Postmodernizm ve İslâm, s. 45.

gayreti, İslâm kültürünün mantığına daha yakın görünür. Halbuki İkbâl'in gayreti, Batılı düşünce mantığına daha bir yakındır. Ama bu demek değildir ki, biri İslâm'ın ruhuna, diğeri ise Batılı ruha daha yakındır. Bunun anlamı şudur: Birinin düşünme tarzında, meseleleri ele alışında, lafız ve ibareleri belirlemede, sorulan sorulara verdikleri cevaplarda Batılı karakter daha baskın iken, diğerrinin düşünme tarzında Doğulu düşünce tarzı, dil üslûbunun kullanılması ve münakaşa üslûbu daha bir belirgindir.”²⁴⁶

‘Hayatı ve Yetişme Çevresi Açısından Kişiliği’ bölümünde de değindiğimiz gibi, İkbâl'in vahdet-i vücud hakkındaki yaklaşımının fikirsel açıdan red anlamını taşımadığını belirten İkbâl yorumcuları olmuştur. Bunlardan biri Halepota'dır. O'na göre, Rumî'nin yandaşı olarak İkbâl, vahdet-i vücudu destekler. Şah Veliyyullah da bir vahdet-i vücudçuydu. O sadece vahdet-i vücuda dayanan bir sistem geliştirmeyip, İbn-i Arabî'nin vahdet-i vücudu ile, İmam-ı Rabbanî'nin vahdet-i şuhudu arasında uyum (*ahenk*) oluşturarak prensiplerini koyduğu bir sistem geliştirdi. Esasen bu iki fikir birbirini tamamlamaktadır.²⁴⁷

El-Behiy de aynı gerçeğe işaret etmektedir. İkbâl, çağdaş negatif Müslüman'ı hayatta kuvvet ve huzur içinde faaliyet göstermeğe sevk etmek için vahdet-i vücud da başvurmuştur. Çünkü İkbâl'in nazarında vahdet-i vücud, Allah ile tabiat âlemi arasında tam bir başkalığın bulunmamasıdır. Böylece İkbâl, Müslümanın tasavvurundaki tabiat yahut dünya âlemine karşı nefret ve ürkeklik anlayışının oluştuğu varlıkta ikiliği ortadan kaldırmağa çalışmaktadır.²⁴⁸

246 el-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 210.

247 A. J. Halepota, “Şah Veliyyullah ve İkbâl, Modern Çağın Filozofları”, (çev. Ethem Cebecioğlu), Tasavvuf, sy. 1, (Ağustos 1999), s. 144.

248 El-Behiy, Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, s. 282.

İkbal, bir sūfi olup vahdet-i vücuda meyletmekte, nefsin saflaşması için bir yol, yahut yüce zata yakınlık kazanmak ve O'na ulaşmak için bir vesile olarak tasavvufi riyazeti tercih etmektedir. Burada mutlak farklılığın yahut âlemde açık olan ayrılığın bulunmadığını söylemiştir. Allah'ın kendisi dışındaki şeylerden kesinlikle başka olmadığını, insanın kesinlikle dış dünyasından başka olmadığını, İslâmî hakikatte ruhçuluğun kesinlikle dünyevî görüntüsünden başka olmadığını, yani bunların hepsinin aynı şey olduğunu, dolayısıyla imanın İslâm'dan farklı olmadığını söylemiştir. Kesin olan bir gerçektir ki, İkbal, Batı düşüncesini enine boyuna okumuş, hazmetmiş, onun metodundan ve kavramlarından yararlanmıştı. Yine bir gerçektir ki İkbal, tasavvufî riyazeti takdir ederdi. Tasavvufi riyazet sadece ruhun ve nefsin saflığı için değil, aynı zamanda küllî marifete ulaşmak için de gerekliydi.²⁴⁹

İkbal ile ilgili değerlendirmelerde bulunan kişilerin görüşlerini aktardığımız bu bölümden özet olarak şu sonucu çıkarabiliriz: İkbal yargılarına baktığımızda ve O'nu yakından tanımaya çalıştığımızda, birbirinden farklı ve iç içe geçmiş üç altın halka gibi, birbirini tamamlayan üç şahsiyet boyutu ile karşılaşırız:

a. Gönlü, İslâm inancıyla yanıp tutuşan mü'min İkbal.

b. Estetik duygunun en üst çizgisini yakalayabilen şair ve sanatkâr İkbal.

c. Sanatını, evrensel düşüncenin formları ve muhteva-sıyla zenginleştirerek yepyeni bir düşünce sistemi kurma-ya çalışan mütefekkir İkbal.²⁵⁰

249 a.e., s. 278.

250 Bekir Karlığa, "Muhammed İkbal'de Eski ve Yeni Düşünce Formları", Muhammed İkbal Kitabı, İstanbul 1997, s. 104.

YAZILARINDAN SEÇMELER

I) YANSIMALAR isimli günlüğünden (çev. Halil Toker)

Kibrin Tatmini

Kibrimizi tatmin etmemizin ekonomi açısından bir yararı vardır. Siz bana “asistan” yerine “baş asistan” dersiniz, ben tatmin olurum. İsterseniz benim maaşıma hiç zam yapmayın!”

İslâm'da Tanrı

Hristiyanlık Allah'ı “sevgi”, İslâm ise Allah'ı “güç” olarak tanımlar. Bu iki görüşün hangisinin doğru olduğuna nasıl karar vereceğiz? Bence, evren ve insanlık tarihi, bize hangi görüşün doğru olduğunu söylüyor. Ben, tarihte, Allah'ın sevgisinden ziyade, gücünün yansımalarını görüyorum.

Allah'ın sevgi yönünü inkâr etmiyorum, benim buradaki kastım, tarihsel tecrübelerimize dayanarak Allah'ın “Mutlak Güç” şeklinde tanımlanabilir olduğudur.

İslâm

İslâm, antik dünya anlayışı içerisinde değerlendirilebilecek bir din değildir. O bir tavır, yani bir özgürlük hareketidir; hatta evrene karşı bir meydan okumadır. Antik dünyanın tüm dünya görüşüne karşı gerçek bir protestodur. Kısacası İslâm, insanlığın keşfidir.

Yönetim Şekilleri

Alexander Pope, “Bırakın aptallar çeşitli yönetim şekilleri üzerinde tartışıp kavga etsinler.” demektedir.

Benim bu siyaset felsefesine katılmam olanaksız. Bence, yönetim ne türden olursa olsun, insanların karakterini belirleyen temel etkenler arasındadır. Siyasî iktidarın çöküşü, ulusal karakter için de yıkıcı bir etkiye sahiptir.

Hindistan Müslümanları, siyasî çöküşlerinin başlamasıyla birlikte hızlı bir ahlâkî çöküşe girdiler ve günümüzde dünyadaki tüm Müslüman topluluklar arasında, belki de karakter açısından en zayıfı durumundadırlar.

Bu ülkedeki görkemli geçmişimizi küçümsemek gibi bir kastım yok, çünkü itiraf edeyim; sonuçta milletlerin kismetini belirleyen etkenler hususunda ben de kaderciyim. Siyasî bir güç olma itibarıyla belki bize gerek kalmadı. Ancak inanıyorum ki, Allah’ın mutlak birliğinin tek şahidi olarak bizim varlığımız dünya için kaçınılmaz.

Dünya ulusları arasında bizim önemimiz, tamamen şahitlik özelliğimizden dolayıdır.

Afganistan’ın Geleceği

Tarih, büyük güçler arasında kalan tampon devletlerin büyük siyasî birimler hâline gelmekte başarısızlığa uğrayacağı hükmünü vermiştir.

Roma ve İran arasında kalan tampon devlet Suriye, bu durumla karşılaşmıştır. Bu yüzden Afganistan’ın geleceği ile ilgili öngöründe bulunmak çok zor.

Aristo

Aristo’ya gönülden saygı duyuyorum. Bu sadece (XX. yüzyıl insanı olmam itibarıyla) seleflerime nispetle onu daha iyi anlamam nedeniyle değil; onun insanlarımdan düşünce sis-

temi üzerinde derin etki bırakmış olmasındandır. Ancak Eflatun'un "İdeler Âlemi Teorisi"ne yaptığı eleştirisindeki kuşkusu beni, onu tam anlamıyla tasvip etmekten alıkouyor. Hocasının teorilerine yönelttiği eleştirilerindeki doğruluk payını reddedemem. Ama teorileri incelemek için yararlandığı zihniyetten nefret ediyorum.

Eflatun ve Goethe

Tarih, Eflatun'u şair mi yoksa filozof mu yapacağına kesin karar veremedi. Anladığım kadarıyla, Goethe hakkında da bu türden bir kararsızlık içine düşmüş.

Meseller

Yaşamın en derin gerçeklerini sade hikâyeler ve temsiller şeklinde ortaya koymak için alışılmışın dışında bir zekâ lazımdır. Hz. İsa, Mevlâna Celâleddin Rumî ve Shakespeare, ender görülen bu zekânı sadece üç örneğidir.

Beyaz Irkın Sorumluluğu

Bir keresinde bir İngiliz bana "Yahudiler'den nefret ettiğini, çünkü onların Allah'ın seçilmiş milleti olduklarına inandıklarını, bunun da onların diğer ulusları aşağılamaları sonucunu doğurduğunu belki de bu aşağılamada onların kendilerini haklı çıkardığını düşündüklerini" söyledi.

O İngiliz meşhur "Beyaz Irkın sorumluluğu" sözünün değişik bir tarzda, aynı türden bir ayrımcılık duygusunu ele verdiğini unutmıştu herhalde.

Eğitimin Gayesi

Eşyanın kanunu nedir? Sürekli mücadele. Öyleyse eğitimin amaç ve gayesi ne olmalıdır? Kuşkusuz hayat mücadelesine hazırlık!

Sadece zihnî üstünlük için çalışan uluslar, bu davranış tarzlarıyla kendi güçsüzlüğünü izhar ederler.

Felsefe ve Şiir

Felsefe, insan aklının soğuk gecesinde titreyen soyut fikirler zümresidir. Şair gelir ve onları ısıtarak somutlaştırır.

Güçlü İnsanın Tasavvuru

Uygarlık, güçlü insanın tasavvurudur.

Şairler ve Siyasetçiler

Uluslar, şairlerin gönlünde doğar; siyasetçilerin elinde büyür ve ölürler.

Sonsuzluk

Bir matematikçi başaramaz ama bir şair tek bir mısra-ya bütün sonsuzluğu sığdırabilir.

Fikirler

Fertler ve uluslar ölürler ancak onların manevî evlâtları durumundaki fikirleri asla yok olmazlar.

Mehdi'yi Beklerken

Güç simgesi olan sen! Mehdi'yi beklemeyi bırak, git ve kendi Mehdi'ni oluştur!

Ölmek Üzere Olan Organizmanın İyileşmesi

Bir ideali keşfederek, ölmek üzere olan organizmaya yeni bir güç bahşeden büyük bir şahsiyetin ortaya çıkması gibi, hasta toplumsal organizma, kendi içinde sağlığını koruyacak olan çeşitli güçleri barındırır.

Nefse Hakim Olma

Fertler nefislerine hâkim olurlarsa aileler; uluslar hâkim olurlarsa devletler vücuda gelir.

Dünyanın Yeniden İmarı

Şahsiyet ve sağlıklı bir tahayyül bulunursa, günah ve kederle dolu bu dünyayı hakiki cennet hâline getirecek yeni bir yapılanma gerçekleştirilebilir.

Sağlıklı Siyasî Hayat

Sağlıklı siyasi hayat, hakların talep edilmesi ile değil, sorumlulukların yerine getirilmesiyle başlar.

Izdırap

Izdırap, insanın tüm yaşamı müşahade edebilmesi için verilen ilahî bir hediyedir.

Kitlelerin Önderi Olma Sanatı

Eğer kitlelerin önderi olmak istiyorsanız, onları oyalama ve etkileme sanatını bilmeniz gerekir. Basmakalıp sözlerle ve gerekirse yalan uydurarak onları pohpohlayın!

Ahlâk Kitapları Okuyucuları

Eskiler şahsiyet ortaya koyarlardı; biz ahlâk kitapları okuyucuları oluşturuyoruz.

Bu Ân

İnsanlar, bu ânın bir noktada yoğunlaşmış geçmiş olduğunu anlamadan geçmişi över ve yaşanan ânı eleştirirler.

Ânın Değeri

Ben, gece ve gündüzlerim ile ay ve yıllarımın değerini, bana kazandırdıkları tecrübeler ile ölçüyorum, ve bazen bir ânın bir yılın bütününden daha kıymetli olduğunu görünce şaşırıp kalıyorum.

Miraç

İslâm'daki Miraç tasavvurunun anlamı, benliğinizin en ufak mekân değişikliğine uğramadan “Hakk”ı engelsiz müşahadesidir.

Peygamber'den şöyle bahseden Müslüman şairin sözlerini unutmak imkânsız:

“Musa, sıfatlarının bir cilvesiyle kendini kaybetti

Sen ise bir tebessümünde Allah'ın zatına bakıyorsun.”

Zayıflar ve Güçlüler

Zayıflar kendilerini Allah'ın varlığında kaybederler; güçlüler ise kendi varlıklarında O'nu keşfederler.

II) İRAN'DA METAFİZİK İLİMLERİN TEKÂMÜLÜ isimli doktora tezinden (çev. Cevdet Nazlı)

“Her türlü insan bilgisi, zamanla algılara dönüşen duygularla başlar. İdrakin ilk dönemleri tamamıyla dış gerçekliğin varlığıyla şartlanır. Fakat bilginin gelişmesi demek, maddeyle şartlı olmadan düşünebilmek demektir. Düşünce maddeyle başlar, fakat amacı yavaş yavaş kendini bu ilk durumunun imkânından kurtarmaktır. Bu yüzden, daha yüksek bir aşamaya muhayyilede -zihinde bir nesnenin kopyasını ya da görüntüsünü, o nesnenin dış objektifliğine başvurmaksızın yeniden meydana getirme ve koruma gücünde- ulaşılır. Kavramların oluşmasında

düşünce, maddilikten serbestlik bakımından, daha yüksek bir aşamaya ulaşır; ne var ki, kavram, algılanan şeylerin bir karşılaştırmasının ve özümlemesinin sonucu olduğu sürece, kendini duyguların kaba etkisinden tamamıyla kurtarmış sayılamaz. Ancak, kavramın temelinin algılama olması gerçeği, kavramla algılama arasındaki büyük farkı görmemizi engellememelidir. Birey (*algılanan şey*), sadece algılamaya dayanan bilginin niteliğini etkileyen sürekli bir değişme içindedir. Bu yüzden, bireylerin bilgisi daimilik unsurundan yoksundur. Öte yandan evrensel olan kavram ise, değişme kanununun etkisi altında değildir. Bireyler değişir, evrensel olan olduğu gibi kalır. Değişme kanununa uymak maddenin özünün gereğidir; bir şey maddeden kendini ne kadar kurtarmışsa, değişme ihtimali de o kadar azalmış demektir. Bu yüzden, maddeye mutlak olarak hiçbir bağılılığı olmayan Allah, mutlak bir değişmezlik içindedir; O'nu kavramamızı güçleştiren ya da imkânsızlaştıran şey de O'nun mutlak olarak maddeye tabi olmayışıdır. Her türlü felsefi eğitimin amacı, tamamıyla madde dışı şeyleri kavramayı, sürekli uygulamanın mümkün kılabileceği bir tasavvur ve tahayyül gücünü geliştirmektir.”

“Gazali'nin şüpheciliği, İslâm teolojisinin dogmasını kuru kuruya savunmaktan çok, daha yüksek bir bilgi kaynağının gerekliliğini ortaya koymak amacını güdüyor ve böylece zamanının bütün rakip nazari eğilimlerine karşı tasavvufun sessiz zaferini kaydetmiş oluyordu.

Ne var ki, Gazali'nin kendi ülkesinin felsefesine olumlu katkısı, Kur'an'ın “Allah arz ve semavatın nurudur” ayetiyle başlayan sonra da yanılmaz bir sezgiyle İran düşüncesine yönelen Mişkatü'l-Envar adlı küçük kitabındadır. Bu görüşleri çok geçmeden el-İşrakî, büyük bir

gayretle yorumlamaya girişmiştir. Gazali bu kitabında, ışığın tek gerçek varlık olduğunu ve var olmamaktan daha büyük bir karanlık olmadığını ileri sürer. Fakat ışığın özü tezahürdür: “Işık, bir ilişki olan tezahürün bir vasfıdır.” Evren, üzerine Allah’ın kendi nurunu serptiği ve değişik kısımları aldıkları nura göre az ya da çok görünür kılınarak yaratılmıştır. Cisimler karanlık, gölgeli, aydınlatılmış ve aydınlatan olmaları bakımından nasıl birbirlerinden ayrılırlarsa, insanlar da birbirlerinden öyle ayrılırlar. Aralarında bazı insanlar öbürlerini aydınlatırlar ve işte bu yüzden Peygamber Kur’an’da “Yanan Lamba” diye anılır.

Fizikî göz, mutlak ya da gerçek ışığın sadece dış tezahürünü görür. Oysa insanın gönlünde fizikî göze benzemeyen bir iç göz vardır ki bu kendini başka şeyler gibi görür ve sınırlı âlemi aşarak tezahürün perdesini deler.”

“İslâm’ın sûfilerce yapılan bu yeni yorumunun olağanüstü canlılığı, ancak tasavvufun her şeyi saran yapısını incelediğimiz zaman açıklanabilir. Sâmilere göre marifetin formülü kısaca şöyle ifade edilebilir: “İradeni değiştir.” Bu da Sâmilere iradeyi insan ruhunun özü saydıklarını göstermektedir. Hintli Vedantacı ise, her türlü acının, evren karşısındaki yanlış tutumumuzdan ileri geldiğini öğretir. Bu yüzden, bize anlayışımızı değiştirmemizi tavsiye eder; böylece insan tabiatının temelinde faaliyet ya da iradenin değil, düşüncenin bulunduğunu ima eder. Fakat sûfilere göre, sadece iradenin ya da anlayışın değişmesi huzuru sağlamaya yetmez; bu ikisinin değişmesini biz tam bir his değişmesiyle gerçekleştirmeliyiz. Çünkü irade ile anlayış, hissin özel biçimleridir. Sûfinin kişiye bildirisi şudur: “Her şeyi sev ve başkalarına iyilik yaparak kendi kişiliğini unut.” Mevlâna da şöyle diyor: “Başkalarının gönlünü kazanmak en büyük hacdır; bir gönül ise bin

Kâbe'den daha değerlidir. İnsanın gönlü Allah'ın oturduğu yerin ta kendisidir.” Fakat bu formüle bir niçin ve nasıl gerekmede –yani bu anlayışa tatmin edici bir nitelik kazandırmak için idealin metafizik bir ispatı, iradeye yol gösterecek faaliyet kuralları gerekmektedir. Tasavvuf her ikisini de sağlar. Sâmi dini, sert ahlâk kurallarından meydana gelen bir kanunname; öte yandan Hint Vedantası ise soğuk bir düşünce sistemidir. Tasavvuf bu ikisinin eksik psikolojisinden sıyrılarak Sâmi ve Ârî formüllerini daha yüksek bir kategori olan sevgide birleştirir. Bir yandan Budistlerin Nirvâna (*Fenâ*) düşüncesini benimser ve düşüncenin ışığında metafizik bir sistem kurmaya çalışır; öbür yandan, İslâm'la bağlarını koparmayarak evren görüşünün ispatını Kur'an'da bulmaya çalışır. Tıpkı kendi coğrafî mevkii gibi, Sâmi ve Ârî dünyasının ortasında durarak her ikisine özgü düşünceleri benimser ve bunlara Sâmi olmaktan çok Ârî olan kendi kimliğinin damgasını vurur. Bu yüzden, tasavvufun canlılığının sırrınının, dayandığı eksiksiz insan tabiatı görüşünden doğduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Tasavvuf, insan tabiatının bütününe hitap ettiği ve genellikle ilgisini nefsi inkâra dayanan bir yaşama tarzı üzerinde toplamakla birlikte teorik eğilimlere de imkân tanıdığı için, Ortodoks baskılardan ve siyasî devrimlerden zarar görmeden çıkmayı başarmıştır.”

III) İSLÂM'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN YENİDEN İHYASI isimli konferans metinlerinden

“Çevresinde bulunan evrenin en büyük hamlelerine katılmak, insana nasip olmuştur. Bazen dünyada mevcut güçlere uyan, bazen de bunları kendi amaçlarına ulaşmak için kullanmak azmiyle bütün gayretini gösteren insan,

gerek kendi kaderine, gerekse evreninkine bir yön verebilecek güçtedir. Yeter ki insan ilk gayreti göstersiz.”

“İnsan ilk gayreti göstermezse, bünyesinde yatan zenginlikleri işlemezse, ilerlemekte olan hayata içten gelen bir hamleyle katılmak arzusunu duymazsa, ruhu sertleşir, taş gibi olur ve kendisi de ölü bir cisim hâline gelir. Ancak insanın hayatı ve ruhunun gelişmesi, karşılaştığı gerçeklerle bir bağlantı kurmasına bağlıdır. Bu bağlantı da ilim yoluyla kurulur.”

“Bu çevre içinde insanı nasıl görürüz? Her şeyi unutacak kadar kendi ideallerine dalmış, kendini anlatabilmek için daima yeni sahalara arayan ve bu çabayı harcarken kendi kendine ızdırap verebilen, rahat durmayan ‘huzursuz’ bir yaratık! Bütün kusurlarına rağmen insan, tabiatın üstündür, çünkü büyük bir görev ve emaneti yüklenmiştir. Kur’an’da bildirildiğine göre, gökler, yeryüzü ve dağlar bu görevi üzerlerinde taşımaktan kaçınmışlardır.”

“İnsan, çevresindeki güçler tarafından cezbedildiği zaman, onları belirli bir şekle sokup yönetebilir. Çevresinde engellendiği takdirde, kendi iç dünyasında çok daha geniş bir âlem kurma gücüne sahiptir.”

“İnsanı yöneten, her şeyden önce, ihtiras ve içgüdüdür. İnsanın çevresine egemen olmasını sağlayan istikrarı akıl, bir başarıdır.”

“Bir gül yaprağı kadar narin olan insanın kaderi zordur. Fakat gerçeğin hiçbir şekli insan ruhu kadar güçlü, ilham verici ve güzel değildir.”

“İslâm’da öngörüldüğü şekliyle, hayatın nihaî ruhsal temeli ebedidir ve kendisini değişim ve dönüşümler ile ifşa eder. Böyle bir gerçeklik kavramı üzerine kurulmuş bir toplum kendi hayatında süreklilik ve değişimi uzlaştırmak zorundadır. Toplum, kolektif hayatını düzenleyecek ebedi

ilkelere sahip olmalıdır. Zira ebedi ilkeler sürekli değişmekte olan bir dünyada ayaklarımızın sağlam bir yere basmasını sağlar. Eğer ebedi ilkeler tüm değişim imkânlarını dışlıyorlarmış gibi algılanırsa, özünde devingen olan şeyleri durgun bir hâle getirirler.”

“Dinin gerçek amacı, insanoğlunun tamamen başka sahaya ait bir tecrübesini -dinî tecrübesini- açıklamaktır. Bu tecrübenin verileri, başka herhangi bir bilimin istatistik ve rakamlarıyla karşılaştırılmaz.”

“İslâm’da ruhsal ve dünyevî aktiviteler iki farklı alan değildir.”

“Kur’an hem ‘enfüs’ü (*benliği -self-*) hem de ‘âfâk’ı (*dünyayı*) bilgi kaynakları olarak dikte eder. Allah’ın işaretleri hem iç hem dış tecrübeler ile görülebilir.”

“İslâm’da ‘ideal’ ve ‘gerçek’ birbiriyle uzlaşmayan iki karşıt güç değildir. İdeal çerçevesi içinde yaşamak, gerçekten tamamen kopmak anlamına gelmez, çünkü böyle bir durumda hayatın yapısal sağlığı zedelenir, ızdırap verici zıtlıklar meydana gelir. Oysa ki istenilen, idealin gerçeğe sahip çıkmak için sürekli olarak çaba harcaması, bu çaba sonucu gerçeği kendine mal etmesi, kendinden bir parça hâline dönüştürmesi ve bütünüyle benliğini nurlandırmasıdır.”

“Kur’an’ın başlıca hedefi, Allah ve evrenle olan çok yönlü ilişkilerinin yüksek şuurunu insanda uyandırmaktır.”

“Bir İslâm sūfisinin dediği gibi mümine de kitap Hz. Peygamber’e vahyolunduğu gibi inmedikçe, onun bu kutsal kitabı anlaması mümkün değildir.”

“Dinî hayatın en heyecanlı noktası, benliğin bir birey olarak, o kimsenin fikir yönünden tarife sığabilen alışılmış kişiliğinden çok daha derin olduğunu keşfetmektir.”

“Psikolojik açıdan dua ve ibadet doğal bir duygunun belirtileridir. ...Dua ve ibadet en yüksek derecesinde,

soyut düşünceden çok üstündür. ...Dua ve ibadet, manevî bir tecelli vasıtası olarak tabii ve hayati bir fiildir ki, onunla şahsiyetimizin küçücük adası, daha büyük bir Bütün Hayat (*whole of life*) içinde bulunduğu durumunu birdenbire keşfeder.”

“İslâm’da namaz, benliğin içinde bulunduğu mekânizmden özgürlüğe kaçışıdır”

“Dua ve ibadet, ister kişisel ister toplumsal olsun, kâinatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoğlunun kendisine, bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve şiddetli arzusunun ifadesidir. Bu öyle bir buluşun eşsiz sürecidir ki, onunla gerçeği arayan, kendi zatını inkâr ettiği sırada kendi zatını ispatlamış olur. Ve böylece kâinatın hayatında dinamik ve faal bir unsur olarak kendi değerini keşfeder. Bundan dolayıdır ki, dua ve ibadet sırasında insan nefsinin takındığı bu tutumu yüzünden İslâm dini duada/namazda insan kişiliğinin hem reddi hem de ispatına imkân bırakmıştır.”

“Dua ve ibadet, tabiat âlemini gözlemlemekle meşgul olan bir kişinin zihni faaliyeti için zorunlu bir tamamlayıcı olarak kabul edilmelidir. ...İlim için yapılan her gayret, esasında bir ibadet şeklidir. Tabiatı ilmî olarak müşahade eden kişi, bir bakıma ibadet hâlinde ilim ve irfanı arayan bir çeşit mutasavvıftır.”

“Âdem’in cennetten çıkarılışı veya dünyaya indirilişi hiçbir ahlâkî bozukluğu ifade etmez. Burada anlatılmak istenen şey, insanın saf ve sade şuurdan kişisel şuura (*self-consciousness*) varışındaki değişikliktir. Yani, insanın fitrat (*nature*) rüyasından uyanarak kendi kişiliğinin de belli bir değer taşıdığını anlamasıdır.”

“Benim gerçek kişiliğim bir şey değil, bir ameldir. Tecrübem de, karşılıklı birbirine atıfta bulunan ve yön-

lendirici bir amacın birliği tarafından bir arada tutulan yalnız bir hareketler dizisidir. Bütün gerçeğim benim yönlendirici tutumumda yatıyor. Beni, mekânda bir şey veya zamana ait düzen içinde birtakım tecrübeler olarak idrak edemezsiniz. Beni hükümlerimle, iradî tutumlarımla, amaçlarımla ve emellerimle yorumlamalı, anlamalı ve takdir etmelisiniz.”

“Bütün tecrübelerimizin nihai temeli, ego diye tanımlayabileceğimiz, uzağı görebilen ve yaratıcı yeteneği olan bir irade olduğu gerçeğini görürüz.”

“Zat (*benlik*) kendi dışında yaşar, bir bütün olarak birliğini korumakla beraber kendini, belirgin ve sayılabilecek durumların toplamından başka bir şey olmadığını ortaya koyar.”

“Ego veya benlik bizim nefsi durumlarımızdan tamamen ayrı ve zaman sürecinin etkisinden bütünüyle uzak kalan, sade, bölünmez ve değişmez ruhanî cevherdir.”

“Tabiatı bakımından benlik daima daha geniş kapsamlı, daha etkin, daha dengeli ve daha eşsiz bir birliği elde etmeyi arzular. Zaten, Kâmil ve kusursuz bir birlik hâline gelmek için, egonun kim bilir kaç farklı çevreye ihtiyacı vardır?”

“İnsan karakteri, daima daha iyisini, daha mükemmelini bulma peşinde olup bunun yeni bir şekil almasında zamana ihtiyaç vardır.”

“Kur’an’a göre, insan olmak zaten her türlü çile ve eziyet çekmeyi taahhüt etmek demektir. Bununla beraber, zatın tekâmülündeki mevcut aşamasında, dert, acı ve sıkıntı karşısında başvurulması gereken sabır, metanet ile soğukkanlılık gibi meziyetlerin anlam ve önemini tam olarak anlayamayız. Belki de bunun amacı, benliğimizi istikrara kavuşturmamıza ve böylece yok olup tarihe karışmasını önlememize imkân sağlamaktır.”

“Bu şekilde müstesna olacak kimseler, benlikleri en çok terbiye görmüş ve zirveye ulaşmış kişiler olacaklardır. Bu gelişmenin kemaline, ancak her şeye hâkim olan ego ile (*all-embracing ego*) direkt temas hâlinde olduğumuz zaman bile kendi öz kişiliğimizi ayakta tuttuğumuz takdirde erişebiliriz.”

“Zat olmak, ‘ben varım’ (*I am*) diyebilmektir. O hâlde var olan veya yaşayan biri ‘ben varım’ (*ene'l-mevcudî*) diyebilendir. İşte bu ‘ben varım’ idrakidir ki hayatın değişik seviyelerinde yerimizi tayin eder.”

“Derin düşünceye dalmış olduğumuz murakabe hâlinde, faal zat veya benliğin devre dışı kaldığı sırada, benliğimizin derinliğine dalıp duygu ve sezilerimizin gerçek merkezine, odağına varma imkânını buluyoruz.”

“Bir milletin çöküş ve yıkılış güçlerine karşı tek etkin güç, benliğinin derinliklerine nüfuz etmiş bireyler (*self-concentrated individuals*) yetiştirmektir. Ancak bu tür bireyler hayatın derinliğine dalıp özünü bulabilirler. Bunlar gözümüzün önüne yeni standartlar getirirler ki, bunların ışığında, çevremizin hiçbir zaman değişmez mahiyette olmadığını ve yeniden organize edilip düzeltilmesi gerektiği gerçeğini anlamaya başlarız.”

“Yaşamak, belirli bir şekil ve niteliğe, var olan ve duyulabilen bir kişiselliğe sahip olmaktır. Sayısız canlı şekle sahip olan, bu var olan ve duyulabilen kişisellikte Hakikî Zat vücudunun sonsuz zenginliklerini belli eder.”

“Bir insan veya yeri tanımak için, ben diğer bir benliğin tecrübesine değil, geçmişteki kendi tecrübeme başvurmalıyım. Nefsî durumların işte bu emsalsiz ve eşsiz birbirine olan bağlılığıdır ki ‘Ben’ (*I*) kelimesi ile ifade edilir.”

“İlâhî kudretin her zerresi, vücut terazisindeki yer, ister yüksek, ister alçak olsun bir egodur. Ancak benliğin

niteliğinin ortaya çıkışında dereceler vardır. Vücut gamının başından sonuna kadar benliğin giderek tizleşen nağmesi, ta insan kişiliğinde kemalini buluncaya kadar yükselir. Bundan dolayıdır ki Kur'an'da, Mutlak Hakikat (*Ultimate Ego*) insana şahdamarından daha yakındır denmiştir. İşte biz, İlâhî hayatın durmadan akan selinin içinde, inci taneleri gibi yaşamakta, hareket etmekte, vücut bulmaktayız.”

“Bünyesinde benliğin nispeten kemale eriştiği insan, yaratıcı İlâhî gücün kalbinde hakikî bir yer tutar ve bu şekilde, çevresinde bulunan eşyanın hakikat derecesinden çok daha yüksek bir dereceye ulaşır.”

“Tasavvuf ehlinin, sonsuzlukla birleşme ve buluşması sebebiyle sürekli zamanın gerçek olmadığı kanaatine varınca, o kişinin sürekli zamanla ilişkisinin kesildiğini sanmak doğru değildir.”

ŞİİRLERİNDEN SEÇMELER

ÇOCUĞUN DUASI²⁵¹

-çocuklar için-

Benim arzum dudağıma dua gibi geliyor. Ey Rabbim, hayatımı mum gibi yap.

Dünyanın karanlığı benden dolayı uzaklaşsın. Her yer parlaklığımdan aydınlansın.

Çiçekler nasıl bir bahçeyi süslerse, benim varlığımdan da, benim vatanım öylece süslensin.

Ey Rabbim, benim hayatım pervaneye benzesin. Ta ki ben ilim mumundan âşık olayım Ey Rabbim.

Benim amacım fakirleri korumak, dertlilere ve güçsüzlere sevgi göstermek olsun.

Allah'ım beni kötü yoldan kurtar, koru; beni, iyi olan yolda yürüt.

HIZIR²⁵²

Nehir kenarında bir gece etrafı seyre daldım,
Yüreğimin derinliğine dünyaca elem sakladım.

Gece sakin, hava durgun, nehir nazlı

251 Bâng-i Derâ (Kervanın Çağrısı) kitabından, çev. Abdülkadir Karahan.

252 Aşk ve Tutku kitabından, çev. Celal Soydan.

Nehir miydi bu; resim mi yoksa? şaşkındım!
Süt bebeğinin beşiğinde uyuduğu gibi,
Muzdarib dalgalar derinde uykudaydılar tam!
Gecenin sihriyle kuşlar yuvalarında esir
Yıldızları almıştı etkisine aydaki tılsım.
Ne göreyim! Dünya gezgini o haberci Hızır!
Pirliğindeki seher vakti misali gençliği tanıdım.
Diyordu ki, ey ezeli gizlerin peşindeki adam,
Kalp gözü açıksa, perdesizdir takdiri âlem.
Bunu duyunca fırtınalar koptu içimde
Arayıştan ölmüştüm, şöyle başladım söze:
Dünyayı süzen gözlerin o fırtınayı da görür
Şimdilik dalgaları deryanın içinde dingindir.
.....

MERHUME VALİDEM ANISINA²⁵³

.....
Yaşamın bütün tepelerinden ineriz;
Validenin yanında saf çocuklar oluveririz.
En doğal hâlimizle güler, kederden arınırız.
Kendimizi yeniden o kayıp cennette sanırız.
Ah! Artık kimim var beklesin beni memleketimde?
Kim endişelensin artık, mektubum gelmediğinde?
Mezarının başına hep şu feryad ile gelirim:
Gece yarısı dualarında artık kimin aklına gelirim?
Senin eğiticiliğinle yıldızlara eş bahtım oldu,
Ecdadımın evi, saygınlık sermayesi ile doldu.
Yaşamın varlık kitabında altın bir sayfa idi
Hayatın, din ve dünya için ibret abidesi idi.

253 Aşk ve Tutku kitabından, çev. Celal Soydan.

Senin sevgin ömrüm boyu hep hizmetimde;
Göçüp gittin, hizmet edecek hâle geldiğimde.
O genç ki (*ağabeyi*) boylu postlu selvi ağacı gibi
Sana hizmette benden fazla nasiplendi.
Hayat mücadelede hep benim yandaşım
Sevgide senin resmin; o kolum, kanadım.

.....

İSLÂM ÜLKELERİ şiirinden²⁵⁴

-İstanbul-

İstanbul bölgesi, yani Kayser'in memleketi: Ümmet mehdisinin kudret ve ihtişamının sürekli, silinmeyen izidir.

Bu toprak da, Harem toprağı gibi tertemizdir. "Levlâk..." padişahının (Allah'ın: Sen olmasaydın âlemi yaratmazdım.) dediğinin -yani Hz. Muhammedin- yerinde oturanın eşîğidir orası.

Onun havası, gül kokusu gibi, temiz ve saftır. Eyyûbi Ensari'nin türbesi bizi çağırıyor.

Ey Müslüman, bu şehir, İslâm ümmetinin kalbidir. Bu şehir, yüzyıllarca süren kanlı savaşların meyvasıdır.

İLİM VE AŞK²⁵⁵

İlim bir gün bana "aşk delidir" dedi
"İlim, vehim ve şüphedir" dedi aşk ise gelip
Vehim ve şüphe kulu olma kitabın kurdu
Aşk tümüyle tecellî; ilim hicap büsbütün.
Kâinata can verir sıcaklığıyla şu aşk
Sıfat makamı ilim; ilâhî şuhuddur aşk

254 Bâng-i Derâ (Kervanın Çağırısı) kitabından, çev. Abdülkadir Karahan.

255 Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben kitabından, çev. Halil Toker.

Sükûn ve sebattır, hayat ve memattır aşk
Açık bir sorudur ilim; aşk ise gizli bir cevap.
Saltanat, fikir ve din, mucizeleri aşkın
Taç ve taht sahibi de değersiz kulu aşkın
Aşk, makam ve mukîm, aşk, zaman ve zemin
Aşk tümüyle yakîn ve yakîn feth-i bâb.
Muhabbet kanununda menzilde kalma zevki haram
Tufan hengâmesi helâl, sahile varma zevki haram
Aşka yıldırımla boğuşmak helâl, sonuca varma
haram
İlim, kitabın oğlu; aşk ise ümmü'l-kitâb.

ŞARÂB-I BÂKÎ'den²⁵⁶

Zünnara tesbih tanesi dizmeyi öğren.
Eğer biri iki görüyorsan kör olmayı öğren
Güzel koku gibi goncanın harîminden çık,
Sabah rüzgârına katılıp esmeyi öğren.
Eğer seni değersiz bir çiğ tanesi olarak yarattılsa,
Kalk, lâle içindeki gönül yarasına damla.
Eğer seni bir diken olarak vücuda getirmişlerse,
Çemenin haysiyetini korumak için batıp yaralamayı
öğren.

Bahçıvan, seni çiçek tarhları arasından koparıp attı ise,
Bir yeşillik gibi tekrar yerden bitmeyi öğren.

Daha yakıcı ve acı olmak için

Bir şarap küpüne çekilip

Orada olgunlaşmayı öğren.

Ne zamana kadar başkalarının kanadı altında yaşa-
yacaksın;

256 Şarktan Haber kitabından, çev. Ali Nihad Tarlan.

Çemen fezasında serbest serbest uçmayı öğren.
Puthane kapısını çaldım; muğbeçeler:
“Gönlünde bir ateş alevleyip kıvranmayı öğren!” dediler.

TUR LÂLESİ’nden rubailer²⁵⁷

İlim hümâsı tuzağına düştüğü zaman yakini mahvet;
şüpheye düş. Lâkin amel istiyor musun? Yakini daha
olgun hâle getir; bir’i ara, bir’i gör, bir ol.

Gönlün daima öleceğim diye titreyip duruyor. Bu
korkudan, âdeta sarılık olmuşsun. Kendine gel, benliğini
daha olgun hâle getir; eğer bunu yaparsan öldükten sonra
dahi ölmezsin.

Herkes sevgiden nasipli değildir. Zaten sevgi de her-
kesle uyuşmaz. Lâle, yürekler yakan bir dağ ile yerden
biter. Bedahşan lâlinin gönlünde bir kıvılcım bile yoktur.

Cihan, bir avuç çamur, gönül de onun mahsulü.
İşte cihanın bütün müşkülü, bu bir katre kandan başka
bir şey olmayan gönülden çıkıyor. Biz biri iki görüyoruz,
yoksa herkesin cihanı, kendi gönlü içindedir.

Ben, baştan ayağa gizli bir manayım. Lâf ebelerinin
bakışına tahammülüm yoktur. Ne ihtiyarım elimdedir
denebilir, ne de değildir denebilir. Zira ben yaşayan bir
toprağım. Değişip duruyorum.

Kimi arıyorsun, niye ızdırap içindesin? Zira O, bütün
zuhuruyla meydanda; sen örtü altında gizlisin. O’nu arar-
san kendinden başkasını göremezsin. Kendini ararsan
O’ndan başkasını bulamazsın.

Ben arzu dalından meyve yemişim. Hayatın sırrına
erişmişim ben. Ey bana ok atan, bahçivandan kork; zira
ben bahar müjdesi getirmişim.

257 Şarktan Haber kitabından, çev. Ali Nihad Tarlan.

GARPLI RUHU'ndan²⁵⁸

Akıl, bu karışık yola ayak basar basmaz, suyun içinde alev koşturdu, cihanı birbirine kattı.

Kimya ile kumu altın yaptı ama yanan gönle sevgi iksirini o kadar tattıramadı.

Yazık bize, ne ahmaklık ettik de onun büyüüne kapıldık. Meğer o, pusu kurup adamın yolunu vuran bir eşkıya imiş.

Frengin terbiyesi sayesinde hüner sahibi oldu. O hünerle toprağı yerden kaldırdı. Fakat onu Meryem'in oğlunun gözlerine çaldı.

Bu kıvılcım ekip alev biçmek daha ne kadar sürecek? Bu gönüllere düğüm vurmak, sonra onları çözmek daha ne kadar sürecek?

FELSEFE²⁵⁹

Gençlik düşünceleri ister gizli, ister açık olsun

Kalender kişinin gözünden kaçamaz.

Senin dertlerini bilirim, zira, uzun süre önce

Ben de aynı yoldan geçmiştim.

Akıllılar kelimelerin incelikleriyle uğraşmazlar

Dalgıçlar sedefle mi, yoksa inci ile mi ilgilenirler?

Kıvılcımda (*büyük*) ateşi görebilen akıl

Ancak âşıklarda bulunur.

Kalbin doğruladığı karışık bir problem

Değer bakımından enfes bir inciden daha üstündür.

Ciğer kanıyla yazılmamış bir felsefe

Ya öldürür, ya da komadadır.

258 Şarktan Haber kitabından, çev. Ali Nihad Tarlan.

259 Hz. Musa'nın Darbesi kitabından, çev. Nisar Ahmed Asrar.

KURTUBA CAMİİ²⁶⁰

Gece ile gündüz zinciri, hadiselerin görünüş tablosudur

Gece ile gündüz zinciri, hayat ile ölümün aslıdır.

Gece ile gündüz zinciri iki renkli ipek ipliğidir sanki,

Bunlardan örer zat-ı ilahî kendi sıfatlarının elbisesini.

Ezel sazının tellerinden çıkan feryattır gece ile gündüz zinciri,

Bunlarla yapmakta Allah teala tiz ve pes perdelerini.

Bu beni de seni de kontrol etmektedir,

Gece ve gündüz zinciri, kâinatın sarrafıdır.

Senin ayarın düşük, benim de ayarım bozuksa eğer;

Ölüm senin fermanındır, benim de fermanımdır.

Allah'ım, senin gece ile gündüzünün aslı astarı nedir?

Gecesi ve gündüzü olan bir zaman akışı değil midir?

Geçicidir sanatın da tekniğin de bütün harikaları,

Yoktur, yoktur dünya işlerinin kalıcılıkları.

Her şeyin önü de sonu da zahiri de batını da fanidir,

Yapılan eski de olsa yeni de olsa son durağı yine faniliktir.

Buna rağmen Allah dostlarının eseri olan eşyada,

Bir ölümsüzlük bir ebedilik vardır âdetla!

Allah dostlarının her işinin olgunluğa gidişi aşktandır.

Aşk hayatın ta kendisidir, ölüm ona haramdır.

Gerçi zamanın akışı pek hızlıdır her şeyi silip götürmektedir;

Ama aşkın kendisi diğer selleri durduran bir büyük seldir.

260 Cebrail'in Kanadı isimli kitabından, çev. Yusuf Salih Karaca.

Aşk takviminde geçip giden asırlardan,
Başka zaman mefhumları da vardır adı olmayan!
Aşk Cebrail'in nefesi, aşk Mustafa'nın kalbidir,
Aşk Allah'ın kelâmı, aşk Allah'ın Peygamberidir!..
Topraktan olan insan aşkın cezbesinden canlıdır,
Aşk katıksız bir şarap, aşk cömert bir şarap bardağı-
dır!

Aşk Kâbe'nin fakihi, aşk orduların önderidir,
Aşk binlerce uğrak yeri olan bir gezgindir.
Hayat sazından gelen nağme aşk mızrabının vuruşun-
dandır,
Hayatın nuru saadeti aşktan, ateşi alemi yine aşk-
tandır.

Ey Kurtuba Camii senin varlığın aşktandır,
Aşk büsbütün devamlılıktır, onda fanilik yoktur.
Renk ya da taş tuğla, saz ya da kelime ve ses olsun
hepsi bir,
Sanatın harikâlığı ciğer kanından meydana gelmesi-
dir!.

Ciğer kanıyla taş sütunları gönül olur,
Ciğer kanından ses yanış, neşe ve nağme olur.
Ey Kurtuba! fezan gönül açıcı, şiirim göğüs yakıcıdır,
Senden gönüllere huzur, benden de heyecan ve yanış
vardır.

Arş-ı Âlâ'dan daha kısa değildir, insanoğlunun göğsü
imanla dolarsa;

Her ne kadar bu topraktan yaratık gök kubbe ile bağ-
lanmışsa da!

Melekler daima secdede bulunuyorlarsa ne var sanki?
Onların nasiblerinde secdelerin yanış ve yakılışları
yok ki!

Hintli bir kâfirim, aşkıma ve cezbeme bak benim,
Salât ve selâma durmuştur kalbim ve dilim!
Aşk dilimdedir benim, aşk üflediğim ney'imdedir
benim

«Allah hû» nağmesi kanımda, damarımdadır benim.

Ey Kurtuba! Güzelliğin ve azametinin kahraman bir
insanın âlametidir,

Sen güzel ve azametlisin, seni yapan da güzel ve aza-
metlidir.

Senin mimarın ebedi, sütunların sayısızdır,
Sanki Şam yaylasında hurma ormanı gibidir.

Senin çatı ve kapına Sina çölünün ışığı vurmuştur
sanki,

Yüksek ve güzel minaren Cebrail'in tecelli yeridir
sanki.

İslâm milleti hiçbir zaman yok olmayacaktır,

Çünkü ezanlarında Musa ile İbrahim'in sırrı tecelli
etmektedir.

Onun vatani sınırsız, bütün dünya onun ufku gedik-
sizdir,

Denizin dalgaları Dicle, Nil ve Dinyeper nehirleridir.

Ne hayret vericiydi o Müslümanların devri;

Medeniyetleri inanılması güç bir efsane gibiydi.

Köhne devirlere göç emrini verdiler.

Manevî zevk sahiplerine neşe cezbe vermiştiler.

Ve aşkın savaş meydanlarında onlar müthiş süvari-
lerdi,

Onların şarapları tertemiz, kılıçları çok keskindi.

Zırhları da «İla ilahe illallah» olan erlerdi.

Kılıçların gölgesinde sığınakları yine tevhid idi.

Ey Kurtuba! sırrı seninle aşıkâr olmuştu mü'minin,

Gündüzlerinin vecd, geceleri yanış ve yakılış dolu olduğunu gösterdin!

Yüksek olduğunu makamının, ulvî olduğunu hayalini, Aşkını, neşesini naz ve niyazını sen gösterdin.

Allah dostlarının eli, Allah'ın elidir;

İş becerir iş yapar işi halleder ve galip gelir.

İlâhî sıfatları kuşanan kul, insan görünüşlü melektir, İki dünyada da kimseye minnet etmez, tok gönüllüdür.

Arzuları azdır onun, gayeleri çok yüksektir,

Bakışları gönül okşayıcı, tavırları büyüleyicidir.

Onun konuşması sıcak kanlı, hakkı arayışta heyecanlıdır,

Sohbet meclisinde de savaş meydanında da mü'min iyi kalbli ve iffetlidir.

Allah ehlinin gerçek imanı, Hakk'ın bu dünyaya akse-dişidir,

Yoksa bu dünya bir efsane, vehim ve sahte oluştan ibarettir.

Mü'min kul, aklın uğrak yeri aşkın ta kendisidir,

Kâinat dizisinde meclisin ateşi ve hareketidir.

Ey Kurtuba Camii! Sanat âşıklarının Kâbesi, İslâm'ın azametisin,

Endülüs toprağı harem mertebesine çıkmıştır varlığıyla senin!.

Eğer yeryüzünde varsa bir benzerin,

Müslüman'ın kalbindedir o da bulunamaz başka yerde eşin.

Ah! O hak yolcularına; Asil İslâm izindeydiler,

Onun yüce ahlâkının, doğruluğunun ve imanının örneği idiler.

Şu sade hakikati ortaya koymuştur onların hükümdarlığı;

Krallık değil fakirliktir, gönül ehlinin saltanatı.

Doğuyu ve batıyı onların görüşleri terbiye etmiştir,

Avrupa'nın karanlık çağında onların akli yol göstermiştir.

Bugün bile İspanyalılar onların kanının geliştirdiğindedir,

Hoş gönüllü tatlı hareketli açık ve temiz kimselerdir.

Bugün bile o memlekette ahu gözlüler pek çoktur,

Ve gözlerin okları bugün bile tam yüreğe dokunur!

Endülüs'ün havasında hâlâ Yemen'in kokusu var,

Onun şarkılarında hâlâ Hicaz ahengi var!

Ey Kurtuba! Yıldızlara göre senin zeminin gök kubbe gibidir,

Binlerce ah! ki asırlardır senin fezan ezansız beklemektedir.

İslâm'ı tekrar buraya getirecek aşkın tufan gibi ordusu sert canlı,

Hangi duraklarda, hangi konaktadır, nerede kaldı?

Almanya dinde reform hareketini, inkılâbını gördü,

İnkılâp ki köhne devrin bütün izlerini silip süpürdü...

Hristiyanların papasının günahsız olduğu iddiası çürütüldü;

Bu çok nazik fikir gemisi aldı yürüdü.

Fransa'nın da gözü o müthiş inkılâbı gördü,

O inkılâp ki Avrupa dünyasını başka bir çehreye döndürdü.

Gelişen İtalyanlar da köhne fikirlere tapmaktan vazgeçti,

Yenilik lezzetinden o da tekrar gençleşti.

Müslüman ruhunda bugün o devrimlerin dalgalanması vardır

Lisan izah edemez; bu Allah'ın bir sırrıdır.

Denizde tufan kopmak üzere derinliklerden ne çıkacak bakalım,

Gök rengini değiştirecek mi, bekleyip anlayalım!

Dağ yamaçlarında bulut gurubun kurnazlığına boğulmuş,

Güneş sanki Bedahşan yakutundan bir yığın alev koymuş.

Köylü kızın şarkısı sade ve yıkıcıdır,

Gençlik devri gönül gemisi için bir sel gibidir.

Ey Kurtuba'nın önünden akıp giden Kebîr Irmağı, kenarında senin,

(İkbal diye) Biri oturmuş rüyasını görmektedir bir başka devrin.

İstikbal henüz mukadderat perdesi altında gizlidir,

Gözlerimin önünde onun seheri perdesizdir.

Eğer fikirlerimin üzerinden perdeyi kaldırırsam görülecektir,

Avrupa benim kehanetlerime tahammül edemeyecektir.

Kendisinde devrim olmayan hayat ölüm demektir,

Milletlerin hayatı devrim çarpınışlarını gerektirir.

Kendini kontrol edebilen her millet hayatta kalabilir,

Kaza ve kader elinde keskin bir kılıç gibidir.

Ciğer kanı olmadan her iş eksik ve bozuktur,

Ciğer kanı olmadan şairlik de sevdaların en boşudur.

BENLİK²⁶¹

Benliğinizi altın gümüş karşılığında satma,

261 Cebraîl'in Kanadı isimli kitabından, çev. Yusuf Salih Karaca.

Kıvılcım karşılığında alev vermezler.
Sürmesinden acemin gözü ince görüşlü olan
Ve hakikatleri gören Firdevsî şöyle der:
'Para uğruna kötü ve alçak tabiatlı olma!
Para olmasa da iyi huyunu terkedenlerden olma!'

MÜSLÜMAN²⁶²

Müminin şan ü şevketi her zaman yenidir
Konuşmasında, davranışında Allah'ın şahitliği vardır.
Kahredicidir, merhametlidir, görkemlidir, başkalarını
etkileyicidir,

Müslüman işte bu dört öğeden oluşur.
Topraktan yapılmış bu kul, Cibril'in hemmeşrebidir;
Yuvası ne Buhara ne Bedheşan'dır.
Kimse bu sırrı bilmez ki mümin Kur'an'ın okuyucusu
gibi görünürse de

Bizatihi Kur'an'dır
İradeleriyle doğanın hedeflerini ölçer,
Dünyada da, kıyamette de terazi gibidir;
Hem lâlenin ciğerini serinleten çiğ,
Hem denizlerin kalbini titreten bir fırtınadır.

MÜSLÜMANIN ZEVALİ²⁶³

Para dünyada her işi halleder ancak
Fakirliğin verdiği zenginlik verecek değil.
Milletimin gençleri cesur ve yürekli oldular mı
Benim kalenderliğim İskenderlikten az değil.
Sebep bambaşka ve sen anlamıyorsun bunu

262 Hz. Musa'nın Darbesi kitabından, çev. Nisar Ahmed Asrar.

263 Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben kitabından, çev. Halil Toker.

Parasızlıktan değil, zevali Mü'min kulun.
Dünyada parlayıp yüceldi ise benim cevherim
Kalenderlikle oldu bu, zenginlik ile değil.

O HÂLDE NE YAPMALIDIR EY ŞARK MİLLETLERİ²⁶⁴

İnsanlık Frengin elinden inim inim inledi
Hayat onun yüzünden huzura kavuşamadı.
O hâlde ey şark milletleri, ne yapmalıdır ki,
Şark tekrar aydınlığa kavuşsun.
Şarkın kalbinde bir inkılâp görünüyor
Artık gece sona erdi, güneş yükseldi.
Avrupa kendi kılıcı ile kendini boğazladı
Çünkü dine yüz çevirdi.
O, kuzu postuna bürünmüş bir kurttur
Pusuda kuzu bekler.
İnsan onun yüzünden müşküller içindedir.
İnsanlığın içinde kanayan gizli dert onun yüzünden-
dir.
İnsanlık onun nazarında bir su ve çamurdur.
Hayat kervanının konak yeri yoktur.
Her gördüğün şey Hakk'ın nurlarından vücut bulmuş-
tur.
Bütün eşyanın varlık sebebi Hakk'ın sırlarıdır.
Her şeyde Hakk'ın ayetlerini gören insan hürdür
Bu hikmetin aslı Kur'an'daki "unzur!" (*gör ve düşün*) hük-
müdür.
İmanlı kul, bu hükme boyun eğerek daha bahtiyar,
İnsanlara karşı da daha merhametli olur.

264 Ey Şark Kavimleri kitabından, çev. Ali Nihad Tarlan.

MİLLÎ MARS²⁶⁵

Çin bizim, Arabistan bizim, Hindistan bizimidir.
Biz Müslümanız, bütün dünya bizim vatanımızdır.
Bizim gönlümüzde tevhidin emaneti vardır.
Adımızı, sanımızı kaldırmak kolay değildir.
Dünya puthanesinde Allah'ın ilk evinin muhafızıyız.
Ve O da bizim koruyucumuzdur.
Kılıcın gölgesinde büyüyerek gençleştik.
Hilâlin hançeri, bizim milli sembolümüzdür.
Batı vadilerinde bizim ezanımızın sesleri çınlamıştır.
Hiç kimse bu akan seli durduramamıştır.
Ey gök, bizim bâtıldan korkumuz yoktur.
Yüz kere siz bizi imtihan etmiştiniz.
Ey Endülüs gül bahçesi! Elbet o günleri hatırlarsın:
Ki senin dallarında bizim yuvalarımız vardı.
Ey Dicle dalgaları! Sen de bizi tanırsın.
Bu zamana kadar, hâlâ senin sularında bizim efsanelerimiz okunur.
Ey pâk toprak! Sana saygı uğrunda canımızı verdik.
Senin damarlarında hâlâ bizim kanımız dolaşmaktadır.
Bizim kabile başımız Hicaz emiridir. (Hz. Peygamber)
O'nun adında bizim canımızın huzuru devam etmektedir.
İkbal'in nağmesi uykudan uyandıran bir çağrıdır.
Kafilemiz yeniden yollara koyulmaktadır.

ELVEDA EY DÜNYA BEZMİ!²⁶⁶

Elveda ey dünya bezmi! Asıl vatanıma gidiyorum ben.

265 Bâng-i Derâ (Kervanın Çağrısı) kitabından, çev. Abdulkadir Karahan.
266 Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben kitabından, çev. Halil Toker.

Yazık ki yılmım bu mamur harabeden.
Gönlüm çok kırık, ben meclise lâıık değilim.
Bana lâıık değilsin sen, sana lâıık değilim.
Mahkûmudur bu dünya, saray eğlencelerinin
Bir gün esir kırıp kurtulacak o aldaticı zinciri.
Senin hengâmelerinin lezzeti enfes
Lâkin bir garip yabancılık var yakınlığında.
Kibirli kişilerin meclislerinde takılıp kaldım yıllarca
Sabırsız dalga gibi kıvranıp kaldım uzun zaman.
Yıllarca eğlence ve işretle geçirdim zamanımı
Aydınlığı bulmaya çalıştım karanlıkta.
Gülü yıllarca dikenler arasında arayıp durdum
Yazık ki Yusuf yok refakat için pazarlarında.

.....

Dağların eteklerinde yuva yaptım huzur içinde
Bu lezzet bulunur mu hiç musıkisinde sözün.
Mor nergizin arkadaşı, gülün dostum ben
Çemen vatanım benim, komşusuyum bülbülün.

DUA²⁶⁷

Ya Rab! Müslümanlara öyle zinde bir arzu ver ki,
Yüreği yansın ve ruhu çırpınsın.
Hicaz vadisinin her zerresini yeniden aydınlat
Yine seyir şevki ver, yine ısrar zevki ver.
Manzaradan mahrum olana yine görebilen göz ver
Gördüklerimi başkalarına da göster.
Yolunu kaybetmiş ceylanı gene hareme gönder
Bu şehirlere çöl genişliği ver.
Yalnız olan kalbime gene mahşeri gürültü ver

267 Kervanın Çağırısı kitabından, çev. Nisar Ahmed Asrar.

Boş olan bu taht-ı revana yine Leylâ gibi bir güzel ver.
Bu çağın karanlığında bu ızdıraplı kalbe
Ay'ı bile mahcup eden bir sevda ver.
Hedeflerini yükseklik bakımından Süreyya'ya eşit kıl,
Ona sahilin vakarını ve ırmağın özgürlüğünü ver.
Sevgisi karşılıksız olsun, doğruluğu atik olsun.
Sinelerini aydınlat, kalplerini kadeh gibi yap.
Güçlük belirtilerine duyma hissi ver
Bugünkü gürültüler arasında geleceğin endişesini ver
Ben talan olmuş gül bahçesinin bülbülüyüm,
Etki yapmayı arzuluyorum, muhtaç olana Rezzak
versin.

TÜRKÇE MUHAMMED İKBAL ÇALIŞMALARI

TÜRKÇE MUHAMMED İKBAL ÇALIŞMALARI

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalara göre, Muhammed İkbâl'in ismini Türkiye'de ilk defa eserinde zikreden Mehmed Akif'tir. Akif, İkbâl'den bir dörtlüğü tercümesine, Safahat'ın "*Gölgeler*" başlığını taşıyan Yedinci Kitabı'ndaki "*San'atkâr*" isimli şiirinde yer vermiştir.²⁶⁸ Safahat'taki Yedinci Kitab'ın ilk baskısı, 1933 yılında Mısır'da Matba'atü's-Şebâb'da yapılmıştır.

Türkiye'de İkbâl'den bahseden, yeni harflerle yazılmış ilk kitabın baskısı ise, İkbâl'in vefat ettiği yıla rastlamaktadır. Mehmed Akif'in vefatından iki yıl sonra, yakın arkadaşla-

268 "Diyordu şâiri Hind'in o feylesof İkbâl:
"Heyecâna verdi gönülleri,
Heyecanlı sesleri gönlümün;
Ben o nağmeden müteheyyicim;
Ki yok ihtimâli terennümün."

Mehmed Akif Ersoy, Safahat, (Eski ve Yeni Harflerle Tenkidli Neşir), haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul 1991, s. 503; İkbâl'e ait bu dörtlük Peyâm-ı Meşrik isimli eserin "Şarab-ı Bâki" bölümünde yer almaktadır. (25/3) Ali Nihad Tarlan'ın yaptığı Türkçe çevirisi şöyledir:

"Dostların gönlü benim perişan nağmelerimden yandı, tutuştu.
Beni ise terennüm edilmesi muhâl olan o nağme, ızdırap ve buhran içinde kıvrandırdı."

Muhammed İkbâl, Şarktan Haber, çev. Ali Nihad Tarlan, s. 107.

rından Eşref Edib'in kaleme aldığı Mehmet Akif isimli eserin ilk cildi 1938 yılında, İstanbul'da Âsârı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı'nda yayınlanmıştır. Bu eserde Eşref Edib, Akif ile yaptıkları toplantıların en güzellerinin, Akif'e ulaşmış olan İkbâl'in Peyâm-ı Meşrik, Esrâr-ı Hüdî ve Rumûzu BiHüdî isimli eserlerinden²⁶⁹ şiir okudukları zamanlar olduğunu söyler.²⁷⁰ İkbâl için sıklıkla söylenen ve Pakistan bilginlerinden Hâce Abdülhamid İrfânî'nin "Asrımızın Mevlâna'sı" (Rûmi-i Asr) ifadesini, ülkemizde de ilk defa Akif kullanmıştır.²⁷¹ Akif'in, İkbâl'in eserleri ile meşgul olduktan sonra, Hz. Mevlâna'nın Mesnevî'sini başından sonuna kadar okumağa karar vermesi de dikkat çekici bir husustur.²⁷²

İkbâl'in kendi eserlerinin Türkçe olarak yayınlanması, Mehmed Akif'in arzusu ile başlamıştır. Akif, damadı Ömer Rıza Doğrul'dan (1893-1952) İkbâl'in eserleri ile ilgilenmesini talep etmiştir.²⁷³ İkbâl'in konferans metinlerinden oluşan İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Yapılanması isimli eserinin beşinci konferans metni olan "İslâm Kültürünün Ruhü" başlıklı bölümü, Ömer Rıza Doğrul'un sahibi olduğu Selâmet Dergisi'nin 4. sayısında, E. A.²⁷⁴ tarafından tercümesi

269 Bu eserlerin Akif'e nasıl ulaştığı konusunda bkz. Eşref Edib, Mehmet Akif, Asârı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s. 143-144; Beşir Ayvazoğlu, Akif-İkbâl ilişkisini bir tebliğinde geniş olarak ele almıştır: "Mehmed Akif ve Muhammed İkbâl", Muhammed İkbâl Kitabı, (Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1-2 Aralık 1995), İstanbul 1997, s. 43-56; Ayrıca bkz. "Akif ve İkbâl", Altın Kapı, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2001, s. 20-35.

270 Eşref Edib, Mehmet Akif, s. 141; Eşref Edib, bu eserine zeyl olarak yazdığı ikinci cildi 1939 yılında yayınlamıştır.

271 a.g.e., s. 23.

272 a.g.e., s. 465.

273 a.g.e., s. 22-23.

274 Bütün gayretlerimize rağmen, E. A. rumuzunun kime ait olduğunu henüz tespit edemedik. Ahmet Metin Şahin, bu rumuzun 1894-1957 tarihleri arasında yaşamış olan şair Edip Ayel'e ait olabileceği kanısındadır. Edip Ayel hakkında geniş bilgi için bkz. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Dergâh Yay., İstanbul 1977, c. I, s. 240; İhsan Işık, Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi, Ankara 2002 (2. bsk.), Elvan Yay., s. 144.

yapılarak tefrika edilmeğe başlanmıştır. Böylece İkbâl'in eserlerinden yapılmış ilk yayının tarihi 13 Haziran 1947'dir. Dolayısıyla, İkbâl'in Türkçede eseriyle birlikte adının geçtiği ilk yayın, maalesef vefatından ancak 9 yıl sonra gerçekleştirilmiştir. 1947 yılı, aynı zamanda İkbâl'in arzu ettiği ve oluşumu için çok çaba sarfettiği Pakistan Devleti'nin resmî kuruluş tarihidir. 1947 yılından bu yana, 45 yıllık süre içerisinde Türkiye'de İkbâl'in eserlerinin tamamının çevirisinin hâlâ tamamlanamamış olması, en azından üzüntü vericidir. Bu yüzden, Beşir Ayvazoğlu'nun, Mehmed Akif'in İkbâl'e gösterdiği ilgiyi, aydınlarımızın yeterince göstermediği şeklindeki yargısına katılmamak mümkün değildir.²⁷⁵

Türkçede İkbâl'in tam metin olarak yayınlanmış ilk eseri, Peyâm-ı Meşrik isimli Farsça şiir kitabıdır. Ali Nihad Tarlan, bu eseri Şarktan Haber başlığı ile Ankara'da 1956 yılında yayınlamıştır. Bir başka ifadeyle, Türkiye İkbâl'in ilk kitabı ile, kendisinin vefatından 18 yıl sonra karşılaşmıştır. 1958 yılında yayınlanan iki şiir kitabı, Türkiye'de çeviri sürecini hızlandırmıştır. Bu kitaplar, Tarlan'ın Benliğin Sırları başlığı ile çevirdiği Esrâr-ı Hüdî ile Annemarie Schimmel'in çevirdiği Câvidnâme isimli eserlerdir.

İkbâl'in, Türkiye'de az bilinen iki eseri vardır. Bu eserlerden biri, İkbâl'in ilk eseridir. İlmü'l-İktisad isimli nesir tarzında yazdığı bu eser hakkında yukarıda İkbâl'in Eserleri bölümünde bilgi verdik. Bu eser Türkçeye çevrilebilirse, Türkiye'deki İslâm iktisadı ile ilgili çalışmalara katkı sağlayabileceğini söyleyebiliriz. Diğer eser ise, Gülşen-i Râz-ı Cedîd'dir. Özgün metni, İkbâl'in Zebûr-i Acem isimli kitabının içinde yer alan eser hakkında da İkbâl'in Eserleri bölümünde bilgi verilmiştir.

275 Ayvazoğlu, "Mehmed Akif ve Muhammed İkbâl", s. 55; Ayrıca bkz. "Akif ve İkbâl", Altın Kapı, s. 35.

Türkiye’de, özellikle akademisyenler tarafından yeterince tanınan bir eser olan, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* isimli kitabın İktbal’in anlaşılması açısından öneminin büyük olduğunu kabul etmeliyiz. Ayrıca kitapta İslâm düşüncesinin, Batı felsefesiyle karşılaştırılarak günümüzde nasıl ele alınabileceği yönünde fikri gayretler vardır. Ancak, Pakistan’daki görüşmelerimizde, *Bezm-i İktbal* ve *İktbal Akademisi*’nde görev yapan İktbal otoritelerinin de dikkat çektikleri üzere bu kitap, konferans olarak sunulmak üzere hazırlanmış olan metinlerden oluşmakta olup İktbal’in düşünce örgüsünü her yönüyle ortaya koymamaktadır. İktbal’in kitapta yer alan fikirlerinin şiirlerindeki fikirlerle karşılaştırılması ve özellikle, şiir kitaplarının baskı tarihlerinin de dikkate alınarak, fikri gelişim sürecinin izlenmesi gerekmektedir. Türkiye’de, İktbal’in nesir ve şiir kitaplarındaki fikirlerine bir bütün olarak yaklaşan herhangi bir eser yoktur. Bu durumun muhtemel sebeplerinden biri, İktbal’in yazdığı onüç şiir kitabında mısraların, edebî bir zevkin ötesinde, fikir taşıyıp taşımadığı tartışmasıdır. Oysa Şark’ın irfanî geleneğinde fikirler, şiir ve/veya manzum eserlerle aktarılmıştır ve İktbal de bu geleneği takip etmektedir. Şiir metninin akademik bir dil ve formla nasıl ele alınabileceği, ayrı bir tartışma konusudur. Bu problem, çağdaş bilim paradigmasının yöntem sorunlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak İktbal’in şiir kitaplarının, İslâm edebiyatı ve estetiği açısından olduğu kadar İslâm düşüncesi açısından da öneminin büyük olduğunu ve mısraların yoğun fikirler taşıdığını kabul etmeliyiz.

İktbal, *Esrâr-ı Hüdâ* isimli ilk şiir kitabını 37-38 yaşları arasında yazmıştır. Buradan hareketle İktbal’in şiirlerinin tümünün olgunluk döneminin eseri olduğunu söylememiz

mümkündür. Bir başka ifadeyle, O'nun şiirleri ilk gençlik yıllarının gelip geçici heyecanlarından uzaktır. Yukarıda bahsettiğimiz *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* isimli eser, İkbâl 53 yaşında iken, 1930 yılında yayınlanmıştır. Bu tarihten sonra, 53-61 yaşları arasında İkbâl, altı şiir kitabı daha yazmıştır. Bunlar sırasıyla; *Câvidnâme* (1932); *Müsafır* (1934); *Bâl-i Cibrîl* (1935); *Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvâm-ı Şark* (1936); *Darb-i Kelîm* (1936); *Armağan-ı Hicâz* (1938). Hazreti Musa'nın Firavun'a karşı Nil'e asasını vurmaya telmihen ismini verdiği ve 59 yaşında iken yazdığı *Darb-i Kelîm* (*Musa'nın Vuruşu*) isimli eserinde, İkbâl'in fikirlerinin olgun şeklini görmemiz mümkündür.

Türkiye'de İkbâl'in tanınmasını sağlayan kişilerin başında merhum Ali Nihad Tarlan gelmektedir.²⁷⁶ Tarlan'ın Mehmed Akif ve onun dostları ile olan ilişkisini düşünürsek, İkbâl çevirilerinde Akif'in dolaylı katkısı ile karşılaşmış oluruz. İkbâl'in tam metin olarak çevirisiyle ilk şiir kitabını Tarlan 1956 yılında yayınlamıştır. Türk okuyucusu İkbâl'in şiirleriyle Tarlan'ın gayretleri sonucu tanışmıştır. Bibliyografyamızda ayrıntılı olarak görülebileceği gibi, Tarlan 1956-1976 yılları arasında, 20 yıl gibi uzun bir süre içerisinde, Farsçaya olan vukûfiyeti ile İkbâl'in 11 şiir kitabının çevirisini yapmıştır. Bu çevirilerde şiir metinleri, manzum olarak yani vezin kalıpları muhafaza edilerek değil, metin olarak anlam çevirileri yapılmıştır. Dolayısıyla bu çeviriler, ülkemizde sadece şiir dünyası ile ilgilenenler tarafından değil, İkbâl ile ilgilenen herkes tarafından kolaylıkla anlaşılacak düzeydedir.

Tasavvufî perspektifi geniş olan, Bektaşî geleneğine olan yakınlığı ile bilinen ve kendisi de aynı zamanda şair

276 Tarlan hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Siyadet Tarlan, Ali Nihad Tarlan, *Hayatı ve Eserleri*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1995.

olan Tarlan'ın,²⁷⁷ yaptığı çevirilerde şiir metinlerinin orijinallerindeki musıkiyi yansıtabildiğini söylemek mümkündür. Tarlan, İkbâl'in 19. vefat yıldönümü dolayısıyla, İkbâl Akademisi'nin Lahor'da düzenlediği törene katılmış, İkbâl'in Türbesi'ni ziyaret etmiştir. Bu törende hissettiği duygularıyla yazdığı "İkinci Konya (*İkbâl'in Türbesinde*)" isimli şiiri, İkbâl'e olan sevgisini ortaya koymaktadır.²⁷⁸ Ayrıca Ali Nihad Tarlan, 12 Aralık 1965 tarihinde, Konya'da Mevlâna Dergâhı Hamûşânı'nda,²⁷⁹ mezarı olmayan Nefî ve Mevlâna'ya âşık olan İkbâl için birer 'makam' yaptırmıştır. Böylece Mevlâna-İkbâl arasındaki manevî bağ, sembolize edilmiştir. Tarlan'ın, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti'nin gelişmesinde de büyük katkıları vardır. Zamanın Pakistan Hükümeti, Ali Nihad Tarlan'ın Türkiye'de İkbâl'den yaptığı çeviriler ve tanıtma yolundaki gayretlerini dikkate alarak, 1961 yılında kendisini "Sitâre-i İmtiyaz" nişanı ile taltif etmiştir.²⁸⁰

Türkiye'de İkbâl'e gönül vermiş kişilerden biri de, Abdülkadir Karahan'dır. Karahan, İkbâl'in şiirlerinden seçmeler şeklinde çeviriler yapmıştır. Karahan'ın, Ali

277 Tarlan'ın şiirleri için bkz. Ali Nihad Tarlan, Güneş Yaprak, Anıl Matbaası, İstanbul 1953.

278 Ali Nihad Tarlan, Mevlâna isimli eserinin içinde, Hareket Yay., İstanbul 1974, s. 105-108; Ayrıca bkz. Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı isimli İkbâl'den yaptığı çeviri eserinin son kısmında, M. İkbâl Derneği Yay., İstanbul 1976, (kendi el yazısı ile) s. 161-163; (Türkçesi) s. 129-131.

279 Bir diğer adı, Hadikatü'l-Ervah'dır.

280 Adnan Siyadet Tarlan, Ali Nihad Tarlan, Hayatı ve Eserleri, s. 4, 189. Ali Nihad Tarlan'ın Muhammed İkbâl ile ilgili çalışmaları, Pakistan'da Halid Mübin Butt tarafından yüksek lisans tezi olarak ele alınmış ve bu tez 2001 yılında Islamabad'da, Allâme İkbâl Open Üniversitesi'nin Iqbal Studies [İkbâliyât] Bölümü'nde tamamlanmıştır. Ayrıca Celâl Soydan'ın, Rafiuddin Haşimi'nin danışmanlığında, Pencab Üniversitesi, Urdu Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde hazırladığı yüksek lisans tezinde de bu konuda bilgi bulunabileceğini düşünmekteyiz.

Nihad Tarlan'ın yaptığı çevirilerin varlığına hürmeten, eser olarak yeni çevirilere gerek duymadığını düşünebiliriz. Karahan'ın daha çok, İkbâl programlarında sunduğu konuşma metinleri vardır. Ali Nihad Tarlan gibi, kendisi de Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti'nin başkanlığını yapmıştır.

İkbâl'in Farsça eserlerinden bir kısmının manzum çevirileri ilk olarak Azerbaycan asıllı Ali Genceli tarafından yapılmıştır.²⁸¹ Günümüzde ise, Ahmet Metin Şahin'in İkbâl'in Farsça eserlerinin veznen çevirileri üzerine gayretleri vardır. Cavidname isimli eseri 1997 yılında, Benliğin Sırları (*Esrâr-ı Hüdi*) ve Benliğin İşaretleri (*Esrâr-ı Rumuz*) isimli eserler 1998 yılında, Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı isimli üç eseri birlikte, baskıda olup yayınlanmak üzeredir. Şarktan Haber ve Zebûr-i Acem isimli eserler de yayına hazırlanmaktadır. Şahin'in yaptığı veznen çeviriler, Türkiye'de İkbâl şiiirlerinin, mısralarla, şiiir formu ve zevki içerisinde okunmasını sağlayacaktır. Ayrıca, şiiirlerin vezinleri ile yapılmış çevirileri, günümüz şair ve akademisyenlerinin İkbâl'den yapacakları şiiir tahlillerini, şekil ve anlam olarak kolaylaştıracağı kanaatindeyiz.

İkbâl'in Urduca kaleme aldığı şiiir kitaplarına baktığımızda, maalesef eserlerin tamamının bir bütün olarak henüz çevrilemediğini görmekteyiz. Ali Nihad Tarlan, 1968 yılında, Darb-ı Kelim (*Musa Vuruşu*) isimli Urduca eseri, Farsça çevirisinden istifade ederek, Türkçeye çevirmiştir. İkbâl'in Urduca şiiir kitaplarının bütününe baktığımızda, bu eserlerden seçmeler şeklinde çeviriler yaparak Türk okuyucu-

281 Nisar Ahmed Asrar Bey'in verdiği bilgiye göre, merhum Genceli Esrâr-ı Hüdi ve Peyâm-i Meşrik isimli eserlerin manzum çevirilerini yayınlamamış ve bu çeviriler müsvedde olarak kalmıştır. Bu çevirilerden bazı şiiirler, Pakistan Postası Dergisi'nde yayınlanmıştır. Yolculuk Hatırası (Mesnevi-i Misafir) isimli eser ise İstanbul'da 1970 yılında basılmıştır.

cusuna kazandıran kişi, Nisar Ahmed Asrar olmuştur. Doğu'dan Esintiler başlığı ile 1981 yılında yayınladığı eserde, Kervanın Çağrısı (*Bâng-i Derâ*), Cibril'in Kanadı (*Bâl-i Cibril*), Hz. Musa'nın Darbesi (*Darb-i Kelîm*) isimli kitaplardan yapılan seçme şiirlerin çevirileri ile Arabistan'ın Armağanı (*Armağan-ı Hicâz*) kitabının Urduca kısmının çevirisi yer almaktadır.

Aynı türden bir seçkiyi, Halil Toker de yapmıştır. İkbâl'in Bâl-i Cibril'deki mısralarından mülhem olarak,²⁸² Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben ismini verdiği çeviri eserinde Bâng-i Derâ, Bâl-i Cibril ve Darb-i Kelîm'den seçtiği şiirlerin çevirilerini 1999 yılında yayınlamıştır. Celâl Soydan'ın, İkbâl'in bir manzumesinden esinlenerek Aşk ve Tutku ismini verdiği eserinde ise, İkbâl'den Urduca 10 manzumenin çevirisi yer almaktadır. İsimlerini zikrettiğimiz Toker ve Soydan'ın, Türkiye'de Urdu Dili ve Edebiyatı bölümlerinde yetkin bir akademisyen olmalarını da dikkate alarak, kendilerinden İkbâl'in Urduca eserlerinin tam metin çevirilerini yayınlamalarını beklemekteyiz.²⁸³

İkbâl'in yarısını Urduca olarak yazdığı Armağan-ı Hicâz isimli eserini de dâhil edersek Urduca 4 şiir kitabının hacmi ile yarısı Farsça olan Armağan-ı Hicâz ile Farsça olarak kaleme aldığı 9 şiir kitabının hacmi birbirine yakındır. Pakistan'da İkbâl Akademisi tarafından yayınlanan Külliyyât-ı İkbâl Fârisî isimli eser 868 sayfa iken, Külliyyât-ı İkbâl Urdu isimli eser 756 sayfadır. İkbâl'in Urduca eserlerinin, hayatının sonlarına doğru yazıldığını (*47-61 yaş arası*) göz önüne aldığımızda, bu eserlerde düşüncelerinin olgunlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, İkbâl'in ilk

282 Bkz. Muhammed İkbâl, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben, çev. Halil Toker, İstanbul 1999, s. 65.

283 Celâl Soydan'ın doktora tez çalışması, İkbâl'in Urduca eserleri ile ilgilidir: "Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame Muhammed İkbâl", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Urdu Dili ve Edebiyatı Böl., Ankara 1999, 574 s.

eserlerindeki fikirlerin Urduca eserlerde yer alan fikirlerle karşılaştırılmasının da yapılması gereklidir. Böylece O'nun fikir ve duygu açısından ulaştığı sonuçları ve bu sonuçlara ulaşırken yaşadığı kırılma noktalarını görebileceğiz. Sonuç olarak İkbâl'in, Urduca eserleri dikkate alınmadan tam olarak anlaşılamayacağını söyleyebiliriz.

İkbâl'in şiirlerinin ve kendisinin bu şiirlerden yansıyan ruhunun ahenkli musikisinin kulaklarımızda yankılanması için, şiir kaseti ve CD gibi sesli yayınlardan istifade edilmelidir. Pakistan İkbâl Akademisi'nin yayınladığı İkbâl'in Urduca şiirlerinden oluşan 24 kaset ve 3 yıl önce yayınlanan birkaç Cd, İkbâl dünyası ile ilgilenenler için büyük bir imkândır. Türkiye'de, ağırlıklı olarak İkbâl'in Urduca şiirlerinin çevirilerinden oluşan Kervanın Çağrısı isimli bir şiir kaseti vardır. Münir Gürsel'in hazırladığı ve 1992 yılında yayınlanan bu kaset,²⁸⁴ dinleyenlerde İkbâl sevgisi ve ilgisi uyandıracak kalitededir. Bu tür şiir kaset, CD ve VCD'lerinin hazırlanmasının, ülkemizde hem İkbâl'in tanınması açısından büyük katkısı olacağını hem de bizlere Şark'ın derinliklerinde yer alan güzellikleri sunacağını söyleyebiliriz.

İkbâl'in duygu ve düşünce dünyasını anlamamızı sağlayacak, O'nun derunî dünyasının kapılarını aralayacak Türkçeye çevrilmiş üç eser vardır. Doğudan Bir Ses (*İkbâl'in Şiiri*)²⁸⁵ isimli eser, İkbâl'in misyonunun anlaşılmasında köşe taşı olan bir eserdir. Bu eserin önemi, yazarı Zülfikâr Ali Han'ın İkbâl'in yakın arkadaşlarından biri olmasıdır. Ayrıca bu eser, İkbâl'in hayatta iken, kendisi hakkında

284 Söz konusu kaset aynı yapım yılı belirtilerek ve kasetin içeriği aynen korunarak, farklı renk ve mizanpajı içeren bir kapakla Nüans Prodüksiyon tarafından 2003 yılında tekrar yayınlanmıştır.

285 Zülfikâr Ali Han, A Voice From The East (The Poetry of Iqbal), İkbâl Akademisi Yay., Lahore 1922; 3. baskısı: 1982.

yazılan ve yayınlanan ilk eser olması ve İkbâl'in eseri okuyarak yazılanlar hakkında onay vermesidir. Bu kitap, Sezai Karakoç'un tavsiyesi ile Turgut Akman tarafından çevrilmiş ve 1981 yılında yayınlanmıştır. Ülkemizde yayınlanan bu kitabın 23 yıldır hâlâ tükenmemiş olması ise düşündürücüdür.²⁸⁶

Ebu'l-Hasen en-Nedvî'nin Ravaiu İkbâl isimli eseri de, İkbâl'in anlaşılmasında önem kazanmaktadır. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, İkbâl'in tanıdığı Mevlâna es-Seyyid Abdül-Hay el-Hasenî'nin oğludur ve 1929 yılında 16 yaşında iken İkbâl'i tanımış ve küçük yaşlarda O'nun iltifatlarına mazhar olmuştur. Çoğunluğu yazarın İkbâl hakkındaki konferans metinlerinden oluşan bu eser, ülkemizde ilk defa Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbâl başlığı ile Ali Ulvi Kurucu tarafından 1957 yılında çevrilerek yayınlanmış, daha sonra Yusuf Işıcık tarafından İkbâl'in Mesajı başlığı ile Konya'da 1979 yılında, kitabın üçüncü baskısında yer alan bölüm de eklenerek yeniden çevrilmiştir.

Üçüncü eser ise, İkbâl dünyasında herkesin tartışmasız olarak otorite kabul ettiği ve uzun yıllar İkbâl Akademisi Başkanlığı yapan Mirza Muhammed Münevver'in İkbâl ve Kur'anî Hikmet isimli, makale metinlerinden oluşan eseridir. Kitap, M. Ali Özkan tarafından Türkçeye kazandırılmış ve 1995 yılında İnsan Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

İkbâl'in anlaşılmasında, kendi coğrafyasındaki ehliyetli kişilerin yazdıkları, elbette bizler için önemlidir. Diğer coğrafyalarda ve farklı din veya ideoloji mensupları tarafından yazılan kitaplar da, İkbâl hakkında bizlere farklı perspektifler sunmaktadır. Ancak İkbâl'in duygu ve düşünce dünyasının izlerinin ülkemize nasıl yansıdığını görebilmemiz için, ülkemizde kendisi hakkında yazılmış kitaplara bakmamız

286 Ali Han, Doğudan Bir Ses (İkbâl'in Şiiri), 80 s.

gerekmektedir. Üzüntüyle belirtmeliyiz ki, ülkemizde İkbâl hakkında telif edilmiş çok az eser vardır. Bu eserlerin de bir kısmı, tez çalışmalarına dayanmaktadır.

Yaşar Nuri Öztürk'ün -Annemarie Schimmel'in İkbâl'den yaptığı Câidnâme isimli eserin çevirisindeki şerhinde de sıklıkla vurguladığı gibi- İkbâl-Hallac ilişkisini ele alması, ülkemizde yapılmış özgün çalışmalardan biridir. Öztürk, 1976 yılında çevirerek yayınladığı Hallac'ın Kitâbu't-Tavâsîn isimli eserinin girişinde çok kısa olarak bu ilişkiye değinmiş, 1996 yılında Aşk ve Hak Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri başlığıyla yayınladığı eserin ikinci baskısında ise, İkbâl'i "Hallâc'ın Çağdaş Müridi" olarak ele almış ve uzun bir yazı yazmıştır. Türkiye'de İkbâl-Mevlâna ilişkisi ile ilgili, içerikleri birbirine benzese de, çok sayıda malzemeye ulaşmamız mümkün iken, İkbâl-Hallac ve İkbâl-İbn Arabî ilişkisi üzerine yazılmış makale bulmak zordur.

İkbâl hakkında Türkiye'de hazırlanan tezlere baktığımızda, tezlerin daha çok İlahiyat Fakülteleri'nde yapıldığını görmekteyiz. Türkiye'de İstanbul, Ankara ve Selçuk Üniversiteleri bünyesinde yer alan, Urdu Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde çok az sayıda İkbâl ile ilgili tez vardır. Bu bölümlerdeki lisans ve yüksek lisans öğrencilerinin, İkbâl'in şiirleri üzerine tezler hazırlamaları, ülkemizde İkbâl hakkındaki kültürel birikime katkı sağlayacaktır.

Türkiye'de yayınlanmış genel türdeki ansiklopedilerin bir çoğunda "Muhammed İkbâl" maddesinin yer alması sevindiricidir. Ancak bu madde yazılarının içeriğinin birbirine yakın olması ve birçoğunda madde yazarlarının ayrıca belirtilmemesi, yazıların ciddiyeti açısından endişeler meydana getirmektedir. Ansiklopedilerin kütüphanelerde sıklıkla başvuru referans kitapları olduğunu

düşünürsek, bu eserlerde yer alan maddelerin ve özellikle konumuz açısından “İkbal” maddelerinin, sahanın otoriteleri tarafından yazılmış olması beklenir. Gelecek yıllarda yapılacak yeni baskılarda veya yeni ansiklopedi yayınlarında bu özellik dikkate alınırca, İkbal’in ülkemizdeki tanıtımının daha seviyeli olacağı kanaatindeyiz. Ansiklopedilerden söz açılmış iken, Taha Parla’nın genel yayın yönetmenliğini yaptığı, 10 ciltlik Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi’nde İkbal’e yer verilmemesinin üzüntü verici olduğunu belirtmek isteriz.²⁸⁷

Türkiye’de, Muhammed İkbal’in vefat yıldönümü olan 21 Nisan tarihlerinde, bazı gazetelerde İkbal hakkında günlük veya seri şeklinde yazılar yayınlanmaktadır. Gazetelerin farklı görüşlerden ve farklı yaş gruplarından kişilerin okuduğu düşünülürse, bu tür yazıların büyük bir dikkatle ele alınması ve yazılarda dile getirilen kanaatlerin delillendirilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı gazete editörlerinin, İkbal yıldönümlerinde yayınlacakları yazıları, konunun uzmanları olan akademisyen veya aydınlarından talep etmeleri isabetli olacaktır.

Muhammed İkbal’in Türkiye’de tanıtılması açısından Pakistan Büyükelçiliği’ne de görevler düşmektedir. Bugüne kadar bu görevi kısmen yerine getirdiğini söylememiz mümkündür. Büyükelçiliğin Basın Ateşeliği tarafından, Nisar Ahmed Asrar’ın editörlüğünde yaklaşık 32 yıl boyunca yayınlanan Pakistan Postası isimli derginin, İkbal’in düşünce ve misyonunun tanıtılması açısından çok büyük katkıları olmuştur. N. Ahmed Asrar ve arkadaşlarının sabır ve titizlikle yürüttükleri bu yayından dolayı her türlü takdire lâyık olduklarını söyleyebiliriz. Ancak bu

287 Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, Taha Parla (Genel Yayın Yönetmeni), Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1983, c. I-X.

derginin, daha sonra haber bültenine dönüşmesi ve yayının sona ermesi İkbal araştırmacılarını üzmüştür.

Büyükkelçiliğin Pakistan ve İkbal hakkında, çoğunluğu yabancı dilde yazılmış eserlerden oluşan küçük bir kütüphanesi vardır. Ancak bu kütüphanenin Pakistan veya diğer ülkelerde yayınlanan yeni eserlerle zamanında güncelleştirilmesi ve istifade etmek isteyen araştırmacılara prosedür açısından kolaylıklar gösterilmesi arzu edilmektedir.

Ayrıca, İkbal Akademisi'nin 1993 yılında Türkçe olarak Lahor'da yayınladığı Türkçe İkbaliyat Dergisi, maalesef yayınına devam edememiştir. Bu derginin Türkiye'de ve Türkî Cumhuriyetlerde İkbal'in tanıtılması açısından değerli katkıları olacaktır. Büyükkelçiliğin, derginin tekrar ve periyodik olarak yayınına devam etmesi için gerekli girişimlerini beklemekteyiz. Böylece Pakistan Büyükkelçiliği, iki ülke arasındaki resmî veya dostluk ilişkilerinde köprü olduğu gibi, Muhammed İkbal konusunda da kültürel köprü olma misyonunu yerine getirmiş olacaktır.

Ankara'da ve İstanbul'da ayrı ayrı kurulan Türkiye-Pakistan Kültür Derneği ile Türkiye-Pakistan Kadınlar Dostluk Derneği'nin, İkbal üzerine çalışan kişilere maddî destek sağlamaları, panel ve sempozyumlar düzenlemeleri ve bünyelerinde, İkbal ile ilgili her türlü malzemeyi içine alan kütüphane oluşturmaları, Türkiye'de İkbal hakkındaki çalışmaların geleceğini belirlemede etkili olacaktır. Adı geçen bu derneklerin, ümit veren faaliyetlerine zaman zaman tanık olmaktadır.²⁸⁸ Ancak bu tür faaliyetler, beklenen düzeyin altında kalmaktadır.

288 Bu derneklerin, 25 Mart 1998 tarihinde, İstanbul'da Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü Salonu'nda, İslâm Tarih, Kültür ve Sanat Araştırma Merkezi (IRCICA) ile ortaklaşa düzenledikleri İkbal'i Anma Günü, bu faaliyetlere bir örnektir.

Türkiye’de İktbal araştırmalarının derinlik kazanması ve ülkedeki insanların İktbal’i gerçek boyutlarıyla tanınması için, kanaatimize göre temel iki faktörün oluşması gereklidir. Birincisi, Türkiye, Pakistan ve diğer ülkelerde yayınlanmış her türlü İktbal malzemesinin bir araya getirildiği İktbal Kütüphanesi’nin oluşturulması, diğeri ise arzu ettiğimiz İktbal Araştırmaları Enstitüsü’nün kurulmasıdır. Böylece, yapılacak çalışmalar hem koordine edilmiş olacak, hem de kişilerde veya kütüphanelerde dağınık olarak bulunan İktbal malzemeleri derlenerek araştırmacıların istifadesine sunulmuş olacaktır. Ortaya çıkacak ürünleri, bu enstitünün oluşturacağı internet sitesiyle, ülkemizdeki geniş kitlelere ulaştırmak mümkün olabilecektir.

Ülkemizde, kültürel gelişmelerin çok yavaş seyrettiği, İktbal’in müşşid olarak kabul ettiği Hazreti Mevlâna ile ilgili, bütün gayretlere rağmen bir enstitü kurulamadığı ve Anadolu’da yetişmiş nice değerli köşe taşlarımıza kurumsal olarak sahip çıkılamadığı bir ortamda, bu beklentimizin gerçekleşmesi zaman alacaktır. Kısa vadede önerimiz ise, yayınevlerinin İktbal hakkında yayınladıkları kitapları, mutlaka kütüphanelere göndermeleridir. İktbal araştırmacılarının İktbal hakkındaki kitaplara ulaşabilmeleri, kütüphanelerimizin desteklenmesi ile mümkün olabilir.

BİBLİYOGRAFYA

Abacı, Tahir,

* “Yahya Kemal: Şiir ve Müziğin Birkaç Hali”,
Ludingirra, sy. 10-11, (*Yaz-Güz 1999*), s. 56-64.

Abdullah, S. M.,

* “The Nature of Dante’s Influence on Iqbal”, Selections
From The Iqbal Review, Waheed Qureshi (*Ed.*), Lahore
1983, Iqbal Academy, s. 459-466.

Ahmed, Akbar S.,

* Postmodernizm ve İslam, (*çev. Osman Ç. Deniztekin*),
İstanbul 1995, Cep Kitapları.

Ahmed, Mian Beşir,

* “İkbal’in Mesajı”, Rumî ve İqbal (*Konferans, makale vs
metinleri*), İstanbul 1952, s. 40-46.

* “Rûmî ve İqbal”, Rumî ve İqbal (*Konferans, makale vs
metinleri*), İstanbul 1952, Ankara Pakistan Sefareti Basın
Ataşeliği, s. 27-38; krş. Sebilürreşad, c. 5, sy. 114-116,
120, (*Kasım-Aralık 1951, Şubat 1952*), ilgili sayfalar.

Akalın, L. Sami,

* Hint Şiiri, İstanbul 1977, Saka Yay.

Alighieri, Dante,

* İlahi Komedyâ (*Cehennem, Âraf, Cennet*) (*üç ayrı kitap*), (*çev.
Rekin Teksoy*), İstanbul 2000, (*3.bsk.*), Oğlak Yay.

Armağan, Mustafa,

* Gelenek, İstanbul 1992, Ağaç Yay.

Arnold, Thomas,

* İntişar-ı İslâm Tarihi, (çev. Hasan Gündüzler), Ankara 1982, Akçağ Yay.

Asrar, Nisar Ahmed,

* “Muhammed İkbâl’in Hayatı, Eserleri”, I-II, Pakistan Postası, c. 31, sy. 5-8, 9-12, (Mayıs-Aralık 1983), s. 7-9; 16-17.

* “Muhammed İkbâl ve Mevlâna Celâleddin Rûmî” (tebliğ metni), II. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğleri, (Konya 3-5 Mayıs 1990), Konya 1991, Selçuk Üniversitesi Yay., s. 139-147.

Aydın, Mehmet S.,

* “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, Ankara Ün. İlahiyat Fak. D., sy. 29 (1987), s. 83-106; İslâm Felsefesi Yazıları, İstanbul 2000, Ufuk Kitapları, s. 119-146.

* “Muhammed İkbâl’in Eserlerinde Mevlâna” (tebliğ metni, Selçuk Ün. 1. Milli Melânâ Kongresi, 3-5 Mayıs 1985), İslâm Felsefesi Yazıları, İstanbul 2000, Ufuk Kitapları, s. 107-117.

* “Muhammed İkbâl’in Din Felsefesi’nde ‘Ulûhiyet’ Kavramı”, İslâm İlimleri Enstitüsü D., sy. 4 (1980), s. 199-209; Din Öğretimi, sy. 7 (Nisan-Haziran 1986), s. 19-27; İslâm Felsefesi Yazıları, İstanbul 2000, Ufuk Kitapları, s. 163-176.

Ayvazoğlu, Beşir,

**“Mehmed Akif ve Muhammed İkbâl”, Muhammed İkbâl Kitabı, (Uluslararası Muhammed İkbâl Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 1-2 Aralık 1995), İstanbul 1997, s. 43-56; Ayrıca bkz. “Akif ve İkbâl”, Altın Kapı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 20-35.

Ayverdi, Sâmiha,

* “İkbâl ve İman” (konferans metni), Âbide Şahsiyetler, İstanbul 1976, Kültür Bakanlığı Yay., s. 159-172.

Aziz Ahmed,

* Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm, (çev. Ahmet Kuskün), İstanbul 1990, Yöneliş Yay.

el-Behiy, Muhammed,

* Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı, (çev. İbrahim Sarmuş), İstanbul 1986, Girişim Yay.

Benli, Selma,

* "İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler", Ankara Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. D., c. 33, sy. 1-2, Ankara 1990, s. 15-30.

Berki, Kâmil Eşfak,

*"Galip Mirza Esedullah", DİA, XIII, 328-329.

Bilkan, Ali Fuat,

* Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı, Ankara 1998, Kültür Bak. Yay.

Burki, Riffat,

* "Iqbal's Concept of Mard-e-Momin and Rumi's Influence", Journal of The Regional Cultural Institute, c. 5, sy. 2-3, (Spring-Summer 1972), s. 61-83.

Carlyle, Thomas,

* Kahramanlar, (çev. Reşat Nuri Güntekin), İstanbul ts., İnkılâp ve Aka Kitabevleri.

Chaghatai, M. Ikram,

* Goethe, Iqbal and The Orient, Lahore 1999, Iqbal Academy.

Dâr, Bashir Ahmad,

* "Ghalib and Iqbal", Iqbal Review, c.10, sy. 3, (October 1969), s. 25-43.

* Letters and Writings of Iqbal, Lahore 1981, (2.bsk.), Iqbal Academy.

Davutoğlu, Ahmet,

* Stratejik Derinlik, İstanbul 2001, Küre Yay.

Dayanır, Kemal,
* M. İkbâl'in Hayatı, Siyasî, Edebi ve Dinî Düşüncesi, Ankara 1984.

Durrani, Saeed A.,
* "Sir Thomas Arnold and Iqbal", Iqbal Review, c. 32, sy. 1, (April 1991), s. 15-29.

Düzen, İbrahim,
* "İkbâl'in Miraçnamesi", Muhammed İkbâl Kitabı, İstanbul 1997, s. 146.

Erdoğan, Mehmet,
* "Şiir Vadilerinde Esen Rüzgâr ve Eleştiri Ahlâkı", (Turan Karataş ile yaptığı röportajda), Dergâh Dergisi, sy. 104, (Ekim 98), s. 12-13.

Ersoy, Mehmed Akif,
* Safahat, (Eski ve Yeni Harflerle Tenkidli Neşir), haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991, İz Yay.

Esposito, John & John Donohue,
* Değişim Sürecinde İslâm, (çev. A. Aydoğan & A. Ünlü), İstanbul 1991, İnsan Yay.

Eşref Edib,
* Mehmet Akif, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul 1938.

Fauk, Hanif,
* "Hz. Mevlâna Celaleddin Rûmî ve İkbâl" (konferans metni), Mevlâna Güldestesi, VII, (723.Vuslat Yıldönümü Mevlâna Haftası Konferansları), Konya ts., Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., s. 7-21.

Faruki, Muhammed Tahir,
* "İkbâl'in Sanat Düşüncesi", (çev. Şevket Bulu), Pakistan Postası, c. 19, sy. 4, (Nisan 1970), s. 7-10, 19-20.

* “İkbal’in Hayatından Çizgiler”, Pakistan Postası, c. 13, sy. 2, (Mayıs 1965), s. 4.

Fayyaz, Muhammad,

* “Self and Synthesis”, Iqbal Review, c. 28, sy. 3, (October 1987), s. 43-59.

Fazlur Rahman,

* “Iqbal’s Idea of The Muslim”, Islamic Studies, c. 2, sy. 4, (1963), s. 439-445.

* İslam ve Çağdaşlık, (çev. A. Açıkgenç & M. Hayri Kirbaşoğlu), Ankara 1990, Fecr Yay.

Fırat, Ahmet Suphi,

* “İkbal’in Sanatında Kur’an ve Sünnet’in Yeri”, Muhammed İqbal Kitabı, İstanbul 1997, s. 41-42.

Forster, E. M.,

* “Mohammed Iqbal”, Two Cheers for Democracy, London 1974, s. 293-296, Penguin Books.

Guénon, René,

* Doğu Düşüncesi, (çev. L. Fevzi Topaçoğlu), İstanbul 1997, İz Yay.

Güngör, Erol,

İslâmın Bugünkü Meseleleri, İstanbul 1989, Ötüken Neşriyat.

Haksal, Ali Haydar,

* “Monna Rosa’daki Ben”, Yedi İklim Dergisi, sy. 104, (Kasım 1998), s. 48-53.

Halepota, A. J.,

* “Şah Veliullah ve İqbal, Modern Çağın Filozofları”, (çev. Ethem Cebecioğlu), Tasavvuf, sy. 1, (Ağustos 1999), s. 141-147.

el-Hasan, Masud,

* Life of Iqbal, I-II, Lahore ts., Ferozsons Ltd.

el-Hasan, Şerif,

* “Mevlâna ve İkbâl”, *Bildiriler (Mevlâna'nın 700.Ötüm Yıldönümü Dolayısıyla Uluslararası Mevlâna Semineri)*, Ankara 15-17 Aralık 1973, haz. Mehmet Önder, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 125-137.

Huri, Sofî,

* “İkbâl'in Hayatından Çizgiler”, *Pakistan Postası*, c. 13, sy. 2, (Mayıs 1965), s. 3-6, 9.

Ishrat, Waheed,

* “The Origins and Sources of Iqbal's Philosophy”, *Iqbal Review*, c. 31, sy. 3, (Winter 1990), s. 27-72

Iyengar, K. R. Srinivasa,

* *Literature and Authorship in India*, London 1943, George Allen & Unwin Ltd.

İkbâl Khan, Asif,

* “James and Iqbal (*A New Approach To Psychology of Religion*)”, *Iqbal Review*, c. 37, sy. 3, (October 1996), s. 75-87; “James ve İkbâl (*Din Psikolojisi'ne Yeni Bir Yaklaşım*)”, çev. Ahmet Albayrak, İkbâl'in Düşünce Dünyası içinde, Derl. Ahmet Albayrak, İstanbul 2004, İnsan Yay., s. 209-225.

İkbâl, Cavid,

* “Babam İkbâl”, I-V, (çev. Yener Sonuşen), *Diriliş Gazetesi*, sy. 75-79, 9-13 Ocak 1983; *Diriliş D.*, 7. Dönem, sy. 1-3, 25 Temmuz-8 Ağustos 1988.

* “Mevlâna-İkbâl” (*konferans metni*), *Mevlâna Güldestesi*, VI, (722.Vuslat Yıldönümü Mevlâna Haftası Konferansları), Konya 1996, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., s. 55-60.

* “İkbâl ve Mevlâna, Mukayeseli Bir İnceleme” (*tebliğ metni*), II. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğleri, (Konya 3-5 Mayıs 1990), Konya 1991, Selçuk Üniversitesi Yay., s. 201-203.

İkbâl, Muhammed,

*Armağan-ı Hicâz: Arabistan'ın Armağanı, Doğu'dan Esintiler içinde, çev. N. Ahmed Asrar, İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 197-222.

*Bâl-i Cibril: Cebrail'in Kanadı, çev. Yusuf Salih Karaca, İstanbul 1983, Furkan Yay.

*Bâng-i Derâ: Kervanın Çağrısı, Doğu'dan Esintiler içinde, çev. N. Ahmed Asrar, İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 51-84.

*Bendeginâme: Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği, s. 117-127. (*Üç kitap çevirisi bir arada*)

*Câvidnâme: çev. Annemarie Schimmel, Ankara 1989, Kültür Bak. Yay.

** Cavidname, çev. Ahmet Metin Şahin, Bursa 1997, Irmak Yay.

** Cavidname, çev. Halil Toker, İstanbul 2002, Kaknüs Yay.

**Cavide Hitab, Cavidname içinde, çev. Ahmet Metin Şahin), Bursa 1997, Irmak Yay., s. 275-293.

*Darb-i Kelîm: Hz. Musa'nın Darbesi, Doğu'dan Esintiler içinde, çev. N. Ahmed Asrar, İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 133-195.

*The Development of Metaphysics in Persia (*A Contribution To The History of Muslim Philosophy*), Lahore 1964, (3rd ed.), Bazm-i Iqbal.

**İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı (*İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü*), (çev. Cevdet Nazlı), İstanbul 1995, İnsan Yay.

*Esrâr-ı Hüdi, Benliğin Sırları, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964 (2. bsk.), Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, s. 19-72. (*dış kapakta "Esrar ve Rumuz" başlığı ile iki kitap çevirisi bir arada*)

** Benliğin Sırları, çev. Ahmed Metin Şahin, Bursa 1998, Irmak Yay.

*Gülşen-i Râz-ı Cedid: Yeni Gülşen-i Raz, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1959.

**“İslâm’da Özgürlüğün Önemi ve Kerbelâ Olayının Sırrı”, Hz. Hüseyin, Bir Uyarı Bir Sembol, Ed. Mahd. Vahidüddin, (çev. Abdullah Gürel), İstanbul 1984, (2.bsk.), s. 95-99.

**“McTaggart’s Philosophy”, Thoughts and Reflections of Iqbal, (ed. Syed Abdul Wahid), Lahore 1992, s. 118-119.

*Mektuplar, çev. Halil Toker, İstanbul 2002, Kaknüs Yay.

*Müsafir: Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği, s. 23-60.

**“Niçin Pakistan? (Muhammed İkbâl’in Tarihi Konuşması)”, çev. Ahmet Albayrak, Nüşa, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, c. 5, sy. 16 (Kış 2005), s. 111-130.

*Pes çi Bâyed Kerd Ey Ekvamı Şark, Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği, s. 61-115.

*Peyâm-ı Meşrik: Şarktan Haber, çev. Ali Nihad Tarlan, Ankara 1956, Türkiye İş Bankası Yay.

* The Reconstruction of Religious Thought in Islam, ed. M. Saeed Sheikh, Lahore 1996, (3.bsk.), Institute of Islamic Culture.

*Rumûz-u BiHüdi, Benlikten Geçmenin Remizleri, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1964 (2. bsk.), Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, s. 73-140.

** Benliğin İşaretleri, çev. Ahmed Metin Şahin, Bursa 1998, Irmak Yay.

* Shikwa & Jawab-i Shikwa, (çev. Raja Sultan Zahur Akhtar), Lahore 1998, Iqbal Academy.

* *Shikwa & Jawab-i Shikwa (Coplaint and Answer, Iqbal's Dialogue with Allah)*, (çev. Khushwant Singh), New Delhi 1990, (3rd ed.), Oxford University Press.

* *Stray Reflections (A Note-Book of Allama Iqbal)*, (Ed. Javid Iqbal), Lahore 1992, (2.bsk.), Iqbal Academy.

** *Yansımalar (Gençlik Notları)*, (çev. Halil Toker), İstanbul 2001, Şûle Yay.

* *Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben*, çev. Halil Toker, İstanbul 1999, Şûle Yay.

* *Zebûr-i Acem: İkbâl'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebûr-i Acem)*, çev. Ali Nihad Tarlan, İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Yay., s. 147-283.

İtil, Abidin,

* "İkbâl'in Gözü ile Örnek İnsan", Pakistan Postası, c. 18, sy. 3, (Mart 1970), s. 11-14, 18-19.

Karaca, Yusuf,

* "Muhammed İkbâl", İslâmî Edebiyat, (Kasım-Ocak 1988-89), s. 45-47.

Karahan, Abdülkadir,

* Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler, İstanbul 1974, Merkezi Andlaşma Teşkilâtı (CENTO); Doğudan Gelen Ses, İkbâl, İstanbul 2001 (2. bsk.), Ufuk Kitapları.

Karakoç, Sezai,

* *İslâm'ın Dirilişi*, İstanbul 1986 (6.bsk.), Diriliş Yay.

* *Zamana Adanmış Sözler (Şiirler IV)*, İstanbul 1985 (3.bsk.), Diriliş Yay.

Karlığa, Bekir,

* "Muhammed İkbâl'de 'Yeni' Olan Fikri", Yedi İklim Dergisi, c. 10, sy. 70, (Ocak 1996), s. 19-21.

Kayani, Muhammed Han,

* Şiirleri Aynasında İqbal, İstanbul 1995, İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Kazmi, Latif Hussain,

* "Iqbal's Conception of Human Existence", Iqbal Review, c. 37, sy. 1, (April 1996), s. 77-92.

Khamanai, Ayatollah Sayyid Ali,

* Iqbal, The High Star of The East, (Ed. Seyyid Muhammed Ekrem), Lahor 1994, Iqbal Academy.

Khawar, M. Rafik,

* "İqbal ve Batı", Pakistan Postası, c. 27, sy. 3-4, (Mart-Nisan 1979), s. 5-6, 16.

* "İqbal, Doğu ile Batı Yüzyüze", Pakistan Postası, c. 28, sy. 11-12, (Kasım-Aralık 1980), s. 6-8.

Kılıç, Sadık,

* Tabiatdaki Metafizik ve Guenon'un Doğu Metafiziği, Ankara 1995, Akçağ Yay.

* "İnsanlık Bilinci ve Sevmek", Yeni Ümit, c. 3, sy. 17, (Temmuz-Eylül 1992), s. 40-46.

Leaman, Oliver,

* "İhya Geleneğinde Said Nursî'nin Yeri", Uluslararası 4. Bediuzzaman Sempozyumu: "Kur'an'ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği", İstanbul 20-22 Eylül 1998, (Ayrı Basım).

Majeed, Javed,

* "Putting God in His Place: Bradley, McTaggart and Muhammad Iqbal", Journal of Islamic Studies, c. 1, sy. 2, (July 1993), s. 208-236.

Maruf, Mohammed,

* Iqbal and His Contemporary Western Religious Thought, Lahore 1987, Iqbal Academy.

Mas'ud, Muhammad Khalid,

* "Iqbal's Lecture on Ijtihad", Selections From The Iqbal Review, Waheed Qureshi (Ed.), Lahore 1983, Iqbal Academy, s. 109-118.

* Iqbal's Reconstruction of Ijtihad, Lahore 1995, Iqbal Academy & Islamic Research Institute.

Meriç, Cemil,

* Bir Dünyanın Eşiğinde, İstanbul 1994, (2.bsk.), İletişim Yay.

* Jurnal,I, İstanbul 1992, İletişim Yay.

Mutahhari, Murtaza,

* Son Yüzyıldaki İslâmî Hareketler, (çev. İbrahim Şahin), Ankara 1988, Sahra Yay.

Naimuddin, Sayyid,

* "The Ideal Man in Rûmî and Iqbal", Islamic Culture, c. 45, sy. 2, (April 1971), s. 81-94.

en-Nedvi, Ebu'l-Hasen Ali El-Haseni,

* Revaiu İkbal, Dımişk ts., Dâru'l-Fikr.

* Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbal, (çev. Ali Ulvi Kurucu), Ankara 1957, Hilal Yay.

Özcan, Azmi,

*Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924), Ankara 1997, İSAM Yay.

Öztuna, Yılmaz,

* İslâm Devletleri (Devletler ve Hanedanlar), I-V, Ankara 1996, (2.bsk.), Kültür Bak. Yay.

Öztürk, Yaşar Nuri,

* "Muhammed İkbal'i Tanımalıyız!", Yeniden Yapılanmak (Kur'an'a Dönüş), İstanbul 1996, Yeni Boyut Yay., s. 99-126.

* “Hallâc’ın Çağdaş Müridi: Muhammed İkbâl”, Hallâc-ı Mansûr ve Eseri, İstanbul 1996, (2.bsık.), Yeni Boyut Yay., s. 204-276.

* “Muhammed İkbâl’i Tanıyabilmek”, Kur’an Mesajı, sy. 2 (Aralık 1997), s. 43-49.

Rafiuddin, M.,

* “Iqbal’s Idea of The Self”, Iqbal, c. 1, sy. 3, (January 1853), s. 1-28; Studies in Iqbal’s Thought and Art (Select Articles From The Quarterly ‘Iqbal’), M. Saeed Sheikh (Ed.), Lahore 1987, s. 75-106.

Qaiser, Nazir,

* A Critique of Western Psychology and Psychotherapy and Iqbal’s Approach, Lahore 1994, Iqbal Academy

Sadi, Kul,

* Doğunun Uyanışı: İkbâl, İstanbul 1985, Vahdet Yay. Savcı, Selahaddin,

* Pakistan Dil ve Edebiyatı, İstanbul 1966, Fatih Matbaası.

Saray, Mehmet,

*“Bedahşan”, DİA, V, 291-292.

Schimmel, Annemarie,

*Peygamberâne Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl, (çev. Senail Özkan), Ankara 1990, Kültür Bakanlığı Yay.

* “İkbâl’in Düşüncesinde Batı’nın Etkisi”, Pakistan Postası, c. 11, sy. 2, (Mayıs 1963), s. 12-13.

* Gabriel’s Wing (A Study Into The Religious Ideas of Sir Muhammad Iqbal), Lahore 1989, (2nd ed.), Iqbal Academy.

* “Önsöz”, Muhammed İkbâl, Câvidnâme, Ankara 1989, Kültür Bak. Yay., s. 9-57.

* (şarih), Muhammed İkbâl, Câvidnâme, Ankara 1989, Kültür Bak. Yay.

- Sellam, Meriem,
* "Iqbal: A Tuner of The Harp of Brotherhood", Arabia,
c. 4, sy. 41, (1985), s. 90-92.
- Serdar, Ziyaüddin,
* İslâm Medeniyetinin Geleceği, (çev. Deniz Aydın), İstanbul
1986, İnsan Yay.
- Sharif, M. M.,
* "Foreword", Muhammed İqbal, The Development
of Metaphysics in Persia (*A Contribution To The History of Muslim
Philosophy*), Lahore 1964, (3rd ed.), Bazm-i Iqbal.
- Sher Gil, Umrao Singh,
* "Foreword", Zulfiqar Ali Khan, A Voice From The
East (*The Poetry of Iqbal*), Lahore 1982, (3.bsk.), Iqbal Academy.
- Siddiq, Muhammad,
* Descriptive Catalogue of Allama Iqbal's Personal
Library, Lahore 1983, Iqbal Academy.
- Sıddıqi, Mazheruddin,
* Modern Reformist Thought in The Muslim World,
Islamabad 1982, Islamic Research Institute; İslâm
Dünyasında Modernist Düşünce, (çev. Murat Fırat & Göksel
Korkmaz), İstanbul 1990, Dergâh Yay.
- Soydan, Celâl,
* Aşk ve Tutku (*İqbal'den On Uzun Manzume*), Ankara ts.,
Akçağ Yay.
- *"Urduca Manzum ve Mensur Eserler Işığında Allame
Muhammed İqbal", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enst. Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi Urdu Dili ve Edebiyatı
Böl., Ankara 1999, 574 s.
- Syed Abdul Wahid (ed.),
*Thoughts and Reflections of Iqbal, Lahore 1992, M.
Ashraf.

- Şeriatî, Ali,
* Biz ve İkbâl, (çev. Ergin Kılıçtutan), İstanbul 1988, (2.bsk.),
Bir Yay.
- Tarlan, Adnan Siyadet,
*Ali Nihad Tarlan, Hayatı ve Eserleri, Ankara 1995,
Kültür Bak. Yay.
- Tarlan, Ali Nihad,
* “İkbâl-i Lâhürî”, İkbâl Hakkında Konferanslar,
İstanbul 1952, Anıl Matbaası, s. 5-21.
- * “Önsöz”, İkbâl, Esrar ve Rumuz, (çev. Ali Nihad Tarlan),
İstanbul 1964, (2.bsk.), Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti
İstanbul Şb. Neşriyatı, s. 5-6.
- * ““Dr. Mehmed İkbâl”, Şarktan Haber içinde, Ankara
1956, Türkiye İş Bankası Yay., s. 141-143.
- * “Takdim”, Zebûr-u Acem’den Seçmeler, (çev. Ali Nihad
Tarlan), İstanbul 1964, Hilâl Yay., s. 5-10.
- *Mevlâna, İstanbul 1974, Hareket Yay.
- Tozlu, Necmettin,
* “Batı’da ve Doğu’da İnsan Anlayışı”, Felsefe Dünyası,
sy. 27, (Temmuz 1998), s. 6-37.
- Tunç, Ramazan,
* Muhammed İkbâl, İstanbul 1984, Beyan Yay.
- Türkmen, Erkan,
* “Muhammed İkbâl’in Tanrı’ya Yakarışı ve Tanrı’nın
Yakarışına Cevabı Üzerine Bir İnceleme”, Türkçe İkbaliyat
Dergisi, sy. 1, Lahore 1993, s. 55-69.
- * “İkbâl’in Şiirlerinde İslâm Dinamizmi”, Yedi İklim, c.
10, sy. 70, (Ocak 1996), s. 71-73.
- Uyanık, Mevlüt,
* “Muhammed İkbâl’e Göre ‘Çağdaşlık’ Kavramı”,
İslâmî Araştırmalar, c. 7, sy. 1, (Kış 1993-94), s. 89-93.

- Waheed-ud-Din, Fakir Syed,
* Iqbal in Pictures, Karachi 1965, Lion Art Press.
- Wheeler, Richard S.,
* "The Individual and Action in The Thought of Iqbal",
The Muslim World, c. 52, sy. 3, (July 1962), s. 197-206.
- Yaşar, Selahaddin,
* Muhammed İkbâl (*Hayatı, Sanatı, Mücadelesi*), İstanbul
1988, Yeni Asya Yay.
- Zülfikâr, Ali Han,
* A Voice From The East (*The Poetry of Iqbal*), Lahore 1982,
(3.bsk.), Iqbal Academy.
- * Doğudan Bir Ses (*İkbâl'in Şiiri*), (çev. Turgut Akman), İstanbul
1981, Binbirdirek Yay.
- Zülfikâr, Gülam Hüseyin,
* Development of Iqbal's Mind & Thought, Lahore
1998, Bazm-i Iqbal.

İKBAL KRONOLOJİSİ (Ek-1)

- 1877 9 Kasım, Siyalkot: Doğum; Dünyaya Mer-haba!
Cami, İlk ve Orta Okul, Scotch Mission High School
- 1891 Pencap Üniversitesi, Orta Okul Sınavı
[14]289*
- 1893 Pencap Üniversitesi, Sanat Fakültesi'nde Giriş
ve Arapça Sınavı [16]
- 1895 Lahor: Government College [18]
- 1897 Mezuniyet (*Sanat & Arapça*) [20]
- 1899 Pencap Üniversitesi, Felsefe Lisans Üstü (*M.A.*)
Derecesi [22]
- Pencap Üniversitesi, Oriental College'de Arapça
Öğretim Görevlisi [22]
- 1901 Pencap Üniversitesi, Oriental College'de İngilizce
Öğretim Üyesi [24]
- 1901 Amritsar: I. Keşmir Konferansı [24]
- 1903 Pencap Üniversitesi, Oriental College'de Felsefe
Öğretim Üyesi [26]
- I. Avrupa Seyahati
- 1905-7 İngiltere: Cambridge Üniversitesi, Trinity
College Felsefe & Hukuk [28]
- 1907 Almanya: Heidelberg Üniversitesi & Münih
Üniversitesi, Felsefe Doktoru Ünvanı [30]
- 1907-8 Londra Üniversitesi, Arapça Öğretim Üyesi [30-1]

289 * Köşeli parantez içindeki rakamlar, İkbâl'in yaşını göstermektedir.

1908 İngiltere: Cambridge Üniversitesi, Hukuk Diploması [31]

1908 Müslümanlar Birliği Londra Şubesi Üyesi [31]

Avrupa Dönüşü

1908 Lahor Yüksek Mahkemesi (*Avukat*) [31]

1909-11 Lahor: Government College'de Felsefe Profesörü [32]

1914 9 Kasım, Annesi İmam Bibî'nin Vefatı! [37]

1918 Madras: Müslüman Eğitim Birliği'nde Konferanslar [41]

1923 'Sir' Unvanı (*Bilgelik ve Şiirsel Yetenek için*) [46]

1924 İslâm'ı Koruma Derneği Başkanı [47]

1926-9 Pencap Yasama Meclisi Üyesi [49]

1928-9 Madras & Haydarabad & Aligarh Üniversitesi Konferanslar [51]

1929 Şemsu'l-Ulema, Mevlevî Seyyid Mir Hasan Vefatı! [52]

1930 17 Ağustos, Babası Şeyh Nur Muhammed'in Vefatı! [53]

1930 Allahabad: Hindistan Müslümanları Birliği'nde Pakistan fikri [53]

II. Avrupa Seyahati

1930 Londra (*1. Yuvarlak Masa Toplantısı*) [53]

1931 Londra (*2. Yuvarlak Masa Toplantısı*) [54]

1931 Fransa, Paris Ziyareti [54]

1931 İtalya, Roma: Mussolini ile Görüşmesi [54]

1931 Filistin, Müslüman Dünyası Teşkilatı'nın Kudüs Konferansı [54]

III. Avrupa Seyahati

1932 Londra (*3. Yuvarlak Masa Toplantısı*)

1933 İspanya: Kurtuba Camii Ziyareti [56]

- 1933 Afganistan Ziyareti [56]
1933 Pencap Üniversitesi, Edebiyat Doktoru Ünvanı
[56]
1933 Idara-ı Maarifi İslâmiyye Üyesi [56]
1934 Hastalığının başlangıcı
1937 Ezher Üniversitesi'nden Âlimlerin Ziyareti [60]
1938 21 Nisan Lahor: Vefat; Sonsuzluğa Merhaba! [61]

İKBAL'İN ESER LİSTESİ (Ek-2)

- 1903 1) İlmu'l-İktisad (*İktisat İlmi*) [26]^{290*} (Urduca)
- 1908 2) The Development of Metaphysics in Persia (*A Contribution to the History of Muslim Philosophy*) (Doktora Tezi) (İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü (İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı) [31] (İngilizce)
- 1915 3) Esrâr-ı Hüdî (*Benliğin Sırları*) [38] (Farsça)
- 1918 4) Rumûz-u BiHüdî (*Benlikten Geçmenin [Benliksizliğin] İşaretleri*) [41] (Farsça)
- 1923 5) Peyâm-ı Meşrik (*Şarktan Haber*) [46] (Farsça)
- 1924 6) Bâng-i Derâ (*Kervanın Çağırısı*) [47] (Urduca)
- 1927 7) Zebûr-i Acem (*Acem İlahileri*) [50] (Farsça)
- 8) Gülşen-i Râz-ı Cedid (*Sır Güllerinin Açtığı Yeni Bahçe*) [50] (Farsça)
- 9) Bendegînâme (*Kulluk Kitabı*) [50] (Farsça)
- 1930 10) The Reconstruction of Religious Thought in Islam (*İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden İhyâsı*) [53] (İngilizce)
- 1932 11) Câvidnâme (*Sonsuzluk Kitabı*) [55] (Farsça)
- 1934 12) Müsafir (*Yolculuk Hatırası*) [57] (Farsça)
- 1935 13) Bâl-i Cibrîl (*Cebraîl'in Kanadı*) [58] (Urduca)
- 1936 14) Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvâm-ı Şark (*Bundan Sonra Ne Yapmalı Ey Şark Kavimleri*) [59] (Farsça)
- 1936 15) Darb-i Kelîm (*Hz. Musa'nın Darbesi*) [59] (Urduca)
- 1938 16) Armağan-ı Hicâz (*Hicaz Armağanı*) [61] (Urduca & Farsça)

290 * Köşeli parantez içindeki rakamlar, İkbâl'in yaşını göstermektedir.

TÜRKÇE'DE İKBAL'İN ESERLERİ²⁹¹ (Ek-3)

A-NESİR

The Development of Metaphysics in Persia (*A Contribution to The History of Muslim Philosophy*),

* İran'da Metafiziğin Gelişmesi: İslam Felsefesi Tarihine Bir Katkı, (Çev. ?), İstanbul 1971, R.C.D. Kalkınma İçin İşbirliği Kültür Enstitüsü Yay., İstanbul Matbaası, 94 s.

* İslâm Felsefesi Tarihine Bir Katkı (*İran'da Metafizik İlimlerin Tekâmülü*), (Çev. Cevdet Nazlı), İstanbul 1995, İnsan Yay., 132 s., ISBN: 975-574-084-8. [Bu kitabın dış kapağında sadece "İslâm Felsefesine Bir Katkı" başlığı yer almaktadır.]

The Reconstruction of Religious Thought in Islam,

* İslâmın Ruhu, (Çev. E. A.), İstanbul 1963, Doğan Güneş Yay., 85 s. (Özgün eserden sadece dört bölümün çevirisi var.)

* İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, (Çev. Sofî Huri), İstanbul 1964, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti Yay., Ankara Şb., 228 s. Aynı eserin 2. baskısı: İstanbul 1999, Kırkambar Yay., 234 s., ISBN: 975-8264-10-9; Aynı yayınevinde 3. baskı: İstanbul 2003; Bu eser, Pakistan'da İktbal Akademisi tarafından da Türkçe olarak yayınlanmıştır: Lahore 1983, Iqbal Academy, 228 s.

291 * Kitapların başlıklarındaki yazılış şekilleri ve imlâ aynen muhafaza edilmiştir.

* İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu, (Çev. N. Ahmet Asrar), İstanbul 1984, Bir Yay., 262 s. Eserin 2. baskısı: İstanbul 1996, Birleşik Yay., 262 s.

B-ŞİİR

Armağan-ı Hicâz,

* Hicaz Armağanı, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1968, İstanbul Matbaası, 61 s. [Kitabın farsça kısmının çevirisi]

* Arabistan'ın Armağanı, Doğu'dan Esintiler içinde, (Çev. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 197-222; Ankara 1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 193-213. (Urduca dört kitap çevirisi birlikte) [Kitabın urduca kısmının çevirisi]

Bâl-i Cibrîl,

* Cibril'in Kanadı, Doğu'dan Esintiler içinde, (Çev. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 85-132; Ankara 1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 87-132. (Urduca dört kitap çevirisi birlikte)

* Cebrail'in Kanadı, (Çev. Yusuf Salih Karaca), İstanbul 1983, Furkan Yay., 176 s.

* Cebrail'in Kanadı, (Çev. Ahmet Kızalkaya), İstanbul 2000, Kırkambar Yay., 143 s., ISBN: 975-8264-29-2.

* Bâl-i Cibril'den, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben içinde, (Çev. Halil Toker), İstanbul 1999, Şûle Yay., s. 59-103, ISBN: 975-6841-12-5. (Urduca üç kitap çevirisi birlikte, -seçmeler-)

Bâng-i Derâ,

* Kervanın Çağrısı, Doğu'dan Esintiler içinde, (Çev. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 51-84; Ankara 1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 47-84. (Urduca dört kitap çevirisi birlikte)

* Bang-ı Derâ'dan, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben içinde, (Çev. Halil Toker), İstanbul

1999, Şûle Yay., s. 31-57, ISBN: 975-6841-12-5 (Urduca üç kitap çevirisi birlikte, -seçmeler-)

Bendegînâme,

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği Yay., s. 117-127. (Üç kitap çevirisi birlikte) (Özgün metin Zebûr-i Acem içinde)

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ahmet Metin Şahin). Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayınlanmak üzeredir.

Câvidnâme,

* Câvidnâme, (Çev. Annemarie Schimmel), Ankara 1958, Türkiye İş Bankası Yay.; 2. bsk.: Ankara 1989, Kültür Bakanlığı Yay., 442 s., ISBN: 975-17-0481-2; 3. bsk.: Ankara 2000, Kültür Bakanlığı Yay., 386 s. Farklı baskı: İstanbul 1999, Kırkambar Yay., 448 s., ISBN: 975-6823-08-7.

* Cavidname, (Çev. Ahmet Metin Şahin), Bursa 1997, Irmak Yay., 400 s., ISBN: 975-6996-00-S. [Veznen çeviri]

* Cavidname, (Çev. Halil Toker), İstanbul 2002, Kaknüs Yay., 280 s., ISBN: 975-6698-20-9.

Darb-i Kelîm,

* Darb-ı Kelîm, Musa Vuruşu, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1968, R.C.D. Kültür Enstitüsü Neşriyatı, 64 s. [Aslı Urduca olan bu kitabın Farsçaya çevirisi, Hâce Abdülhamid İrfanî tarafından yapılmıştır. Tarlan'ın çevirisi, bu çalışmaya dayanmaktadır.]

* Hz. Musa'nın Darbesi, Doğu'dan Esintiler içinde, (Çev. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, Düşünce Yay., s. 133-195; Ankara 1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., s. 134-191. (Urduca dört kitap çevirisi birlikte)

* Zarb-ı Kelim'den, Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben içinde, (Çev. Halil Toker), İstanbul 1999, Şûle Yay., s. 105-168, ISBN: 975-6841-12-5. (Urduca üç kitap çevirisi birlikte, -seçmeler-)

Esrâr-ı Hûdî,

* Esrâr-ı Hûdî, Benliğin Sırları, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1958, Yenilik Basımevi, 60 s.; 2. bsk.: İstanbul 1964, Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, s. 19-72. (dış kapakta Esrar ve Rumuz başlığı ile iki kitap çevirisi birlikte) Yeni baskı: İstanbul, Eylül 2005, Sufi Kitap, s. 25-79.

* İslâmî Benliğin İçyüzü, (Çev. Ali Yüksel), İstanbul 1986, Fıtrat Yay., 100 s.; Aynı metin: Esrâr-ı Hûdî, İstanbul 1990, Eksen Yay., s. 21-93; Esrar-ı Hodi –Benliğin Gizleri-, İstanbul 1996 (2. bsk.), İstanbul 1999 (3. bsk.), Birleşik Yay., s. 13-92. (dış kapakta Benlik ve Toplum başlığı ile iki kitap çevirisi birlikte)

* Benliğin Sırları (Esrâr-ı Hûdî), (Çev. Ahmet Metin Şahin), Bursa 1998, Irmak Yay., 106 s., ISBN: 975-6996-02-1. [Veznen çeviri]

[Nisar Ahmed Asrar Bey'in verdiği bilgiye göre bu eserin, 1950-55 yıllarında Ali Genceli tarafından yapılmış manzum çevirisi, maalesef basılamamış ve müsvedde olarak kalmıştır.]

Gülşen-i Râz-ı Cedîd,

* Yeni Gülşen-i Raz (Sır Güllerinin Açtığı Bahçe), (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1959, B. Kervan Matbaası, 31 s. (Özgün metin Zebûr-i Acem içinde)

* Yeni Gülşen-i Raz, (Çev. Ahmet Metin Şahin), Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Müsafir,

* Yolculuk Hatırası (Mesnevi-i Misafir), (Çev. Ali Genceli), İstanbul 1970, Ülkü Matbaası, 44 s. (Özgün metin, İkbâl'in Pes Çi Bâyed... isimli kitabının devamında) [Manzum Tercüme]

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği Yay., s. 23-60. (Üç kitap çevirisi birlikte)

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ahmet Metin Şahin). Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayınlanmak üzeredir.

Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvâm-ı Şark,

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği Yay., s. 61-115. (Üç kitap çevirisi birlikte)

* Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı, (Çev. Ahmet Metin Şahin), Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayınlanmak üzeredir.

Peyâm-ı Meşrik,

* Şarktan Haber, (Çev. Ali Nihad Tarlan), Ankara 1956, Türkiye İş Bankası Yay., 143 s.; 2. bsk.: İstanbul 1963, Türkiye-Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, 130 s.

* İkbâl'den Şiirler, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Yay. s. 9-145. (Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem isimli iki kitap çevirisi birlikte) [Metin, önceki yayın ile aynıdır.]

[Nisar Ahmed Asrar Bey'in verdiği bilgiye göre bu eserin, 1950-55 yıllarında Ali Genceli tarafından yapılmış manzum çevirisi, maalesef basılamamış ve müsvedde olarak kalmıştır. Ayrıca bkz. Ali Nihad Tarlan, "Şarktan Haber" çevirisinin sonundaki "Dr. Mehmed İkbâl" başlıklı yazısı, Ankara 1956, s. 143.]

* Şarktan Haber, (Çev. Ahmet Metin Şahin), [Veznen çeviri] Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayına hazırlanmaktadır.

Rumûzu BiHûdi,

* Rumûzu BiHûdi, Benlikten Geçmenin Remizleri, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1958, Yenilik Basımevi; 2. baskı:

İstanbul 1964, Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, s. 73-140. (*dış kapakta Esrar ve Rumuz başlığı ile iki kitap çevirisi birlikte*) Yeni baskı: İstanbul, Eylül 2005, Sufi Kitap, s. 81-150.

* Rumuz-u Bihodi, (*Çev. Ali Yüksel*), İstanbul 1990, Eksen Yay., s. 95-193; Rumuz-u Bihodi -Benlikten Geçmenin İşaretleri-, İstanbul 1996 (*2. bsk.*); İstanbul 1999 (*3. bsk.*), Birleşik Yay., s. 93-180. (*dış kapakta Benlik ve Toplum başlığı ile iki kitap çevirisi birlikte*)

* Benliğin İşaretleri (*Esrâr-ı Rumuz*), (*Çev. Ahmet Metin Şahin*), Bursa 1998, Irmak Yay., 120 s., ISBN: 975-6996-01-3. [Veznen çeviri]

Zebûr-i Acem,

* Zebûr-u Acem'den Seçmeler, (*Çev. Ali Nihad Tarlan*), İstanbul 1964, Hilâl Yay., 44 s. Aynı eser, editörün bazı ekleme ve çıkarmaları ile, Seçme Şiirler başlığı ile yeniden yayınlanmıştır: İstanbul 1998, Bengisu Yay., 72 s.

* İkbâl'den Şiirler, (*Çev. Ali Nihad Tarlan*), İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Yay. s. 146-283. (*Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem isimli iki kitap çevirisi birlikte*)

* Zebûr-i Acem, (*Çev. Ahmet Metin Şahin*), [Veznen çeviri] Bu eser, Bursa'da Irmak Yayınları tarafından yayına hazırlanmaktadır.

C-SEÇMELER & DİĞER ESERLER

* Dr. Muhammed İkbâl'in Eserlerinden Seçmeler, (*İkbâl'in şiir kitaplarından, İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Kuruluşu başlığı ile ilgili kitabından ve mektuplarından seçmeler -özgün metinlerle birlikte-*, (*Çev. Abdülkadir Karahan*), İstanbul 1974, Merkezi Andlaşma Teşkilâtı Yay. (CENTO), s. 69-201; Doğudan Gelen Ses, İkbâl, İstanbul 2001, Ufuk Kitapları, s. 83-144. [Son kitapta (*2 bsk.*), özgün metinler yayınlanmamıştır.]

* *Aşk ve Tutku (On Uzun Manzume)*, (Çev. Celal Soydan), Ankara ts. (*Eşref'in sunuş yazısı, Aralık 1999 tarihli*), Akçağ Yay., 136 s., ISBN: 975-338-312-6.

* *Felsefe, Siyaset ve Şiir Dünyasıyla İkbâl*, (Çev. Muhammed Han Kayani), İstanbul 2002, İz Yay., 151 s., ISBN: 975-355-498-2. (*Kitabın son bölümü, İkbâl'den yapılmış çeviri şiir örneklerinden oluşmaktadır: s. 93-151.*)

Toplu Çeviri Kitapları

* *Esrar ve Rumuz*, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1964 (2 bsk.), Türkiye Pakistan Kültür Cemiyeti İstanbul Şb. Neşriyatı, (*İki kitap çevirisi birlikte*) Yeni baskı: İstanbul, Eylül 2005, Sufi Kitap, ISBN: 975-9161-02-8.: *Esrâr-ı Hûdî (Benliğin Sırları)*, [İkbâl], s. 19-72; ; Yeni baskıda s. 25-79; *Rumûzu BiHûdî, (Benlikten Geçmenin Remizleri)*, [İkbâl], s. 73-140; Yeni baskıda s. 81-150.

* *İkbâl'den Şiirler (Şarktan Haber ve Zebûr-u Acem)*, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1971, Türkiye İş Bankası Yay., (*İki kitap çevirisi birlikte*): [Peyâm-ı Meşrik, İkbâl], s. 9-145; [Zebûr-i Acem, İkbâl], s. 146-283.

* *Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik Kitabı*, (Çev. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1976, M. İkbâl Derneği Yay. (*Üç kitap çevirisi birlikte*): [Müsafir, İkbâl], s. 23-60; [Pes Çi Bâyed Kerd Ey Ekvâm-ı Şark, İkbâl], s. 61-115; [Bendeginâme, İkbâl], s. 117-127.

* *Doğu'dan Esintiler*, (Çev. N. Ahmed Asrar), İstanbul 1981, Düşünce Yay. (*Dört kitap çevirisi birlikte; -seçmeler-*): *Kervanın Çağrısı*, [Bâng-i Derâ, İkbâl], s. 51-84; *Cibril'in Kanadı*, [Bâl-i Cibril, İkbâl], s. 85-132; *Hız. Musa'nın Darbesi*, [Darb-i Kelim, İkbâl], s. 133-195; *Arabistan'ın Armağanı*, [Armağan-ı Hicâz, İkbâl], s. 197-222. [Kitabın Urduca kıs-

mının çevirisi]; 2. bsk.: Ankara 1988, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. (ISBN: 975-458-003-0)

* Benlik ve Toplum, (Çev. Ali Yüksel), İstanbul 1990, Eksen Yay. (İki kitap çevirisi birlikte): Esrâr-ı Hüdî, [İkbal], s. 21-93; Rumûzu BîHüdî, [İkbal], s. 95-208; İstanbul 1996 (2. bsk.), İstanbul 1999 (3. bsk.), Birleşik Yay., Esrar-ı Hodi -Benliğin Gizleri-, s. 13-92; (şîir formu ile); Rumuz-u Bihodi -Benlikten Geçmenin İşaretleri-, s. 93-180; (şîir formu ile).

* Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben, (Çev. Halil Toker), İstanbul 1999, Şûle Yay., 168 s., ISBN: 975-6841-12-5. (Urduca üç kitap çevirisi birlikte, -seçmeler-): [Bâng-i Derâ, İkbal], s. 31-57; [Bâl-i Cibrîl, İkbal], s. 59-103; [Darb-i Kelîm, İkbal], s. 105-168.

Diğer Çalışmalarından Çeviriler

* “Naşirin Önsözü”, Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), [Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi'nin bu eserini M. İkbal, 1921 yılında, yazma bir nüshaya istinad ederek Farsça olarak yayınlamıştır. Eserin önsözü de kendisi tarafından yazılmıştır. (Cambridge, Ağustos 1921)], (Farsçadan Çev. Ahmed Ateş), Ankara 1957, Türk Tarih Kurumu Yay., c. 1, s. IX-XII.

* “Kaid-i Azam Cinnah ve Dr. İkbal'in Ona Mektupları”, Abdülkadir Karahan, Kaid-i Azam M. Ali Cinnah'ın 100. Doğum Yıldönümüne Armağan içinde -iç kapaktaki tam başlık-, Haz. Abdülkadir Karahan, İstanbul 1977, Kültür Bakanlığı Yay., s. 22-32.

* “Sihler”, İslâm Ansiklopedisi, X, 611-619; (Muhammed İkbal'in, İslâm Ansiklopedisi'ne yazmış olduğu madde), (Çev. ?), İstanbul 1993, Millî Eğitim Bakanlığı Yay.

* **Yansımalar** (*Gençlik Notları*), [*İkbal'in Stray Reflections -A Note-Book of Allama Iqbal- isimli not defterinin çevirisi*], (Çev. Halil Toker), İstanbul 2001, Kaknüs Yay., 103 s., ISBN: 975-6698-12-8.

* **Mektuplar** [*İkbal'in Mektupları*], [*İkbal'in Muhammed Ali Cinnah, Atiyye Feyzî Begim, Han Muhammed Niyâzu'd-Dîn Han'a yazdığı 102 mektubunun çevirisi; Letters of Iqbal to Jinnah & Makâtib-i İkbal Ba-Nâm-i Hân Muhammed Niyâzu'd-Dîn Hân*], (Çev. Halil Toker), İstanbul 2002, Kaknüs Yay., 174 s., ISBN: 975-6698-37-4. [İkbal'in Cinnah'a mektuplarını, Abdülkadir Karahan da çevirmişti. Bkz. "Kaid-i Azam Cinnah ve Dr. İkbal'in Ona Mektupları", Kaid-i Azam M. Ali Cinnah'ın 100. Doğum Yıldönümüne Armağan içinde –iç kapaktaki tam başlık-, Haz. Abdülkadir Karahan, İstanbul 1977, Kültür Bakanlığı Yay., s. 22-32.]

DİZİN

- A**
- Abduh, 45, 70, 145, 150
- Abdülhamid İrfanî, 56, 188, 225
- Abdulkadir Bidil, 90
- Abdülkadir Karahan, 142, 169, 171, 192, 228, 230, 231
- Abidin İtil, 143, 144
- Acem, 6, 29, 50, 52, 53, 65, 68, 69, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 115, 119, 121, 124, 125, 126, 127, 129, 139, 140, 189, 193, 209, 214, 221, 225, 226, 227, 228, 229
- Afgani, 70, 89
- Afganistan, 7, 33, 40, 50, 54, 56, 87, 154, 219
- Afrika, 81
- Ahlâk, 7, 24, 157
- Ahmed Asrar, 44, 47, 50, 51, 55, 56, 57, 58, 60, 105, 108, 109, 111, 137, 142, 174, 181, 184, 193, 194, 198, 202, 207, 224, 225, 226, 227, 229
- Ahmed Han, 88, 145, 150
- Ahmed Serhendi, 85
- Ahmet Kızılkaya, 55, 224
- Ahmet Metin Şahin, 47, 48, 50, 52, 53, 54, 56, 97, 188, 193, 207, 225, 226, 227, 228
- Akıl, 76, 174
- Alemgir Padişah, 19
- Alexander Pope, 154
- Ali Bahş, 38, 82, 83, 143
- Aligarh, 25, 28, 32, 44, 88, 218
- Ali Genceli, 47, 50, 54, 193, 226, 227
- Ali Nihad Tarlan, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 66, 81, 89, 102, 104, 135, 136, 137, 138,

146, 172, 173, 174, 182,
187, 189, 191, 192, 193,
207, 208, 209, 214, 224,
225, 226, 227, 228, 229
Ali Ulvi Kurucu, 22, 196,
211

Ali Yüksel, 47, 48, 226,
228, 230

Allahâbâd, 32

Almanya, 29, 43, 48,
49, 179, 217

Anadolu, 13, 36, 198,
200

Aquinas, 145

Arap, 97, 129

Arapça, 23, 24, 27, 29,
88, 217

Arberry, 50, 98, 111, 148

Aristo, 7, 145, 154

Arnold, 25, 26, 29, 43,
202, 204

Aşk, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 28, 43, 46, 57, 68,
73, 77, 88, 90, 98, 99, 100,
108, 109, 110, 115, 136,
146, 147, 169, 170, 171,
172, 175, 176, 177, 194,
197, 213, 229

Asya, 15, 36, 149, 215

Atiyye Feyzî Begim, 57,
231

Attar, 137

Auguste Comte, 146

Avrupa, 5, 27, 28, 29,
30, 51, 64, 87, 103, 111,
144, 145, 146, 148, 179,
180, 182, 217, 218

B

Bâbur Devleti, 91

Badşahî Camii, 40

Batı, 25, 30, 32, 45, 48,
50, 56, 58, 62, 63, 65, 84,
85, 89, 90, 94, 103, 105,
114, 118, 121, 122, 133,
141, 144, 147, 148, 149,
151, 152, 183, 190, 203,
210, 212, 214

Bedahşan, 40, 41, 173,
180, 212

Beden, 117

Belucistan, 32

Ben, 17, 20, 22, 34, 35,
38, 40, 41, 50, 51, 55, 56,
61, 65, 69, 76, 78, 79, 80,
81, 82, 86, 100, 104, 106,
116, 120, 123, 124, 126,
127, 128, 138, 140, 153,
158, 166, 171, 173, 174,
181, 183, 185, 187, 194,
205, 209, 224, 225, 230

Benlik, 36, 47, 48, 97,
226, 228, 230

- Bergson, 33, 93
 Beşir Ayvazoğlu, 188, 189
 Bhopal, 37, 60
 Buhara, 81, 181
- C**
- Cambridge, 29, 89, 145, 217, 218, 230
 Carlyle, 12, 84, 203
 Çavdbari Muhammed, 38
 Cebrail, 6, 37, 55, 146, 175, 176, 177, 180, 207, 221, 224
 Celal Soydan, 19, 20, 21, 22, 24, 28, 43, 46, 57, 88, 90, 136, 147, 169, 170, 192, 194, 213, 229
 Cemel Vak'ası, 119
 Cemil Meriç, 21, 135
 Cesaret, 112
 Cevdet Nazlı, 7, 26, 44, 158, 207, 223
 Çin, 183
 Cinnah, 37, 57, 89, 150, 230, 231
- D**
- Dante, 53, 105, 106, 137, 201
 Dicle, 177, 183
 Din, 23, 33, 39, 44, 89, 125, 202, 206, 215
 Dinyeper, 177
 Diriliş, 39, 58, 59, 82, 86, 97, 101, 133, 142, 143, 206, 209
 Divina Commedia, 53, 105
 Doğu, 9, 13, 15, 25, 30, 33, 45, 48, 50, 51, 55, 56, 57, 103, 105, 114, 135, 136, 142, 144, 145, 194, 205, 207, 210, 214, 224, 225, 229
 Donohue, 148, 204
 Doros Ahmed, 28, 37
 Dua, 163, 164
 Dünya, 69, 114, 154, 170, 183, 198
 Düşünce, 49, 88, 145, 152, 158, 206, 207, 213, 224, 225, 229
- E**
- Edebiyat, 26, 56, 99, 148, 209, 219
 Edward Brown, 26
 Eflatun, 7, 155
 Eğitim, 20, 56, 218, 230
 Ego, 165, 167
 Einstein, 146

Ekber S. Ahmed, 63, 93,
150
el-Behiy, 45, 63, 94,
118, 141, 150, 151, 203
el-İşrakî, 159
Eliot, 134
Emanullah Han, 50, 87
Emerson, 135
Endülüs, 55, 178, 179,
183
Erol Güngör, 23
Eş'ariyye, 67
Esposito, 148, 204
Eşref Edib, 188, 204
Estetik, 152
Evhadî, 137
Evren, 136, 160

F

Fakir Necmeddin, 132
Fakr, 59
Farsça, 18, 21, 23, 39,
47, 48, 50, 51, 52, 53, 54,
55, 57, 73, 88, 90, 91, 136,
189, 193, 194, 221, 230
Faust, 109
Fazlurrahman, 94
Felsefe, 7, 24, 27, 31,
44, 121, 156, 214, 217,
218, 229
Fenâ, 161

Filistin, 33, 218
Firavun, 56, 74, 191
Firdevsî, 181
Fıtrat, 226
Forster, 109, 144, 205
Fransa, 81, 179, 218
Fransız, 33, 132
Freud, 89
Füsûs-el-Hikem, 21
Fütûhat-ı Mekkiyye, 21

G

Garp, 80
Gazne, 33, 54
Gazneli Mahmud, 33, 91
Gazzâlî, 67
Goethe, 7, 13, 48, 90,
105, 109, 118, 146, 155, 203
Gönül, 68, 125, 152
Gulam Hüseyin, 23
Gülşen-i Râz, 6, 52, 69,
116, 117, 189, 208, 221, 226
Güzellik, 131

H

Hâfız, 48
Hakikat, 167
Halepota, 151, 205
Halid bin Velid, 101
Halil Toker, 6, 51, 54,
55, 56, 57, 153, 171, 181,

- 183, 194, 207, 208, 209,
224, 225, 230, 231
- Hallâc-ı Mansûr, 94,
100, 110, 127, 197, 212
- Harem, 122, 171
- Hatemi, 54
- Hayat, 7, 67, 114, 117,
124, 129, 157, 164, 171,
176, 182
- Haydarabad, 32, 44, 218
- Hegel, 90, 105, 108, 146
- Heidelberg, 29, 145, 217
- Hicaz, 6, 13, 16, 37, 39,
57, 72, 73, 93, 101, 105,
179, 183, 184, 221, 224
- Hikmet, 121, 146, 196
- Himalaya, 15
- Hindistan, 9, 16, 18,
26, 30, 32, 43, 61, 64, 79,
83, 85, 90, 91, 95, 96, 99,
133, 145, 148, 149, 154,
183, 203, 211, 218
- Hind, 15, 18, 30, 51, 60,
64, 89, 91, 135, 139, 144,
145, 150, 161, 187, 201
- Hızır, 105, 119, 170
- I**
- İbn Arabî, 21, 85, 92,
93, 197
- İbn Rüşd, 145
- İhya, 63, 84, 210
- İlim, 21, 108, 164, 171,
172, 173
- İmam Bibî, 22, 218
- İman, 30, 61, 104, 110,
145, 202
- İngiliz, 13, 26, 30, 31,
90, 155
- İngilizce, 24, 27, 32, 44,
46, 55, 61, 88, 98, 217, 221
- İngiltere, 26, 29, 32,
33, 62, 89, 91, 132, 149,
211, 217, 218
- İnsan, 47, 62, 85, 87,
114, 115, 117, 119, 136,
144, 162, 165, 182, 196,
202, 204, 206, 207, 209,
213, 214, 223
- Irak, 9
- Irakî, 137
- İran 5, 20, 26, 36, 43,
44, 66, 67, 91, 92, 120, 138,
154, 159, 207, 221, 223
- Işık, 160, 188
- İskender, 119
- İslâm, 5, 7, 13, 17, 19,
22, 25, 26, 31, 32, 36, 43,
44, 45, 48, 49, 51, 54, 56,
58, 60, 61, 62, 63, 64, 74,
81, 85, 89, 90, 91, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 101,
102, 103, 104, 105, 110,
111, 114, 118, 119, 120,

129, 138, 141, 142, 144,
145, 147, 148, 149, 150,
151, 152, 153, 154, 158,
159, 160, 161, 162, 163,
164, 171, 177, 178, 179,
188, 189, 190, 196, 199,
202, 203, 204, 207, 208,
209, 211, 213, 214, 218,
221, 223, 224, 228, 230
İslâm Felsefesi, 5, 26,
43, 44, 62, 89, 104, 105,
111, 202, 207, 221, 223
İslâm milleti, 177
İspanya, 55, 218
İspanyol, 132
İstanbul, 21, 22, 23,
26, 30, 44, 45, 48, 52, 55,
57, 59, 62, 63, 64, 74, 81,
84, 85, 91, 94, 96, 97, 98,
99, 102, 103, 104, 106,
118, 135, 141, 142, 143,
145, 148, 149, 152, 171,
187, 188, 192, 193, 194,
197, 198, 199, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 223, 224,
225, 226, 227, 228, 229,
230, 231, 235
İtalyan, 53, 132
İyengar, 144, 206

J

J. Ward, 89
James, 89, 90, 206
John Locke, 146
Jung, 89

K

Kâbe, 16, 29, 36, 67, 76,
78, 111, 129, 140, 161, 176
Kabil, 33, 54, 241
Kadın, 28
Kâinat, 178
Kalender, 65, 174
Kalp, 170
Kandehar, 33, 54
Karîm Bî, 27
Kayser, 171
Kelâm, 24
Kerbelâ, 74, 120, 208
Keşmir, 16, 17, 18, 19,
21, 23, 73, 217
Kitâbu't-Tavâsîn, 197
Konya, 21, 22, 103,
104, 105, 107, 108, 192,
196, 202, 204, 206
Kudûs, 33, 218
Kul Sadi, 22, 95
Kurtuba, 77, 87, 176,
177, 178, 179, 180, 218, 242
Kurtuba Camii, 77,
176, 178, 218, 242

L

Lahor, 18, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 33, 37, 40, 43, 44, 49, 52, 55, 57, 58, 81, 97, 192, 199, 210, 217, 218, 219, 243

Lenin, 145

Longfellow, 135

M

M. M. Şerif, 92

Madras, 32, 44, 218

Marx, 145

Massignon, 33, 93, 110

Maysor, 32

Mc. Taggart, 29

Medine, 13, 72, 84, 100, 101

Mehdi, 7, 156

Mehmet S. Aydın, 62, 89

Mekân, 36

Meryem, 174

Mesnevi, 20, 33, 47, 54, 103, 104, 105, 107, 128, 188, 193, 226

Mesud-ul-Hasan, 141

Mian Muhammed, 37

Milton, 137

Miraç, 7, 28, 158

Miraç Begüm, 28

Mişkatül-Envar, 159

Mistik, 66, 135

Modernizm, 64, 95, 96, 150, 203

Molla Camî, 137

Muhammed Han Kayani, 56, 98, 229

Muhammed Münevver, 196

Muhammed Şafi, 143

Muhtar Begum, 27, 28

Münih, 20, 29, 43, 217

Münirah Banu, 28, 38, 39

Müslüman, 19, 25, 29, 31, 32, 33, 39, 48, 56, 58, 61, 71, 89, 94, 97, 98, 99, 102, 111, 145, 150, 151, 154, 158, 171, 178, 180, 181, 218

Mussolini, 33, 218

Mutahhari, 63, 73, 85, 110, 114, 211

Müzik, 133

N

Nadir Şah, 33, 54, 89

Namaz, 77

Necef, 84

Nedvi, 22, 95, 100, 101, 196

Nef'i, 192

- Ney, 100
Nezir Niyazi, 46
Nicholson, 47
Nietzsche, 93, 108, 145,
146
Nil, 56, 177, 191
Nirvâna, 161
Nur, 19, 20, 21, 23, 24,
32, 63, 94, 100, 103, 210,
218, 239
Nur Muhammed, 19,
20, 21, 23, 24, 32, 103,
218, 239
- O**
- Ölüm, 39, 103, 111,
114, 115, 116, 117, 118,
119, 175, 206
Ömer Rıza Doğrul, 188
Osmanlı, 90, 91, 211
Oxford, 36, 209
- P**
- Pakistan, 23, 25, 32, 36,
44, 48, 57, 58, 59, 64, 95,
96, 103, 105, 134, 137, 144,
145, 148, 188, 189, 190,
192, 193, 194, 195, 198,
199, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 207, 208,
209, 210, 212, 214, 218,
223, 226, 227, 228, 229
Pakistan Postası, 23,
25, 48, 58, 134, 137, 144,
193, 198, 202, 204, 205,
206, 209, 210, 212
Para, 181
Paris, 33, 81, 93, 218
Pencab, 15, 18, 19, 27,
31, 32, 143, 192, 217, 218,
219, 244
Protestan, 144, 145
- R**
- Râs Mesud, 33, 37
Roma, 154, 218
Ruh, 108
Rumî, 18, 70, 75, 97,
106, 123, 143, 151, 155, 201
- S**
- Safahat, 187, 204
Şahsiyet, 157
Şah Veliyyullah, 151
Said Halim Paşa, 89
Said Nefîsî, 137
Şair, 23, 25, 26, 124,
134, 135, 156, 212
Şam, 81, 108, 177
Sanat, 15, 134, 178,
199, 204, 217
Sardar Begum, 27, 28
Şark, 6, 15, 37, 49, 53,
55, 58, 80, 103, 104, 145,

- 182, 190, 191, 192, 193,
195, 207, 208, 221, 225,
227, 229
Schimmel, 25, 26, 53,
54, 55, 90, 93, 94, 107,
110, 113, 135, 146, 189,
197, 207, 212, 225
Schopenhauer, 146
Şeb'i Ârûs, 114
Sebilürreşad, 44, 97, 201
Şebüsterî, 52
Semerkand, 9, 81
Şemsi Tebrizî, 102
Senaî, 137
Serhend, 86
Şeriatî, 148, 149
Sevüktekin, 91
Seyyid Ali Hucvûrî, 18
Sezai Karakoç, 85, 141,
196
Shakespeare, 84, 155
Shelly, 137
Şibli Numanî, 43
Siddikî, 19, 21, 144, 145
Siffin Savaşı, 120
Şiir, 7, 83, 133, 134,
156, 190, 201, 204, 229
Sina, 128, 131, 132,
145, 177
Sind, 32
Sır, 6, 36, 52, 138, 221,
226
Şiraz, 16, 73
Siyalkot, 15, 19, 21, 22,
24, 25, 27, 29, 217
Siyaset, 229
Sofî Huri, 23, 44, 223
Sonsuzluk, 6, 7, 53,
156, 221
Süleyman Nedevi, 33
Suriye, 36, 154
T
Tabiat, 150
Tagore, 135
Tannyson, 135
Tanrı, 7, 78, 98, 145,
153, 214
Tasavvuf, 24, 151, 161,
167, 205
Tebriz, 79, 83
Tefekkür, 78
Toplum, 47, 48, 162,
226, 228, 230
Turan Karataş, 134, 204
Tûr Dağı, 126
Turgut Akman, 196, 215
Türkiye, 44, 45, 52,
141, 187, 188, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195,
197, 198, 199, 200, 206,
207, 208, 209, 214, 223,
224, 225, 226, 227, 228,
229, 230

U

Uluslar, 156

Ümmet, 171

Urduca, 21, 43, 46, 49,
51, 55, 56, 57, 64, 136,
193, 194, 195, 213, 221,
224, 225, 229, 230

Uygarlık, 156

W

Wordworth, 90, 137

Y

Yahudiler, 155

Yaradılış, 131

Yaratıcı, 85, 119

Yaşamak, 166

Yaşar Nuri Öztürk, 94,
96, 197

Yemen, 179

Yezid, 74

Yunus Emre, 137

Yusuf Salih Karaca, 55,
175, 180, 207, 224

Z

Zaman, 36, 113

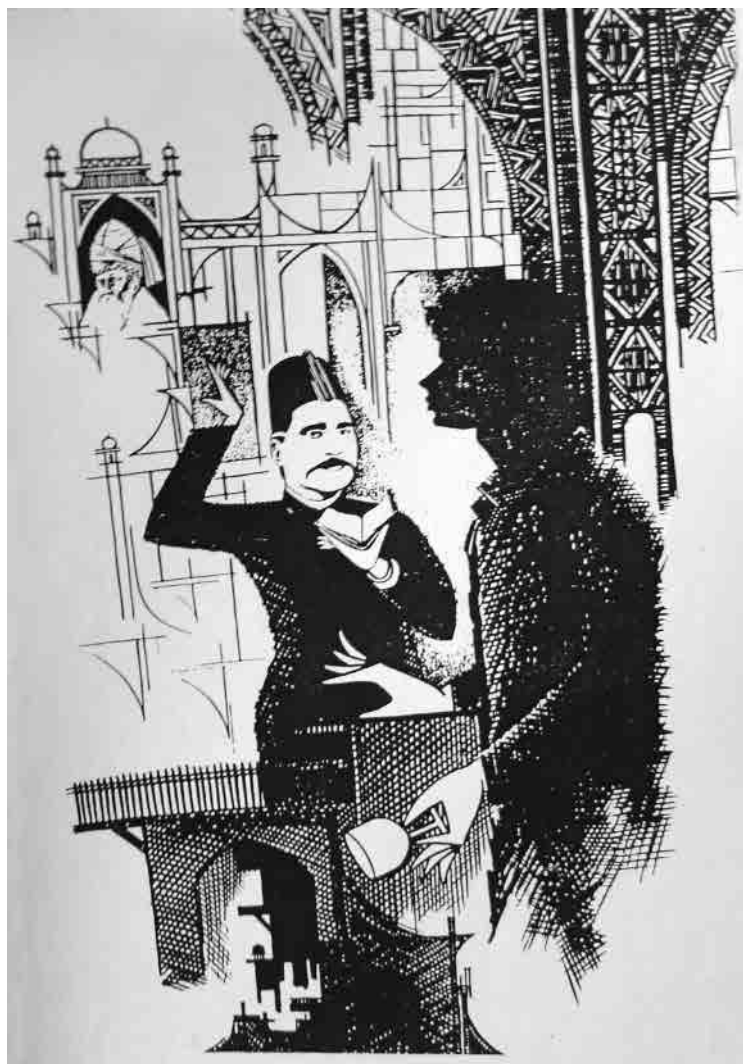
Zülfikâr Ali Han, 21, 195

İKBAL ÇİZGİLERİNDEN SEÇMELER (Ek-4)

Çizer Eslem Kemal'in kaleminden Muhammed İقبال

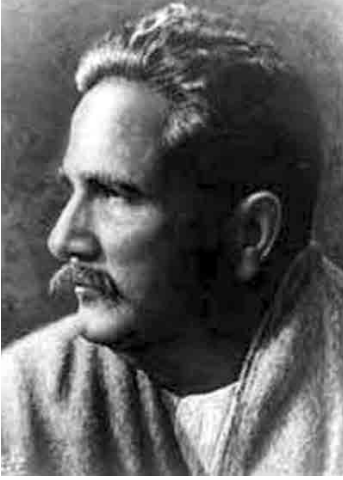

İKBAL FOTOĞRAFLARINDAN SEÇMELER (Ek-5)

Allame İkbal

İkbal kitap mutalaa ederken

İkbal'in annesi İmam Bîbi

İkbal'in babası
Nur Muhammed

İkbâl oğlu Cavid ile

İkbal 1933'te Kabil'de misafirleriyle

İktbal Kurtuba Camii'nde

İkbal'in Lahor Badşahi Camii önündeki türbesi

İkbal Pencap Üniversitesi'nde akademisyen ve talebelerle

جوانوں کو مری آہ سحر ہے
پیرانہ شہیں انھوں کو نالی بہرہ
مدنیہ آرزو میری یہی ہے
مرا توڑ لہیرت عام کر دے !
قریب

İkbal'in el yazısı

İkbal'in
karakteristik bir portresi

İkbal'in gençlik yılları